

Tornai József

Az ördöggáromló

*Addig voltam legény,
míg lányok és illat
el nem hervasztotta
jövő-koszorúmat.*

*Szeretném asszonyom
gyöngyvirágnak tűzni
a mellemre büszkén,
azután jöhet a szívverésen túli.*

*Szívem talizmánja
százszor is megvédett
nyelvem csöndje ellen,
míg aztán sötét lett.*

*Sötétség, szabadság,
már hiába váltok
holnap el egymástól,
ki tollát forgatja,
nem fogja sem átok,*

*sem gonosz, sem gúnyos
kísértetek karma,
ma még halált-alszom,
s új kardom vág holnap*

*ragyogást, varázsost,
éltető koporsót,
föltámasztó hajót,
mint minden földön-botló
ördöggáromlónak.*

Csörgőkígyó-avar

Öreg fa nem szül gyümölcsöt,
én is hiába égetem
a fejem, agyamban
egyetlen vers ünnepe
sem töri föl a hétköznapiak

üres burkát, be van zárva
a hallgatásba minden elfelejtett
emlékem is. Fogoly vagyok,
lesek ki ablakomon, s látom,
az eső-keselyűk szárnyától

hogyan vergődnek a fenyők, nyárfák
a Vadgalamb-tisztáson,
hol azelőtt a tüzet raktam,
és a Nap keze vesszőzött.

Soha többé, soha többé
nem altat kint a vadon,
nem csodálhatom a telihold üdvözlését,
sárgarigók sem ráznak föl
zenekarukkal hajnalban a fák csúcsairól,

fácánkakasok sem álmodnak nekem alkonyatot,
nem ereszkedek le a Dunába
soha többé a sás, szittyó kapuin,
nem szabadítom ki a sikló
szájában jajongó kecskebékát,

ősz közeledtén sem hallgatom a zöld
szélrohamokat, zivatar őrült dühét
a tipi vásznán, arra festett
kitárt szárnyú sast barátom keze,
fiammal sem heverek a kis
lángok táncán ámulva félmeztelenül
éjszaka.

Hej, ilyen száradt izmokkal
nem taposom már le-föl a homokos
gyökér-ösvényeket.
Erdők hitehagyottja vagyok.
Jaj, krisztustövis-fák véres
áldozata, míg az se leszek.
Csörgőkígyó-avar fölöttem.

Gergely Ágnes

Egy urbánus főhajtása

Az Endrődi Füzetek

*Erdélyi Zsuzsanna
néprajztudós emlékének*

*Róza Olgának és
dr. Szilágyiné Németh Eszternek,
mondhatatlan köszönettel
segítségükért és türelmükért*

Néhány évvel ezelőtt az *Endrődi Füzetek* című sorozat szerkesztőinek, Róza Olgának és dr. Szilágyiné Németh Eszternek megígértem, hogy ha elkészülnek az utolsó darabbal, a tizedikkel, írok majd az egész sorozatról. Nem tudtam, mit ígerek. Tíz év munkája tíz testes füzetben; az odatartozással, a beavatottsággal szemben az én pusztá rokonszenven alapuló kívüllálásom – hiszen éppen csak megszülettem Endrődön, és egy csonka évben, 1945 tavaszán jártam ott iskolába –, vajon feljogosít ez arra, hogy véleményt mondjak a falu múltjáról, a falu gyökereiről? Mindössze egyetlen érvem (vagy ellenérvem) van. Szeretem a szülőhelyemet.

*

Szülőfalum, Endrőd ma már nincs a térképen. Helyette az utas Gyomaendrődöt találja, a Gyoma és Endrőd egyesüléséből 1982-ben alakult takaros mezővárost, amely megőrizte a település kétarcúságát. Gyomának ipara van, Kner Nyomdája, vasútállomása; Endrődnek tájháza, antropológiai leletei, viharos történelme. Itt volt például a máig felderítetlen 1935-ös csendőrsortűz, amelyre többen többféleképpen emlékeznek, akárcsak a háború után a „kulákok” sorsára. A falu főterén egymással vitatkozó emlékművek állnak.

Az endrődiek elhatározták, hogy feldolgozzák a múltat. Kiindulópontjuk többnyire a századforduló; ezen máig az 1900-as évek elejét szokás érteni. A címek elmondják, milyen sokféle a rátekintés a saját történetükre:

Az endrődi gyerekek élete a századfordulótól;

Az endrődi asszonyok élete a századfordulótól;

Az endrődi parasztemberek élete a századfordulótól;

Népszokások Endrődön;

Az endrődi kézműipar, kereskedelem és a közlekedés a századfordulótól;

Föld nélkül... (Amerikások, kubikosok, summások, eltelepültek);

Édesanyám emléke... (Tájjellegű ételek és háziszőttesek);

Endrőd helynevei;

Endrődi tájszótár;

Tanulmányok Gyoma és Endrőd történetéből.

Hatalmas nyersanyag, válogatni illik belőle, hacsak nem akar az ember a tudákos dilettantizmus csapdájába esni. Az egykori szereplőkkel készített magnófelvételek (Vaszkó Irén volt a sugalmazójuk) minden érdemest elraktároztak: eseményeket, képes beszédet, tájszólást. Negyvenkét adatgyűjtő indult el Endrődön, hogy az utolsó pillanatban összegyűjtse az idősek emlékeit. Kétszáznyolcvan adatközlő emlékezéseit vették magnószalagra. A szövegből dr. Szilágyiné Németh Eszter írt könyveket. A szóbeli közléseket Róza Olga a levéltárakban gyűjtött forrásmunkákkal támasztotta alá.

1) A gyerekek

A gyerekekről szóló füzet Csonka családok című fejezete az első világháborúban elesettek hozzátartozóinak sorsát tárgyalja. *Édesanyámat is tiszteletbe tartották a nevelt gyerekek is egészen a halála órájáig. Még most is kimén mind a temetőbe a sírjához. Sokszor elmondja a két fiú, hogy addig, még nem kerűtek édesanyám keze alá, olyanok vótak, mint az elhajintott kismacska az út szélén...* Soha ennél szebb, pontosabb beszédet.

Néha kiszól a mondatokból az erkölcs: *Nagy bűn vót még, ha szerencsétlent csúfolt valaki. Egymást sokszor csúfoltuk, de ha valaki beteg vót, vagy sánta, vagy nyomorék, az szent vót, tiltva vót a csúfolása nagyon.*

A gyerekek munkaerkölcsé meghőkölteti az embert; az iskolások is gondozták a jószágot: *Egyszer, tudom, a tanya körül legeltettem a három csikót meg a két bornyút. Oszt így estefeleg gyűtt egy nagy vihar. A három csikót bevezettem, bekötöttem. Akkor szaladtam a bornyúkér, de mire odaértem, odaért a vihar is. Odaért a jégeső, de nagyon esett, egyszárú pendelbe vótam, felkapta a szél a hátát, csépelte a fenekemet a jégeső... Nem tudtam micsinálni, a két bornyú megállt, nem mozdút az istenne[k] se, hát a pányvát ráakasztottam a kútágásra, oszt beszaladtam, elverte nagyon a hátamat a jég. Hát osztán becsapott a villám a kútágasba! Mikor mentem, a két bornyú összeháttal úgy feküdt ott, mintha össze lenne ragasztva. Ráborútam, úgy sirattam őket. A két szép kisbornyú... Nem is beszéd ez igazán: inkább drámai monológ.*

Szívesen idéznék még a játékokról, a betegségekről, a babonákról (a kelést én is a mai napig úgy mondom: *kilis, sőt, ért kilis*; a nyelven a hólyagot: *finkó*, tudom a ráolvasást is: *Finkó van a nyelvoemen! – Mikő? – Hakő! – Olyan legyen, mint Dúc Imre bácsi feneke! – Phü, phü, inkább ne is legyen finkó!*), de szívesebben említem az ünnepeket, a karácsonyestét, a betlehemeset, amivel a gyerekek végigjárták a falu házait, pásztornak, angyalnak öltözve. *Jártunk újévet köszönteni is. Vót egy hosszú versem, úgy kezdődött: boldog újesztendőt adjon a Jóisten, / örömet és áldást mindnyájunknak itten... – eovel a verssel elmentem mindenüve. Fenákelékná kaptam öt vagy hat narancsot, énneke az olyan boldogság vót...*

Fenákel Fábiánné az én boldogult nagyanyám. *Fenákelékná*, az az én szülőházam.

2) Az asszonyok

Olyan nehéz élet, mint amilyen az endrődi asszonyoknak kijutott, nem mindenütt volt ebben az országban. A fiatalkort nem lehet elrontani, a fiatalok itt is báloztak – *A legszebb a szüreti bál vót* –, a fiúk szerenádot adtak, a lányok gyertyát

gyűjtottak az ablakban, sok lányt elvittek feleségnek más vidékre – *mer szépek vótunk, tiszták vótunk, tudtunk danóni, táncolni, meg nagyon jó' tudtunk dógozni.* Hamar véget ért az idill. Endrődöt a Hasítás nevű hosszú keresztút osztotta ketté, a jobb módú Szarvasvégre és a szegényebb Gyomavégre. Ha az egyik faluvégből beleszeretett egy legény egy lányba, aki történetesen a másik faluvégbe való, ki lehetett számítani a keserves befejezést. Akik látták Fábri Zoltán filmjét, a *Körhintát*, átélhettek egy ilyen történetet. Volt olyan lány, aki lúgkövet ivott vagy felakasztotta magát, mert nem tudta a *főd a földdel* törvényét érvényteleníteni. A házasságkötés után pedig elkezdődött az a kemény élet, amelynek szigorú szabályaitól nem volt menekvés.

Mer nehéz egy párnán fekiüdni olyanoknak, akik nem szeretik egymást. És ha szeretik is? Miféle sors elébe néznek? Hajnalba négy órakor keltünk. Anyósom kiosztotta, mit kell csinálni. Télbe fontunk, nyárba meg kint dógoztunk a földön. Gyerekekkel bajoltunk, takarítottunk, tehenet fejtünk. Mikor először fejtem, az én orromról jobban csepegett a víz, mint a tehén csecsibű a tej, annyira félttem attú az átkozott rúgós tehéntű, de csak meg kellett fejni, nem mondhattam, hogy nem fejek.

A fiatal házások életébe beleszólt a háború, az első világháború. *Háromhetes asszony vótam, mikor elvitték az uramot katonának. A tanyákho közel, tíz kilométerre, Mezőtúron vót elszállásolva, én meg magam maradtam a más tanyájába. Másik esztendőbe megszületett a fiam – akkor oszt egy hétig mindennap kigyűtt az uram lóhátán. De gyönyörűszép lovon gyűtt! Úgy tudom, mintha most vóna: Vadvirágnak hitták a lovat. Reggel, mikor ment el Lajos, én is felkeltem, a szín sarkáig kikísértem, oszt addig álltam ott vagy ültem, még csak a ló patájának a dobogását hallottam [...] Mikor bementem, a gyerek a bölcsőbe, más tanyáján, senki, semmi. Csináltam tovább a dógom. Hordtam a tejet a térdig érő hóba a tanya gazdájának, meg csináltam mindent, amit kellett. Rengeteg vót, bánat, csapás. Félni nem vót idő. Mán feladtam a gyereket az iskolába, mikor az apja hazagyűtt, oszt lett kire támaszkodni.*

Mi volt a rengeteg bánat, csapás, mitől kellett félni, hol volt az apa hat vagy hét esztendeig? Hadifogságban? Csak találgatni lehet. Ahogy azt is, miért tudtak életben maradni a megesett lányok a tanyán, és miért ittak szódát, akasztották fel magukat vagy ugrottak a Körösbe a faluban. Bródy Sándor tollára való balladák ezek. A legtöbb szülés merő izgalom volt. – *Gyorsan, gyorsan keresztelni, mingyá megfúl [...] Etessed, lelkem, etessed, katona lesz még ebbű.*

Hogy bírták ezek az asszonyok? Mindenhő érteni kellett. Vót „foglalkozásunk” elég. Sütni kellett a kenyeret, tudni kellett szappant főzni, csináltuk a túrót, tejjelt, megszőttük a vásznat, megvarrtuk a ruhát, jószágot neveltünk. Megmég ott vót minden kétévbe a gyerek, azokkal bajolni – meg az emberek. Érteni kellett a gyógyításho is, mer nem segített rajtunk senki.

Egymáson segítettek. Schramm úr, a híres rokkakészítő, megjavította a törött orsót. – *De hogy is füzetem ki – mondta az asszony. – Maj' mond egy imát, Ilka néném.* – Egy háromgyerekes asszony férje váratlanul hazajött a fogságból, a felesége éppen a péknél volt. Hoffmann pékmesterék akkor megpakolták az asszonyt kenyérrel, süteménnyel, hogy a fogolynak legyen mit enni.

Komiszabb világ volt. De jobb emberek.

3) A parasztemberek

A parasztemberek nem érték rá, hogy életüket elsirassák az asszonyokkal. Napjaikat kitöltötte a földeken végzett munka. Az asszonyok a család felől nézték a világot, a férfiak a gazdálkodás felől. *A parasztság tartotta fel az országot – mondta egy parasztember öntudatosan. – Külön érzélem kell a mezőgazdasághoz. Aki nem szereti a földet, az menjen onnan. Ne is taposgálja, mer úgyse ér el vele semmit. A gazdálkodást szeretni kell, a jószágot szeretni kell.*

Endrődön az 1920-as évekre felszaporodott a lakosság, kevés volt a megélhetést adó föld: *ahun földet osztottak, ott az endrődi ember mingyá vett vagy haszonbért.* Aki se venni, se bérelni nem tudott, elment béresnek vagy napszámosnak. Gyerekkoromban sokszor láttam, hogy a kubikosmunkára váró emberek ott gyülekeznek a községháza előtt. Aki végleg nem kapott munkát, elment messzire, Németországba, Amerikába. Egy parasztember *kint vót öt évig, abbú vett húszt hold földet, meg tanyát. Nem is gyűtt vóna haza még akkor se, azt akarta, hogy mink is menjünk utána. De édesanyám megírta neki, hogy kiverés lesz május elején [nyári legelőre hajtják az állatokat]. Akkor oszt hazagyűtt édesapám. Mer a pásztoréletet, azt nagyon szerettem.* Csaknem száz év telt el azóta. És elképzelhetetlen, hogy valaki azért jöjjön haza, mert szereti a pásztoréletet.

*

A földeket, ha szikések voltak, meg kellett javítani. Házat építeni, utakat építeni, rendbe tenni az udvart. *Minden szombaton felsöpröttük az udvart, mikor olyan idő vót. Az olyan tiszta vót, mint az arany. Szombaton tisztálkodás vót még a teheneknek is. A trágyadomb el vót kerítve, ki lett hordva a földre, az istálló, ólak, kétszer egy évbe meg lett[ek] meszelve. Az endrődi ember tanyáját könnyen meg lehetett a határba ösmerni.*

Az időjáráshoz korán megtanultak igazodni a parasztemberek. *Az écska igen-csak eső lesz, mer az én tehenem bement az istállóba az este, nem állt oda a karikáho [a nyári jászolhoz]. Lett is eső, a marha jobban tudta. A jószág, az észreveszi a vihart. A birka felugrá magosra, pattog. Az aprójószág hamar beül, ha vihart sejt. A kutya is megyen, bújik elfele. Meg nagyon legel a jószág, ragad lefele, alig akar árébb menni. Ha meg a tehén rázza a lábát, biztos, hogy rossz idő lesz.*

De a legszebb jóslat nem az időre vonatkozik: *...ha ez az ország nem lett vóna behajntva a nagykolba, ez olyan gazdag kis ország lett vóna, mint Dánia. Vetekeedett vóna Dániával.*

Dimény Imrének, az 1989-es Németh-kormány – a szakértő kormány – ma már nyugdíjas mezőgazdasági miniszterének az előadását hallgattam a kétezres évek elején. Ha nem számolják fel a jó színvonalú termelőszövetkezeteket, mondta, utolértük volna Dániát. Európában a dán mezőgazdaság után, mondta Dimény, a magyar volt a második...

*

Talán mi nehezebben tanulunk, mint az állatok. Ellésnél *lenyalta az anyja a kis-bornnyút, akkor az ember odavitte a csész alá, szája alá tette, azután oszt szopott magát.* Hathetes koráig szophatott, amennyit akart. Azután már mindég kevesebbet kapott. De

huncut vót a tehén is: ő is a kölykit szerette, nemigen adott tejet a fejésné. Felhúzta a hasát, a szőre is égne állt. De az ember még huncutabb vót: no nem baj, maj' alámén a bornyú. Akkor mikor a tehén megint leengedte a hasát, az ember elkezdett fejni. Ha nagyon goromba vót a bornyú az anyjához, akkor vederbű itattuk a bornyút. Először nem tudta, mire való a veder. Akkor az ember ferdén tartotta a vedret, a szájába tette a tejes ujját – mingyá tudta a kisbornyú, hogy ezt inni kell...

A harmincas években pestis söpört végig az országon, irtotta a disznókat. Hunyán összeírtuk, hogy ki akar óttatni, akkor egy ember hazament a faluba, oszt kihívta Izsák állatorvost, hogy ótsa be a jószágokat. Tíz évvel később Izsák állatorvost Szolnokon a rosszabbik csoportba osztották be, abba, amelyik Auschwitzba ment, Izsák állatorvost nem látták többet.

*

Az állatok közt a kutyának nagy becsülete volt. No, a fejősbirkákat legeltette édesapám meg a kutya. Mikor be akart gyünni édesapám, akkor a botját leszúrta: – No, Frigyes, te itt vigyázol. Édesapám meg bement. De a birka gazember vót, nagyon szeretett beszaladni a mislingbe [zöld takarmánykeverék]. Édesapám meglátta. – Frigyes!!! Fene ett volna meg, szemtelen piszok[nak]! Édesapám megveszekedte a kutyát. A kutya felugrott, neki a birkának, visszahajtotta őket. Délbe mindég ott ebédeltünk a nagy eperfa alatt, a kutya is. De most Frigyes nem gyűtt be. Mondja édesapám: – Eredj, fiam, hozd be a botot, mer Frigyes még ott vigyáz rá. Behoztuk a botot, de Frigyes csak nem gyűtt be. Akkor szólt neki édesapám: – Frigyes! A kutya felült, odanézett, akkor vissza lehajtotta a fejét. Mondom: – Maj begyün... – Az nem gyün be, fiam. Akkor édesapám felkelt, kiment érte, behozta, letette. Ott ült a kutya, ahova letette édesapám. Adtunk neki enni, de az ételt se fogadta el. Szégyellte magát. Hibázott.

A húségről a parasztembernek a kutya jut eszébe, az okosságról meg a ló. A gyereket nem bántotta még a rúgós ló se. Tizenkét-tizenhárom hónapos lehetett a kisfiunk, oszt odament a rúgós lóhoz, ott fogdosta a lábát a lónak. Az anyja azt se tudta, mit csináljon. De a ló csak nézte, nézte, nem bántotta. A kisgyereket még ha útjába játszik is, kikerüli a ló, nem mén rá. Meg mikor az ember véletlenül berugott, oszt elesett, a ló nem lépett rá az emberre se.

A gyöngédséget a mezőgazdaságban is a madarak képviselik. A fecske vót a kedves madár, meg a pacsirta. Végig vót az ereszet alja, meg az istálló eleje fecskefészkekkel. [...] Úgy mondták az öregek, hogy a fecskefészket nem szabad leverni, mer akkor megdöglök a disznó. Ki tudja, hol végződik a babona és hol kezdődik a tapasztalat? A szántó-vető embernek meg a pacsirta jelzett: – No, pacsirta, szól sz, akkor itt a szántás-vetés ideje. Úgyhogy a parasztembernek az énekesmadara a pacsirta vót. Az szólt felette, mikor szántott.

4) A népszokások

Az endrődi népszokások belegyökereztek a római katolikus vallásba, az emberek itt nem egyszerűen vallásosak voltak, de – mint Kiss Katalin, a *Népszokások Endrődön* című kötet összeállítója írja – számukra a vallás többet jelentett a pusztaszertartásnál – életmód volt.

Az archaikus népi imák fontosságát Erdélyi Zsuzsanna, a nagy néprajztudós ismerte fel, aki 1972-ben Endrődön is gyűjtött népi imákat, Vaszkó Irén segítségével. Endrődről való a következő imádság:

*Égen megy egy madár
De nem madár, szárnyas angyal.
Szárnya alatt szent kereszt,
Szent keresztbe igaz hit,
Igaz hitbe Boldogasszony,
Boldogasszony kitekintett,
Látott egy házat
Előtte kőláb,
Kőlábon négy őrzőangyal,
Őrizzetek engem,
Beteg az én testem.
Nyisd meg, Uram, a mennyeknek ajtaját,
Hadd menjen fel az én lelkem.
Aki ezt elmondja, mennyországba jut.
Megtudja még a halála óráját is.*

Úgy hiszem, a keresztény szellemű imádságban a jóslás – *Aki ezt elmondja, mennyországba jut. / Megtudja még a halála óráját is* – a pogány korok babonás szellemét őrzi. Ahogy A karácsonyi ünnepkör jeles napjai és népszokásai című cikkében nemrég dr. Szonda István írta: *A pogány időszak ünnepnapjaira épültek a keresztény ünnepeink (Városunk, 2016. január).* Példának többek között a lucaszék készítését hozza fel, ami [december 13-tól] a karácsony napjáig tartott, hiszen az éjféli misén erre állva lehetett meglátni a boszorkányokat.

Boszorkányok és éjféli mise? A két hagyomány ma már szétbogozhatatlan. Így örököltette a műfajt nagyanyjáról unokára és tovább a néphagyomány – mondja a Középkorunk üzenete című riportban Erdélyi Zsuzsanna (*Élet és Irodalom*, 1972. december 23.). *De a ferences rendi szerzeteseknek is valószínűleg szerepük volt az archaikus imák keletkezésében és fennmaradásában. A kolduló rendek ugyanis beépültek a nép életébe.*

– Miért, hogy az archaikus imák között legtöbb az esti imádság? – kérdezte a riportter, aki történetesen én voltam. (Csoóri Sándor, Juhász Ferenc és Rónay György után vágtam neki ennek a gyönyörű feladatnak.)

– Az ima: defenzív szómágia – válaszolta Erdélyi Zsuzsanna. – [...] A félelem sötétedéskor tör rá a házra [...]. Az elemi csapásoknak: háborúnak, járválynak, tűzvésznek, árvíznek kiszolgáltatott középkori ember, a védtelen paraszt éjszakára maga fölé borította a szó bűvös hatalmát.

– Nehéz-e az öregeket szóra bírni? – kérdeztem. – Milyen a gyűjtőmunka pszichológiája?

– Érteni kell az öregek nyelvén – volt Erdélyi Zsuzsanna válasza. – Ezek a 80-90 éves emberek az élet periferiájára szorultak. Minden lélek mélyén ott van a fontossági tudat, s a peremhelyzetben élő öregekben ez a tudat sebződött meg. Akkor egyszer csak megjelenik valaki magnetofonnal, és komolyan veszi őket. Hagyja, hogy beszéljenek. Izgalmukban olyan emlékezetáradás tör fel belőlük, ami páratlan értékű emlékeket szaba-

dít fel. A család, a falu ilyenkor felfigyel ezekre az öregekre; ráébrednek, hogy az öregember szava közkincs, akár egy régi kódex.

*

Az endrődi katolikus templom Mária Terézia-sárga (utóbb okkersárga) barokk épülete barátságosan világít az országút végén, nem kérdi, ki vagy. Közel van hozzá a Körös-part, a híd, a templomzug nyaralói, a Rózsasárga iskola. Papjainak listáját Vaszkó Irén jegyezte fel. Gyerekkoromban hallottam egy történetet, amely szerint egyszer ledőlt a templom keresztje, és egy fiatalember jelentkezett, hogy helyre teszi. Felmászott a templomtoronyra, odalenn bábész népség, a fiú megfordult és lekiáltott: – Plébános úr, hol a kereszt helye, *a szélső lyuk vagy a középső?* – De hát csak egyetlen lyuk volt, a fiú lezuhant a torony tetejéről. Igaz volt-e vagy sem, ma már nem lehet tudni.

Nem okvetlenül a templomhoz, inkább a hithez fűződnek a különféle köszöntők. Házköszöntő, borköszöntő, névnapi köszöntő. Az egyik névnapi köszöntő így kezdődik:

*Nem tudom, hunnat gyűtt ez a boldog óra,
hunnat származhatott ennek fényes napja, szép csillaga.
Mármozsár seregek összeszármazának
és a mai napra verseket írnak, dalolának.
Azt kívánom szívesen: a jó Isten éltesse!
Testi-lelki örömeikbe szerencséltesse!*

A harmadik sorban a Mármozsár seregek Vaszkó Irén szerint Már múzsák, seregeknek olvasandó. Úgy érzem, a mármozsár seregek értelmetlenebb, de szebb.

A halotti szokásokhoz előjelek is fűződnek: bagolyhuhogás, kutyavonítás az ablak alatt, leesik a falról a szentkép. A halott kedves tárgyait vele adják a koporsóba. Akkor virrasztottunk, gyűtt az éneklő asszony (a siratóasszony és az éneklő asszony ugyanaz. Dusa Katalin közlése.) Egy[etlen] halottat se hagytak magára egy óra hosszára se. [...] Akkoriban sokat imádkoztak a meghaltakér, segítették őket az Isten országába. Voltak különleges esetek: A halott felült, oszt kérte a pipáját... A másik meg hazament, beszólt az anyjának az oldalsó ablakon. Azt a sírásó vette észre. Hallotta a sívalkodást, oszt hamar kiásta.

Érdekes vélemény, hogy nem jó a rögdobálás. Nem jó, mer nem biztos, hogy aki dobja, jószívvvel dobja. Szóval, nem szabad a halottat ezzel bántani. [...] Többet ér egy jószívvvel mondott Istenhozzád, én úgy gondolom. A legijesztőbb, amikor a történelemmel fonódik egybe a halál. A halottól elveszik a magánéletét. Meghalt az anyám karácsonykor – borzasztó vót. Nem vót se ló, se koci, tele vótunk orrossal, október 6-án gyűttek be [1944]. Ott maradtam éca magam az anyámmal, nem mert gyűnni virasztani senki, fétek az oroszoktól. Oszt biztos elszunyókálhattam, de egyszer csak úgy hallottam, hogy szuszog. Akkor kimentem a konyhába, egy tollat kerestem, odatartottam az orráho, hogy él-e. Persze, a toll rezgett, mer a kezemtől rezgett. Oszt azt hittem, attú rezeg, hogy él. Akkor ott könyörögtem neki, hogy szójon, hát szójon! Megfogtam, rángattam. Akkor megverték az ablakot, gyűttek az oroszok. Kinyitottam nekik az ajtót, nem törődtem semmivel. De mikor meglátták a halottat, azok úgy elmentek...

*

A halottaknál is jobban féltek az emberek a szellemektől. Legjobban a boszorkányoktól. Egy férfit megvertek a boszorkák a betegágyában, a másik előtt kutyába, libába, lóba költöztek bele, egy harmadiknak az anyósa meg volt patkolva! *A Hármashalom ahun van, ott vótak a molnárok a szárazmalomba. Oszt éca mindég dörömböltek. Hát oszt mán nem tudtak aludni. Majd egyszer oszt az egyik este elővették a szenteltvízes üveget: – Távozz! – Oszt körűszentelték a falakat.*

Segített-e az *apage Satanas*, nincs róla adatom. De a tengersok boszorkatörténettel szemben egyetlen anglyaltörténetet sem találtam. A színészek azt mondják, a jónál izgalmasabb gonosz karaktert játszani. A máig élő hiedelmek között – *Hullócsillagkor gondolni kell valamit, beteljesű; hogyha az asztal sarkán ül a jány, nem megyen férhő; ha leesett egy kisdarab kenyér a fődre, gyorsan felkaptuk, megtűrüggettük, megcsókoltuk, mert az az Úrjézus teste – íme, egy átmenet a rossz-ból a jóba. Nagyon jó termés lett a mákbú. Majd anyám betakarította szépen, egy acskóba kötözte, elrakta. Igenám, csakhogy anyám nagyothallott. Nem hallotta meg, ha valaki begyütt az úcajtón. Vót egy nagyon jó, szívélyes barátnője, az belopakodott, oszt acskóstú elvitte a mákot. [...] Egyszer oszt mondja a barátnő: – Majd megtudjuk, ki lopta el a mákot. Letettek egy széket a komrába, meggyútottak egy gyertyát, a széket lefelé támlájával, felfele lábával tették. Rátettek egy rostát, és akkor elkezdte mondani a barátnő: – Szent Péter, Szent Pál, fordítsd meg a rostát, mondd meg, ki vitte el a mákot! Varga Gazsi vitte el a mákot? De a rosta nem mozdút meg, hiába mondták négyszer-ötször. No, ez nem vált be. Telt-múlt az idő. Az anyám barátnője megbetegedett. Csak oszt kűdi az egyik jányát, hogy anyám menjen át, mer nem tud meghalni. Mondja oszt anyámnak: – Bocsáss meg, nem Varga Gazsi lopta el a mákot, én loptam el, de nem tudok addig meghalni, még meg nem bocsátol! Anyám oszt nagyon megdühödött. De nem haragudhatott a haldoklóra. Annyit mondott: – Hát... ha az Isten megbocsát, én is megbocsátok, a fene ett vóna meg... Elkészöntünk, reggelre meg is halt az asszony.*

*

A kötet a jeles napok szokásaival és dalaival fejeződik be, Luca-naptól és karácsonytól (amikor az éjféli misén a Luca-székről meglátni, ki a boszorkány!), újéven és húsvéton át (*jó jácintszagú vót a húsvét*) pünkösdig, közben végig fontos névnapokkal, a sort András zárja és egy szerelemjóslás: *Ágy lába, háglak, Szent András, várlak, mondd meg nekem szépen, ki lesz az én férjem. Akkor akivel álmodott [a lány], az lett az ura. Úgy tudom, én Fekécs Pajával álmodtam, de nem az lett az uram, hanem Gubucz Jóska.*

A sok ünnep közül, amelynek egy életen át tanúja voltam, szeretném itt megemlíteni március 25-ét, a Gyümölcsoltó Boldogasszonyt. Anyám a *magvaváló* szilvát, őszibarackot mindig úgy mondta: *magbaváló*. Ilyenkor ingerülten rászóltam: – Nem *magbaváló*, hanem *magvaváló*! – Riadtan nézett rám: – Endrődön így mondják. – Most ebben a kötetben azt olvasom, hogy a Boldogasszony szilvát, a beszterceit, a bódiszilvát, a ringlót és a *magbaválót* mind lehet egybe *ótani*!

A magbaváló! Endrődön így mondják.

Én meg nem hittem el.

5) *A kézműipar, a kereskedelem és a közlekedés*

A virágzó falusi ipart, a változatos kereskedelmet és a nehezen meginduló közlekedést a maga erejéből teremtette meg az endrődi lakosság.

Ha egyetlen szóval kellene jellemeznem az endrődi iparosok mentalitását, ezt a szót választanám: *büszkeség*. Az ácsmester beleírta a nevét a nagygerendába, a kovácsok a kocsikba, a szódás a szódásüvegbe, a kötélgyártó a harangkötélbe – írja a bevezetőben Hornokné Németh Eszter. A mesterségek apáról fiúra szálltak, dinasztiák húzódtak végig az évszázadon; megnőtt az iparosok tekintélye. Az Ipartestület rendet tartott, épületébe nem lehetett piszkosan bemenni. Volt könyvtára, színjátszó köre, dalárdája, futballcsapata. Mintha Kassák Lajos álmai gyökereztek volna meg a faluban, sőt, az országban is, álmok egy művelt munkásságról.

Az inasoknak ekkortájt három évig kellett tanulniuk a szakmát, az első évben az inas csak cselédeskedett. Akadt olyan, aki összesen tíz évig volt inas és segéd, utána lett önálló. Ebben a kötetben az iparosok elmondják, amit a mesterségről tudni kell, és amit más nem tudhat, csak ők. Kiválasztottam néhány mesterember mondatát; mind híradás egy korábbi világról, két háborúról, egy sosem volt békéről.

Az asztalos

Édesapám apja [...] épület- és bútorasztalos volt. Nagyon sok endrődi házon ő csinálta az ajtókat, ablakokat. Az ablakokra díszeket rakott, igen szép motívumokat. [...] Csíkokat, bajuszt, bimbót, állatot. Sok bölcsőt csinált, tulipános oldalút, a végit kicakkozta, gyönyörű volt. Édesapám is asztalos lett. Hatéves korában már sámlira állt, úgy kezdett el gyalulni. Asztalos is maradt egész életében.

A bádogos

Edényeket csináltunk, [meg] bádogteknőt, esőcsatornát, fürdőkádat. Már régen nem laktam a faluba, ötven év után egyszer hazamentem. Meglátott egy asszony, odajött, megcsókolt, és azt mondta, hogy még mindig jó a csatorna, amit csináltunk neki.

Mindenes vótam. Asszony létemre én vettem a bádogot, én dógoztam a segédekkel, a vásárra is én hordtam az árut. Az uram elment katonának, a voronyezsi áttörésnél meg is halt, úgyhogy majdnem mindig egyedül vótam. [...] Kimentem a vásárba az árut eladni, egy nap szünet vót, akkor megfőztem, kimostam, másnap hajnalba mehettem megint. Hogy fáj az énnekem, olyan édes kislányom vót, de nem tudtam vele foglalkozni.

A bognár

Az endrődi bognárok messze földön híresek vótak a tulipántos kocsival. [...] Ennek a kocsinak szépnak is kellett lenni, meg erősnek is. Kis, könnyen szaladó kocsik vótak, de nyóc-tíz mázsát is ráraakhattak. [A kocsi] sikkes vót, könnyűt mutatott, úgy nézett ki, hogy szállni is tud a levegőbe, de erős vót. Finom kimunkálása vót, arányos. Kőrísfábú csináták. [...] Olyan szép kocsikot nem csinátak sehon, mint itt! Meg olyan vasalást! Czikely kovács rózsákot is tett az ódalára.

A kovács

A bognárok munkáját a kovácsok fejezték be a kocsin. A famunkát a bognárok csináták, a vasmunkát meg a kovácsok. [...] Még most is van kocsi, améeknek be van írva a kocsirúd szárnyán: „Szmola Béla és Szmola Sándor csinálta”. Azóta is úgy kotyog az a kocsi, mint a harang. Mer a tengelyt úgy kell beállítani, hogy a kerék úgy szaladjon, hogy se tőre ne menjen, se végre ne menjen. Akkor jó, ha középen van. Akkor kotyog, akkor nagyon szép hangja van a kocsikeréknek. Mondják is nekem: – Béla bácsi, ez a kocsi úgy megy, mint a zsebóra.

Volt aztán olyan munka, ami érzelmileg is feldúlta a kovácsmestert: a patkolás. Bevallom, erre eddig nem gondoltam.

Behozta a lovat a gazdája, odakötötte a karikáho, a kovács odament, megsimogatta, felvettük a lábát, akkor a ló állta a patkolást. Ha meg nem állta, akkor a lónak a farkára tettünk vaskarikát, akkor a csánkra [hátsó csülök] tettünk egy nagy karikakötöző kötelet, azt áthúztuk a karikán, akkor hat ember a lábát felhúzta, lehetett patkolni. Ha így se állta a ló, akkor vót egy pipa, azt az orrára tették, elzsibbasztották. Ha még akkor se lehetett patkolni, akkor fogóval a fülit megfogluk, húztuk lefele. Szenvedett a ló is, a gazdája is, meg a kovács is, de csak meg kellett valahogy patkolni. [...] Olyan ügyesen patkolni, meg olyan szépen patát faragni egy kovács se tudott a faluba, mint az én apám. [...]

Szeretem ezt a szakmát. Mikor énnekem is szép munka sikeredett, nem dicsért apám, de látszott rajta, hogy örű neki. Akkor mán elismerte az apám, hogy tudok alkotni.

A molnár

Jófajta búzák vótak mifelénk. Sehunse termett olyan búza az országba, mint Szarvason, Endrődön, Szeghalmon – ezeken a szikes fődeken.

A pék

Négy pékmester volt Endrődön.

Az egész család dógozott. Megkezde édesapám hajnali fél háromkor, este hatra fejezte be. Sokszor felkelt már este tizenegykor, ha reggelre két kemence kenyeret ki akart sütni. Édesanyám is besegített: ő adta el a kenyeret. Én is hamar megtanultam a pékséget. Mindég a kemence mellett csináltam a leckét, ott vót meleg. Nyáron borzasztó vót a sütés. Mikor az összes tészta a tepsivel kikerült a sütőből, vót vagy hatvan fok meleg. [...]

Megbecsülte a falu a pékek munkáját. Soha nem kellett a kenyeret árolni a bódba, elvitték a háztú mind, amit sütöttek.

*

A kereskedő

A fényes endrődi kereskedelem az évtizedek során eléggé megkopott. A negyvenes évekbe a kereskedő társaság elit társaság vót a faluba – mondja valaki. – Sok vót a zsidó kereskedő. Ezek igazi kereskedők vótak, lehetett tüllük tanúni.

1944-ben a nácik az „elit társaság”-ot elvitték az otthonából, és csaknem a felét megölték. Aki visszatért Endrődre, egy idő múlva elhagyta a falut. Sorra bezártak a régi üzletek.

Homoki József – eredeti nevén Hornok József – nem tartozott szorosan ehhez a „társaság”-hoz, neki más volt megírva. Övé volt a legszebb ház, a legszebb üzlet

a faluban. Emeletes házat építtetett, szemben a gyógyszerházzal, Endrőd központjában, addig csak a Népház volt kétszintes; az emeleten erkély, nyáron virágok, odalenn két kirakat, két bejárat. Fényűző épület volt, aki arra járt, megbámulta.

Ebbe az üzletbe a petróút a perzsabundáig minden vót – emlékezik Homoki. – Az elképzelhetetlen vót, hogy a vevő bejön, kér valamit, és az nálunk ne legyen. A vevőnek köszönni nem vót ideje, csak a köszönést fogadni az inasoktól, segédektől. Kötelező vót a legnagyobb udvariasság, a pontos, készséges kiszolgálás. [...] Nagyon jól ment a bolt. Mer szabott árait vótak, mer hitelt adtam. Meg azért is, mer egy-egy árucikkre kicsi hasznot tettem, így nagy vót a forgalom. [...] Csak hát sokat kellett dógozni.

Azután ez a bolt tragikus véget ért. Negyvennégybe be kellett vonulni nekem is, a segédeknek is. Amikor begyűttek az oroszok, az emeletre beszállásoltak, az alsó részen pedig betörték az emberek mind a két kirakatot, vihetett mindenki, amit akart. Aztán leégett a ház úgy, hogy az emeletet már helyre se lehetett hozni. Hazaértem, próbáltam összeszedni, amit tudtam. Vót, ami a kemencéből került elő. Olyan ember is vót, aki önszántából hozta vissza, amit elvitt. [...] Alighogy beindult a bolt, negyvenkilencbe gyűttek, hogy elveszik. [...] Ötvenkettőbe hívtak engem is segédnek, nem mentem. Megvettem Jozepovicstől az üzletet – ő elment Palesztinába –, és újra kinyitottam. Akkor meg mindenféle nem létező adótarozással oda jutottam, hogy elárverezték a boltot. Akkor beláttam, hogy nem érdemes újra kezdeni. Azután méhészkedtem, disznókat, nyulakat tartottam, bort termeltem, végül elköltöztem Endrődről. Így volt.

*

A közlekedés

Endrőd és Gyoma között négy kilométer hosszú az országút. Sokszor megtettük ezt az utat gyalogszerrel. 1945. január 26-án is itt baktattunk anyámmal a hóban, amikor Budapestről kiszabadultunk.

A háború előtt Sztanyik Imre sofőrnek volt taxija, aztán Éliás Józsefnek, de őt megölték; taxival főként az orvosok jártak a tanyákra. Később az endrődi Népháztól a gyomai vasútállomásig közlekedett a lóbusz, befogtak két lovat egy bútorszállító kocsira. Azután lassan elindultak az autóbuszok, jöttek az autók, megépültek az utak, a híd, a megálló; helyén van a régi piactér is, a hentesek, a kocsmák – *kocsmából nem látott szükséglet a falu* – jegyzi meg egy járókelő. Gyomán több elegáns szálloda épült, étterem, gyógyszerház, sőt gyógyfürdő. Endrőd is szeretett volna gyógyszerállót, összegyűlt rá valamennyi pénz, aztán nem lett belőle semmi. De nem adjuk fel a reményt. Talán megint jön egy megszállott ember, mint Homoki, vagy mint odaát, Gyomán Kner Imre, a nagy hírvető.

Homokit tönkretették, de Homoki életben maradt. Kner Imrének is megvan a nyomdája.

6) Földnélküliek

Amerikások, kubikosok, summások, eltelepültek.

Föld nélkül élni a parasztembernek annyit jelenthet, mint fedél nélkül élni. Vagy majdnem annyit.

A munkanélküliség miatt a huszadik század első felében több mint háromezer ember hagyta el Endrődöt. Kimentek Amerikába. Az itthon maradt férfiak, ha

tudtak, beálltak kubikosnak, a lányok summásnak, vagy családotul „eltelepültek” az ország más vidékeire. Félig szabad akaratukból, félig kényszerből, mint a svábok házait elfoglaló magyarok a második világháború után. Az Osztrák–Magyar Monarchiából összesen hárommillió-hétszázezer ember vándorolt ki az Egyesült Államokba – írja Tímár Antal a *Föld nélkül* című kötet „amerikás” magyarokkal foglalkozó fejezetében. Hárommillió-hétszázezer! Egy város lakossága. A történelmi Magyarországból egymillió-négyszázezer ember ment ki külföldre, többségük az Egyesült Államokba, ahol a bányászatban, a kohászatban, a vasútépítésben, a gépgyártásban és más iparágakban nagyon kellett a munkáskez.

Az 1907-es Békés megyei alispáni jelentés szerint a négyszázkilencvenegy kiadott útlevél közül *százhatvan* volt az endrődieké. (Utána jönnek lélekszámban az orosháziak hetvenhárommal.)

Később, a század húszas éveiben a tömeges kivándorlás célpontja Kanada lett. Egy 1926-os alispáni levél szerint „...az egész kivándorlási mozgalom kezdeményezőjének Endrőd községet kell tekinteni”.

Vajon miért?

Tímár Antal számokkal alaposan illusztrált kimutatása szerint *a századfordulóra Endrőd lakosságának mintegy a fele elszegényedett*. A főszolgabíró, a főispán, a kormány nem segít a vármegyén; az egyház a Szent Antal-pénztárból ingyenkenyeret oszt a szegényeknek, karácsonykor ruhát, cipőt a szegények gyerekeinek. „A kivándorlók egyedüli célja – írja a belügyminiszternek 1904-ben a főispán –, hogy [...] munkabérük egy részét megtakarítva visszatérjenek, s idehaza maguknak ingatlant (házat, földet) vegyenek.”

Az emigránsok egyike ezt írja: „Itt az olyan embernek mindnek sok pénze van, aki az óhazában szegény napszámos ember vót. Itt nagy részének jobb módja van, mint otthon a legelső gazdának.”

Nem irigység ez, hanem igazságérzet.

*

Ahhoz, hogy Amerikába eljussanak, a Fiumében, Brémában, Hamburgban hajóra szállóknak kegyetlen feltételekkel kellett szembenézniük. A zsúfolt hajók, a tengeribetegség, a penészes, romlott étel, a piszkos fedélzet, a bogarak – csupa keserves emlék. A legtöbb magyar az USA északkeleti államaiba igyekezett, New Yorkba, New Jerseybe, Pennsylvániába. Sokan mentek Cleveland városba, Detroitba, Chicagóba is. „Hunky”-nak gúnyolták őket, jöttmentnek; a név nem független a *Hungarian* (magyar) nemzetrnévtől. Sikátorokban, összetákoltt házakban éltek. Néhány évtized múlva aztán lakótelepeket építettek, templomot, iskolát, klubokat, rádióállomást. Én is szerkesztettem magyar nyelvű művelő műsorokat egy ilyen rádióknak a hatvanas-hetvenes években, a gyomai születésű dr. Szilágyi Ferenc nyelvtudós előadásai alapján.

Az 1920-as évektől, miután a magyarok kivándorlási célpontja Kanada lett, a telepések hatalmas farmokon éltek, Saskatchewan és Alberta tartományban. Az indián hangzású Saskatchewan nem lehetett könnyű kimondani. A magyarok nehezen küzdöttek meg az angol nyelvvel. Tímár Antal írja, hogy többször

nem értették a veszélyt jelző feliratokat, sok volt a baleset, a halálos kimenetelű baleset is. Az első nemzedék kialakított egy keveréknyelvet, a *hunglish*-t; a név a *Hungarian* (magyar) és az *English* (angol) összevonása.

Évekkel ezelőtt kaptam meg Vázsonyi Endre és Kontra Miklós *Túl a Kecegárdán* című amerikai–magyar szótárát, s benne a *Hevesiné vacsorája* címet viselő balladát. Ebben a balladában gyűjtötték össze a szerzők a *hunglish* szavak és kifejezések néhány beszédes példáját. A ballada első négy sora így hangzik:

Hevesiné asszony mit tinkolt magába:

Cuprájz pádét mékol ura bördéjára.

Hevesiné ura fémes burdos gazda,

Ő hát, ki a pádét juláj forszra kapja.

A szavakat a ballada végén szószeret magyarázza meg.

tinkolt = to think (gondolni)

cuprájz = surprise (meglepetés)

pádé = party (összejövetel)

mékol = to make (csinálni)

bördéjára = birthday (születésnap)

fémes = famous (híres)

burdos = board (szállás), *burdosgazda* = szállásadó

juláj forsz = July Fourth (július négy)

Természetesen az angol szavak megértését magyar ragok és képzők teszik könnyebbé: *tinkolt*, *mékol*, *bördéjára*, *burdosgazda*.

A legtöbbet a kivándorlók a honvágytól szenvedtek. „Édesanyám 1902-be ment ki – írta egy endrődi asszony –, hétbe gyűtt haza. Az apja is kint vót édesanyámnak, oszt akkor azt mondta: – Gyerünk innét haza, fiam! Akkor vett édesanyám négy hold földet meg a Kertekbe egy házat.”

Nem mindegyik történet zárul ilyen sikerrel. Van, aki tönkrement, anyagilag, idegileg, lelkileg. Vagy hiába hozott áldozatot. Tímár Antal idéz egy másik levél-író, akinek vallomása messzebbre világít: „Vót több, aki visszagyűtt, vót aki ottmaradt. Ott többet tudtak keresni, hoztak egy kis píz, oszt vettek földet. Akkor az vót, hogy egy kis földet, az nem vesz el. Oszt csak elveszett, mind odavan...”

*

A kubikosok, a summások és az eltelepültek sorsával Hornokné Németh Eszter foglalkozott.

Miért fogott valaki kubikosmunkába? A kubikosnak – mondja az egyik emlékező – szabadabb élete vót, mint a cselédnek. [...] Csatornát, gátat építeni – ott tudni kellett, hogy azt a besungot (ferde bevágást) hogy kell nyesni. Fizikai erő is kellett hozzá, meg érteni is kellett hozzá.

...A folyószabályozás az 1850-es évekbe kezdődött Endrődön, akkor kezdődött a kubi-kosság is. [...] A harmincas évekbe (1930) tötöttük újra a gátat, az élő Körös gátját. [...] Akkoriba a legnagyobb munka itt a falu körül a (mező)túri kövesút meg a kondorosi köves-út [...] vót. [...] Megtötöttük, egy év alatt leüledett, akkor ment a kövezés. [...] 1935 tavaszán Gyoma határába csatorna-tisztítás vót. [...] [Aztán] a Mirhót (lapályos, vize-nyős hely) fel kell[ett] tőteni... Ott dolgozott vagy nyolcva ember két napot nyolcva

fillér napszámér. Úgyhogy kerestek karácsony előtt egy pengő hatvanat, azér mán lehetett három-négy kila húst venni.

De nem mindig volt otthon gátépítés vagy csatornázás. Néha el kellett menni messzire: többet mentünk munka után, mint amennyit dógoztunk.

...Könyörtelen élet vót. Ásó-lapát-csákánnyal elindútunk, én egyszer háromszázhetven kilométert gyalogoltam Majoros Vendel komámmal, mire végre Ajkán kaptunk munkát. [...] Az út szélén aludtunk, [...] ahun ért bennünköt az este. [...] Vasútat is építettünk. [...] Mikor visszakaptuk Erdélyt 940-be, mentünk vasútat építeni. Készűtek a háborúra ott is. [...] A háború alatt lett munka. Vót kubikmunka Recsken is, lőszerkomrákat építettünk bele a kősziklába.

Nem tudom, miről nehezebb olvasni: arról, hogy a Ferihegyi repülőtéren, az 1944-es bombázás alatt egymás után hálnak meg a kubikosok, vagy arról, hogy egyáltalán nem kapnak munkát, hogy Várpalotától gyalognak haza Endrődig, és kis híján éhen hálnak. Nem tudom, mi fekszi meg jobban az ember lelkiismeretét.

*

Aszonta apám – beszéli az egyik kubikos –, hogy mikor Kolombusz feltanáta Amerikát, mán ott is vótak endrődi kubikosok. De ez így is vót, akármerre mentünk, endrődi kubikos mindenütt vót. [...] Azután oszt megszoktuk ezt az életet, úgy vótunk vele, mint a féreg, aki a tormaába belemegyén, aszitte az is, hogy csak abba jó.

Ez filozófia is, költészet is. Amíg nincs kézzelfoghatóbb segítség.

*

A summások élete más volt, mint a kubikosoké, nem kellett lőszerkamrákat építeniük a kősziklába, de a női derekat a répaegyelés is megviseli. Az endrődi summáslányok többnyire az alföldi kisbirtokokra szerződtek, de eljutottak a dunántúli nagybirtokokra is. Ríva, de mentünk, kellett a kereset. Engem édesapám megöregített két évvel, hogy felvegyenek. Vót olyan is, hogy másnak a munkakönyvibe bújtunk el, hogy mehessünk. [...] Csak úgy csapkodták a kezűköt a majorba a zirci apát-ságba az asszonyok: – Hogy engedhetett el ilyen gyerekeket az anyjuk dógozni? Úgy, hogy muszaj vót.

Summások vótunk két hónapig, meg hat hónapig, mikor hogy vót munka, mikor hogy kellettünk. [...] A hatalmas répatáblák, mint a tenger, nem láttuk a végét. Cukorrépa, marharépa. [...] Megkezdjük hajnalba, csinátuk naplementig. Oszt kétrét (földig hajolva)! Reggeltű estig, mindég csak kétrét! [...] Maj' ki szakadt a hasunk, a derekunk, csupa görcs vót a kezünk.

Mégsem emlékeznek rossz szívvel az asszonyok a summás időkre. Mindenütt szerették az endrődi summásokat, végtelen szerették. Tiszták vótak, jól dógoztak, meg sokat. [...] Még az intéző előtt is tekintélyünk vót, nem vótunk lenézve, másképp beszélt velünk, mint azokkal az elhanyagolt jányokkal, azok nem endrődiek vótak.

... Szerettük a földet. Én mindég abba vótam. Szerettem a földet, mer él. [...] Mer, ugye, hiába nem a mienk vót, de csak attú gyarapodott, hogy mink kapátuk, mink egyeltük, ettű lett minden nappal nagyobb, sebb, ettű hajtott, ettű vót több levele.

Ady Endre ír erről a fajta büszkeségről A grófi szérűnben, ha más előjellel is: Siratják a semmit, a másét...

A summáslányok pontosan elmondják, mennyi fizetést (*pízt*) kaptak a munkáért, és mennyi komenciót (*píz helyett ennivalót*): egy hónapra harminc kiló kenyeret, négy kiló szalonnát, három kiló babot, két kiló rizsát, öt kiló lisztet, tíz kiló krumplit, egy kiló sót. Azt is elmondják, milyen szállásuk volt, az egyik helyen üres, kimeszelt istálló, ott feküdtek két sorjával, a másik helyen meg a jószágokkal együtt, egyik oldalon a tehenek, a másikon a summások. Minden hajnalba a béresek ott a tehenek meg miköztünk takarították a ganét.

Újkígyóson a lányok cselédlakásokban laktak. Ott volt a mi Margitunk is, minden nyáron, nagyanyánk elengedte. Az egész fizetését félretette, kelengyére gyűjtött.

Egy gyönyörű fiatal lány fényképét látjuk a könyvben a *Hazajövetel* cím alatt. „A legszebb summáslány – mondja a kísérszöveg. – Édesanyám, Németh Andrásné Dinya Eszter.” Ismertem Eszti néni idős korában. A mosolya megőrizte a fiatalkori derűt. *Szegények vótunk, de csak megkerestük a két kezünkkel, ami kellett, pedig földünk se vót, semmink se vót. Mégis fenntartottuk magunkot.*

*

1945–46-ban sok endródi család költözött a Dunántúlra a kitelepített svábok helyébe. Az endródi piactéren kihirdették, hogy az eltelepülők házat is, földet is kapnak. A svábokat azért vitték el, mert tagjai voltak a Volksbundnak. Az endródiek nem tudták, mi az a Volksbund. Kalász Márton sváb születésű magyar író *Téli bárány* című regényében olvassuk, hogy a dunántúli svábok énekelni-táncolni jártak az egyesületbe, de a többségük nem tudta, mit akar a Volksbund, és milyen céllal alakult meg.

A magyarok sírva és reménykedve jöttek el Endródról. A remény nem sokáig tartott. *Becsaptak bennünket. [...] Németkéren is, Kömlődön is (Dunakömlődön) nagyon rátelepítették a svábokra a magyarokat. Mikor ideértünk, üres ház alig vót. A legtöbb házba ott vótak a svábok, úgy néztek ránk, mint a kutyára...*

Sok helyütt a svábokat kihajtották, minket meg behajtottak. Volt, aki visszament Endródre. De volt, aki maradt, és nekifogott, hogy az újonnan kapott földön boldoguljon: *ez nagyon jó föld, olyan, mint otthon Kondoros.*

Mikor már kicsit jobb lett vóna, gyűtt a Rákosi-rendszer, mindent be kellett szolgáltatni. [...] Akkor gyűtt az, hogy be kell menni a kolhozba, be kell vinni a földet. S amit talán nem mindenki tud: aki nem akart a téeszbe menni, az is jobban talált itt munkát, mint az Alföldön. Akkor épült Dunaújváros, ott sok kubikmunka vót, meg betonmunka, vezettük [el] a szennyvizet...

A svábok eleinte féltek a magyaroktól, nehezen értették meg, hogy nem ők intézték az ide települést, hanem a kormány. Aztán jöttek az első vegyes házasságok, jött a közös munka, a magyar asszonyok megtanították a sváb asszonyokat, hogy kell az ablak alját megtapasztani lóganajos sárral; lassan átvették egymás szokásait, ételeit. Az itt lakók identitása kicsit bonyolult: *A szüleim németek – svábok – mondta egy fiatalasszony. – De én kömlődi vagyok, nem is fogadok el mást. Itt születtem. Hogy a német anyanyelvet megkaptam, annak nagyon örülök, mert jobban boldogulok más országokban. De én magyar vagyok.*

*

A jugoszláv határ közelében fekvő, bácskai Gara községben 1945 előtt négyezer ember lakott, svábok és bunyevácok – írja Hornokné Németh Eszter. Volksbundos múltja miatt több száz embert elvittek részben Németországba, részben keletre, kényszymunkára. A félig megüresedett faluba először bukovinai székelyeket hoztak, később alföldi magyarokat (Endródról, Gyomárról, Karcagról, Rakamazról), végül felvidékieket.

Ugyanaz történt, mint Németkéren és Kömlődön: az üresnek mondott sváb házakban még ott laktak a sváb családok. Több magyar visszafordult, mások ottmaradtak, együtt laktak velük, végignézték, ahogy elviszik őket, ahogy sírnak, jajgatnak. De az új életet el kellett kezdeni. *A németek már nem vetettek kukoricát, de a bunyevácok igen, úgyhogy ők kiadták részbe a törést a magyaroknak és a székelyeknek.*

Amikor már egyenesbe jöttek volna, a rengeteg beszolgáltatás miatt be kellett lépni a téeszbe. A belépés nemzetiségek szerint történt: a gyomaiak a Fürst Sándor nevű téeszbe mentek, a bunyevácok a Partizánba, a szlovákiai magyarok a Kossuthba, a székelyek a Dózsába. Vagyis külön-külön. *Már éppen kezdtünk összerázódni, akkor meg jött 56, feloszlott a téesz.* Csak a 70-es években formálódott valami egység, amikor látták, hogy a téészen kívül nincs miből élni, akármilyen nemzetiségű az ember.

Az 1990-es népszámlálás szerint 2893 ember él Garán, ebből 50% magyarnak, 30% bunyevácnak, 20% németnek vallja magát. Az iskolákban három nyelven folyik az oktatás. Van székely énekkar, bunyevác tánccsoport, évente hazalátogatnak a kitelepített németek. Németországban úgy nevezik őket: *magyarok*.

Garán, úgy hiszem, lassan eltűnik Gyoma és Endrőd emléke. A tájszólást még őrzik néhányan, de el fog jönni a pillanat, amikor mindenről, ami ragaszkodás a régihez, ki fog derülni, hogy korszerűtlen.

Azután majd kiderül, hogy fontos.

7) Édesanyánk emléke

A kemencéket sorban lebontották. Helyükbe fénytelen sparheltek kerültek. A hasábfát a felnőttek, az aprófát a háború után a gyerekek hozták fel a pincéből. Most is hallani a rőzse pattogását, érezni az illatokat, a régít utánzó, bátortalan ízeket. A „tegnapi asszonyok” elősorolják a szertartásokat (minden ünnepi ebéd az volt), felmondják az ételeket, az egykori recepteket, mindazt, ami nélkül a család nem család, a falu nem falu, és a múlt nem tart igényt a folyamatosságra. Az endródi ételekről Hornokné Németh Eszter gyűjtötte össze a tudnivalókat.

... Pízt nemigen kötöttek a régi asszonyok a konyhára, pedig a legtöbb családba hatnyóc gyerek várta, hogy jóllakjon. Nem is vót píz, csak egyszer egy évbe, mikor a hízót leadtuk vagy a pulykát eladtuk – ebbű vót a cipő, a ruha, meg az adót ebbű fűzettük ki. Ami kis pízt a bódba elkötöttek az asszonyok, azt kifutotta a tojás ára, amit a piacon eladtunk.

... A tehín, az vót az éléskomra. Ha tehín vót, minden vót. Vót tej, abbű csinátunk túró, tejfelt, vaj, sajtot, gomolyát. Ettük is, meg vittük eladni is.

... Nagyon nagy gyümölcsöskertek tartoztak Endródhö. [...] A Peres felé vezető út [...] kétoldalt teli vót diófával... Meg az a sok eperfa... Fehér eper, fakó eper, fekete eper

[...], itt, Gyoma meg Endrőd közt két sor eperfa vót, egyik ódalt is, a másik ódalt is. Estefele vittünk egy darab kenyeret, leültünk a fa alá, ettük az epret...

*

... A disznóvágás nagy ünnep vót régen, a rokonság ünnepe. Néha húsz disznóvágás is vót egy télen. [...] Rengeteg nép vót együtt olyankor, harmincan is vótunk. Négy vetett ág vót a szobába, meg a nagy kanapé, ott feküdtek sorba az onokák, meg jutott a kuckóba is, meg a padkára is. Soha nem felejttem el azt a kuckó-meleget. [...] Levágódott a disznó, kezdődhetett a pörkölés. A faluba egy időbe (20. század eleje) nem lehetett szalmával pörkölni, mer minden ház náddal vót lefedve, nagyon sok tűz vót a pörkölés miatt. A levágott disznót ki kellett vinni a falu szélébe pörkölni. [...] A tanyákon lehetett szalmával pörkölni. Ez fontos vót, mer jobb íze vót a szalonnának. [...] A disznóvágás napján a reggel egy kis pálinkával kezdődik – mán az embereknek. [...] Délbe orjaleves vót, meg paradicsommártás a főtt húsho. Vót, aki csíktésztával ette a levest, de vót, aki hagymával, még kenyeret is evett hozzá. Este tötött káposzta vót, meg hurka, kolbász, süttöttünk pecsenyét is. [...] Hájas tészta vagy fánk sült a disznótoros vacsoráho. [...] – Édesanyám [...], hát még csak kéne egy kis bor, lemosni ezt a sok kolbászt... – No, eredj, Vince, hozzá, de csak egygel. [...] Mikor ment haza a rokonság, mindenkit megpakoltak kóstolóval...

*

Csak ünnepkor terítették le az asztalt, máskor nem. Egy tányér, meg egy kanál vót az asztalon, meg a kenyér, meg a víz. Mikor megfőtt az étel, édesanyám behozta a vaskotlárba, letette az asztalra, a szedőkanalat édesapám felé fordította. [...] Addig nem lehetett felkelni az asztaltú senkinek, míg mindenki jó' nem lakott. Meghagyni az ételt nem vót szabad. [...] Csak édesapámék beszélhettek az asztalná...

[Karácsonkor] édesanyám szentelt vízzel megszentelte a szoba négy sarkát, meg az asztalt, csak azután ehattunk. Mindenbű, amibű ettünk, hagyni kellett az angyaloknak is. Mézbe mártottuk a fokhagymát, azután édesapám egy almát annyifele vágott, ahányan vótunk, ez azt jelentette, hogy egy család vagyunk. Mindenhő kalácsot ettünk. [...] Éjjélkor meg mentünk az éjjéli misére.

Újévre tötött káposztának kellett lenni, meg valamilyen szárnyasbű vót húsleves, hogy szálljanak az évek.

Az endrődiek komolyan vették az ünnepeket, a hiedelmeket, a szokásokat, a hagyományt, a keresztelestől a temetésig. Az ünnepi alkalmak évessel voltak összekötve, de a „halotti tor” kifejezést sehol sem találtam. Annál gyakrabban ezt: „Csendesen megebédelték, hazamentek.”

*

Van néhány utolérhetetlen endrődi étel. Ilyen a lángos. A gölődinleves, ami a zsidó pészáhi (húsvéti) hagyományban is megvan. Anyukám bátyjának, Laci bácsinak (Fenákel Judit édesapjának) a kedvence volt a savanyú tojásleves. A túrós derelye nekem szilvalekvárral az igazi. A tarhonyát, a kukoricamálét a háború után évekig ettük. Mindnyájan szerettük a palacsintát, a tarkedlit. A csöröge (vagy herőce) mai napig a kedvencem.

Egyszer nagyanyánk süttött egy vájdling csörögét, kitette az egészet a verandára. Judit meg én kint játszottunk a kertben. Kerültünk-fordultunk, ettük a csörögét. Nagyanyánk kijött a gangra, a kezét összezsapta: – A két bűdös kölök

az egész csörögét megette! – és rázkódott a nevetéstől. Aztán süttött még egy vajdillingal. Mi mást tehetett volna?

*

Sokáig Vaszkó Irén volt a mindentudó szellem a faluban. Foglalkozása tanító-nő, de sok máshoz is értett. Néprajzhoz – hosszú ideig vezette az endrődi tájházat –, történelemhez, hittudományhoz, népzenehez, antropológiához – amikor Endrőd határában megtalálták egy ősember csontvázát, ő dolgozott a régészekkel –, és ennek a kötetnek a második részében ő volt a szőtteseknek a szakértője.

A szőtteseket nagyon megbecsülték. [...] A szebbjét sohasem használták, anyáról lányára öröklődött. A bevezetés leírja a kender feldolgozását, az áztatást, a tilolást, a morzsolást, végül a fonást. A kender rostját finomsága szerint négy csoportba osztották: feje, koccsa, omicska, csepű. Az elsőből abroszt, inget, dísztrüklőzőt, a másodikból trüklőzőt, trüklőtőruhát, tarisznnyát, gatyát és pendelt szőttek, a harmadikból durvább tarisznnyát, durvább lepedőt, amit szülésnél használnak, a negyedikből zsákot, ponyvát, abrakos tarisznnyát, kocsitakarót. A csepűt mi inkább a vidéki színészek gúnynevéből ismerjük: csepűrágó.

A szőttesminták tárgyalásában a leírás részletezi a sima és a mintás vászon szövési módját, és azt, hogy melyik vásznat mire használták: szárításra, étel letakarására, batyuzásra. Többféle szövési módot alkalmaztak: *fehérral és fogacskával kombinált dupla veréses csik szövéséhez már nagy tudás kellett. Két vetélt használtak, az egyikben a fehér, a másikban a piros fonál volt. Ez a két vetélt a fogacskák készítésénél volt fontos. A fogacskák finoman befejezik a csikot, vagy ha belül alkalmazzák, akkor szépen kitöltik a teret.*

A bemutatás kitér a különféle mintákra és a vásznakba beleszőtt feliratokra: csillagmintás, rozmaringos, vadrózsás, madaras, szőlőleveles, geometriai minták; *Isten hozott, kedves vendég; Éljen Tímár József és neje, Mészáros Anna; Én Uram, én Istenem; Édesanyám emléke, kezit csókolom érte.*

A szőttesek közt nem találunk két egyformát – írja Vaszkó Irén. – *A sokféle variáció legfőbb oka a lelki gazdagság, az önkifejezés képessége. De sok minta szakadt le Erdélyből is erre a vidékre. [...] Érdemes megfigyelni, hogy a csillagmintákat sokszor rozetták választják el, ezzel is gyakran találkozunk erdélyi templomokban.*

*

A bemutatás megelevenedik a mintakincs piros-fehér képein, a kreatív képesség bizonyosságaként. *Gondoljuk el: munka után, agyondolgozott kézzel, lámpa mellett szőtték le ezeket a csodálatos mintákat. Nem másolták, hanem „megálmodták”, és legtöbbször fejből leszőtték.*

Ez a „megálmodták” a legszebb és legkifejezőbb szó ebben az emlékezésben. Háttére annak, hogy „csendesen megebédeltek, hazamentek”.

8) Helynevek

Az Endrőd helyneveivel foglalkozó kötetet dr. Hévvizi Sándor állította össze. A szerző Gyoma helyneveit feldolgozó tanulmánya már 1977-ben megjelent, az endrődi testvérkötet jóval később, 2010-ben. Az előkészítő munkában taná-

rok is részt vettek: Grónás Edit és Ladányi Gáborné, a kötetet a gyomaendrődi Honismereti Alapítvány és a Városi Önkormányzat támogatta.

A helynevek, írja a bevezetőben dr. Hévvizi Sándor, fényt vetnek a táj jellegére, a talaj minőségére, a birtokviszonyokra, sőt az emberekre is. Maga az *Endrőd* név 1425-ben bukkan fel először, *Endred* formában. A középkori település temploma 1881-ben, a folyószabályozáskor pusztul el. A név a magyar *Endre* személynév -d képzős származéka, előbb *Endréd* alakban; az *Endrőd* változat újkori fejlemény.

Az adattárban szerepelnek Endrődnek, a körülötte lévő középkori falvaknak és a falu kül- és belterületének a helynevei. A hosszú külterületi listából megtudjuk az összes tanya, halom, domb, sor, dűlő, lapos, zug, akol, csárda, kocsmá, szállás, kereszt, major, csatorna, holtág, iskola, puszta, ér, árok, gát, malom, műhely, legelő, szőlő, tévesz, órház, kút, templom és temető nevét és helyét; soknak már csak az emléke él. Ahol lehet, a szerző magyarázatot is fűz az adatokhoz. Például az előző fejezetben szó esik „a Peres felé vezető út”-ról. Az egyik adatközlő itt elmondja: *A Csáki iskolátú a Mezőberényi kövesútig az az egy dőlő (dűlő) az a Peres. Gyoma mindenhogy magának akarta, oszt ebbű lett a nagy per, mer az nagyon jó föld. Oszta az endrődiek nyerték meg a pert.*

A belterületi helynevek többségükben utcanévek, tele rejtéllyel, mint Magyarországon mindenütt. Miért lett az Ady Endre utcából Tamási Áron utca? Az Andrássy utcából (ahol én születtem) Blaha Lujza utca? A kettő között ez Bajcsy-Zsilinszky utca is volt. A *Szózat* költője, Vörösmarty Mihály utcájából miért lett Babits Mihály utca? A Jókai Mór utcából Csejti utca? A *Himnusz* költője, Kölcsey Ferenc utcájából Tóth Árpád utca? Lehet, hogy a két település egyesülésekor bizonyos nevek megduplázódtak? És lesz-e Kosztolányinak, Karinthynek, Szabó Lőrincnek, Radnóti Miklósnak, Illyés Gyulának utcája?

A kötet végén a katonai térképeket Szilágyiné Németh Eszter jegyzi (korábbi nevén Hornokné Németh Eszter). A térképek tele vannak beszélő jelekkel. Útszéli kereszték állnak például a szarvasi, a mezőtúri, a hunyai és a gyomai út mellett. *Tehát bármelyik út felől érkezett a vándor, megtudhatta, hogy katolikus vallású emberek közé érkezett.*

9) Tájszótár

Nem tudom, mások hogy bírónak vele, ha fáradt vagyok, én szótárt, lexikont szoktam esténként nézegetni. A szó- és adathalmaz, az információ sokszínűsége megnyugtat, helyreterez a sarkából kibillent világot.

A varázslatos *Endrődi Tájszótár* gyerekkorom szókincsét idézi vissza. Anyám, nagyanyám ezt a nyelvet beszélte, ezt a képpel, hangulattal megrakott nyelvet, amelyet most Szilágyiné Németh Eszter, a szótár szerkesztője és egy-egy tanulmányával a két nyelvész, Szabó József egyetemi tanár és Kristóné Fábíán Ilona egyetemi docens élénk tár.

A szerkesztő az adatgyűjtőkkel és az adatközlőkkel több mint tíz évig dolgozott ezen a tájszótáron. A szavak közben évülnek is; ha a háziasszony nem süt kenyeret, szavak sincsenek a kenyérsütésre. Endrőd, mondják a nyelvészek, nyelvjárásziget, szavai konzerválták a múltat. Így kell rájuk gondolnunk.

Két azonos gyökerű, de másképp élő közösség volt a faluban – írja a bevezetőben Szilágyiné Németh Eszter –, a szegényebb, föld nélküli családok a falu bel-sejében és a családi gazdálkodást folytató emberek a tanyákon. A szótár forrását az a 400 hangfelvétel adta, amelyet a szerkesztés háttéréül szolgáló Honismereti Egyesület munkatársai készítettek a tanyavilágban, hiszen a tanyák őrizték meg nyelvjárásziget jelleggel a tájnyelvet. Maga a falu is kettéválik (vagy kettévált), a szegényebb Gyomavégre és a módosabb Szarvasvégre. De aki végigolvassa ezt a munkát, azzal az érzéssel teszi le, hogy a szótárban minden népréteg szókinccse képviselve van.

A tájszótár 2244 szócikket tartalmaz. A tájszavaknak, amelyek közül néhány más vidéken is használatos, csak töredéke szerepel itt, jórészt azok, amik nekem is régtől ismerősek, vagy valaki közelálló ismerte őket. Sok helyütt a tájszó nem endródi eredetű, de a hozzá fűződő szólásmondás vagy példamondat igen. Néha a saját emlékeimet is elmondom; olyankor feltüntetem a névjeletem.

*

A szócikkek

A

akar 1. 'tud, bír' Jánosik Vince bácsi, az nagyon gyenge kovács vót, allig akart meg-
élni. 2. 'személy, állat, tárgy közvetlenül az esemény előtt van' Ez a fa el akar dőni.
El akartam esni. Nagyon legel a jószág, mikor vihar akar lenni. A kisharangot felállították
a kerbe [kertbe], oszt harangoztak, mikor mise akart lenni.

angyal 'láttya az angyalkáját' ['a kisgyerek álmában mosolyog']

(Anyám kedves szólása. G. Á.)

annyira, hogy nagyon 'nagyon-nagyon' [19]16-ba megnőt a gaz rendessen, de
annyira, hogy nagyon.

átlábal (átlából) 'sekély vízen átmegy' Kis esső vót, a csatornán is átlábolt a marha.
– Nagymama, átláboltam a Körözt! (G. Á.)

B

bánatbeteg (bánadbeteg) 'lelki baj miatt fizikailag is leromló szervezet' Nagyon
szép tehenünk vót, naty tejű tehény. Bornyúja is vót. Osztt mikor elattuk a bornyúját, nem
evet, csak bőgött. Lefogyot, a teje is elapatt. Bánadbeteg vót.

bekondít 'begyűjt' Bekondítok a kájhába. (Anyám is így mondta. G. Á.)

bontófésű (bontófűsű) 'nagyfogú fésű' Válogat, mint kopasz Ugrin a bontófűsűbe.

bőjt (bőt, bútt) Ojan vagy, mint a bútti boszorka 'borzas'.

(Mi bútti boszorkánynak mondtuk. G. Á.)

C

ceperka, cepelka 1. 'fürgé, talpraesett, kotnyeles kislány' Kapós, mint Ceperka
Panna az élesztővel. 2. 'túlöltözött' Kiőtözött, mint Cepelka Panna. 3. 'hiú, beképzelt'
Tette-vette magát, mint Cepelka Panna. (Élő személy volt, az első háború idején
ügyesen árulta az élesztőt, házról házra járt vele.)

ciframaris 'cifrálkodó, ízléstelenül öltözött nő'

CS

csoze 'huncut férfi; a saját hasznára túl akar járni a mások eszén' (Nálunk azt jelentette: dologtalan, csavargó. G. Á.)

D

dúc 'kisméretű, egy evésre elég kerek kalács'. Főként gyerekeknek vagy koldusoknak sütötték. Volt egy koldus, akinek ezzel kapcsolatos a ragadványneve is: [Dúc Imre], *Dúcot eszik Imre, szalaggy, vedd el tülle.*

E

elsőbbet (*elsőbet*) 'először'. *Vogyányertű vették meg a földet elsőbet a túri gazdák, majd úgy az endrődíjek.* [Vogyányer: Wodiáner, földbirtokos; túri gazdák: mező-túriak]

erővel 'erélyesen' *A bátyájam erővel elmentek lakatosnak, nem lettek parasztemberek.*

F

feltart 'eltart' *Mostoha vót, oszt mégis feltartotta mind a hat gyereket. – A parasztság tartotta fel az országot.* [Vö. 8. o.]

finkó 'pattanás, tályog a nyelven', egy gyermekmondókában él: ha valakinek kemény csomó keletkezett a nyelvéen, teleholdkor az ágasnál a következő párbeszédet kellett elmondani: – *Finkó van a nyelvemen. – Mikő? – Hakő. – Ojan legyen, mint Dúc Imre bácsi feneke! – Phű, phű, inkább ne is legyen finkó!* [Vö. 6. o.]

G

gölődin 'gombóc formájú levesbetét' *Kevézs zsír, só, liszt, ety tojás, összegyúrom, gombócokat csinállok. Vízbe kifőzöm. Ez a gölődin.* [Német eredetű szó, a zsidók is így hívják a pészáhi gombócot]

gundzsa 'ütésből származó dudor' *Nagyanyám kanálal lapigatta le a fejemen a gundzsát.*

H

hajhúzócska 'veszekedés', *hajhúzócskára mentek 'veszekszenek'*

herőce (más néven csöröge) 'gyúrt tésztából készült, nyújtott, zsírban kisütött, édes sütemény, sütés után kemény és hólyagos. Ajándékba is vitték, főként farsangkor sütötték.'

húzat 'az a vízmennyiség, amennyi egyszerre kiemelhető volt a kútból'

I

iránt 'irányában' *Kocsorhegy iránt van a hullámtérbe a Templom-domb.*

ítélet (*ítilet*) 1. 'égetnivalóan rossz' *Ítilet ez a gyerek!* 2. 'feltartóztathatatlan gyorsaság' *Mentek a lovak, mint az ítlelet.* 3. 'rendetlenség' *A jó gazdának az udvara rendbe vót. A roz gazdának az udvarába ítlelet vót.*

K

- kantapad** 'a pitvarajtó közelében elhelyezett vizespad a kanták [kannák] részére'
karórágó 'fösvény' A szomszédos [gyomai] reformátusok gúnyneve.
kelés (kilís) *Fáj, mint az ért kilís. 'nagyon fáj'* (Anyám szóhasználata. G. Á.)
keverített 'kerek' *Ojan vagy, mint egy keverített kád. 'kövér'* (Anyám szóhasználata. G. Á.)
kiverés 'a jószág tavaszi kihajtása a közös legelőre' *Szent György-napkor vót a kiverés, mikor má vót fű. [...] András-napig ott vótak az álatok.* (Vö. 8. o.)
koráll 'korainak tart valamit' (Vö. drágáll, nehezell, nagyoll, öregell)
kustol 'szélviharban a hó kavarog' *Behosztuk a szalmát, nehogy bekustolja a hó.* Mondták még *pustolnak* is. (Nálunk az elcsúszott ágyneműt jelentette, amin betódult a hideg levegő. G. Á.)

L

- leghaja** 'a lehető legvékonyabb krumplihaj'. Vö. *legsarka, legfeneke, leglelke.*
lőcslábú 'görbelábú' *A lőcs görbe, oszt ha valakinek görbe a lába, aszongyák, lőcslábú. Nem tuggya összetenni a térgyit.* (Háy Gyula egyik színdarabjának bemutatója után Illyés Gyula odament a szerzőhöz, és azt mondta: „Nem kacskálábú. Kacsakezű és lőcslábú.” G. Á.)

M

- magvaváló szilva** 'magbaváló szilva' (Vö. 12. o.)
mazna 'félénk, óvatoskodó' *A Tímár-gyerekek közül az egyik maznáb vót, mint a másik.*
megfele (*mekfele*) 'az előtte álló igével, parancsoló hangsúllyal: meg!' *Egyed megfele!* (Én is használok, nem parancsként: *Megyünk elfele!* G. Á.)
misling 'zöldtakarmány céljára sűrűre vetett kukorica' (Vö. 9. o.)
muzsika 'selyempapírral vagy cigarettapapírral borított fésűn dúdolással megszólaltatott énekhang' *Ojan éjjelizenét kaptam, hogy a fíjú a fűsűre tet cigarettapapírt, oszt azon fújta.* (Én úgy hallottam: *szájmuzsika*, a kisfiú magát a hangszert nevezte annak. G. Á.)

N

- nappali** '13-14 éves fiatalok részére szervezett délutáni táncmulatság' *A Varnyú Imre tanyájába vót egy istáló, abba vót minden szombaton délután a nappali. Táncoltunk.*

NY

- nyakló** 1.' lószerszám: a hám oldalait a ló nyakán összekötő szíj' 2. 'a kubikosok szerszáma: nyakba és a talyigaszárhoz akasztva használták' („nyakló nélkül”: mértéktelenül. G. Á.)

O

- óra** *óráján van* 'halálán van'
oszt jól van *oszt jóvan* 'a történet lezárására használt szókapcsolat' *Nálunk is vót egy orosz fogoj, Nyikita. Szántott-vetett, oszt jóvan.*

Ö

öreg 1. 'jelentős, nagy' *Még az örekharangot is elvitték a háborúba.* 2. 'sűrű' *Öreg este vót, mire hazaértem Gyomárú gyalog.* 3. 'idős, régi' *Kidopták az örekfejszét az udvarra, mikor gyűtt a vihar.*

összefarral 'a jószág egymásnak háttal állva' *A kétódarra kötős istállóba összefarral vót a jószág.*

P

padka 1. 'a kemencén körbeépített ülőhely' 2. 'asztagrakásnál lépcsőszerepű kévesor' 3. 'szalmakazalba szalmavágóval vágott mélyedés' – *patkásra ágyal* 'úgy veti be az ágyat, hogy a szélére nem rak ágyneműt, akkor oda le lehet ülni'

pendely *pendel* Emlékszek Angyal nénémnek a pendelire. Vászon vót, széles korcal. Vászonzsinórt csináltak, avval vót mekkötve. Elő vót a hasidékja.

piszke 'egres' mondták még *pöszmétének* is

pucuta 'rendetlen' *No, evvel a jányal nem eszel meg egy kila sót, ojan pucuta.*

pucsít 'előrehajol és felnyomja a fenekét'

R

rékli *lékri* 'vastagabb anyagból készült női blúz' *Cifra szoknya, lékri, nem te vetted néki* (endrődi csúfolódó).

révkötél *rikötél* *Húszkoggya, mint a ríkötélet.* (Mi is így használtuk. G. Á.)

S

sarok *Kissarkára van a kendőd!* 'az átlósan összehajtott fejkendő úgy kerül a fejre, hogy a rövidebbik sarka van felül'

seggenülő fazék 'széles aljú vászonfazék' *Húsvétra vagy lakodalmakra kellett a nagy, tízliteres seggenülő fazék is.*

sor 'sűrűn lakott dőlő' [dülő] *A nászasszonnyal ety soron laktunk. Akkor sor vót, nem ucca.* 'A sorok Hunya betelepülésekor alakultak ki: Iványi sor, Dávid sor, Zsidó sor, Templom sor stb.

surál 'száraz lóganajt szétdörzsöl'

suttyog 'lovat ostopattintgatással nógat' *Mentünk, szántottunk, suttyogtunk a lovaknak az ustorral.*

sütő 'hosszú parasztház végébe épített konyha kemencével' *A tanyánk alsó végibe vót a sütő. Szoba vót, mek konyha, ot ment a sütés-főzés.*

Sz

szagol 'a megkelt tészta szagot áraszt' *Jaj, jaj, kelni felfele, fűteni, sütni ki a kenyeret, mer má nagyon szagol a tészta!* (értsd: szaglik. Mi is így mondtuk. G. Á.)

szélkótya 'szeleskedő, szeleburdi'

szentasszony 'erősen vallásos' *Nagyanyám nagyon szentasszon vót. Minden vásárnap, akar esett, akar fűjt, a kocsinak haza kellett vele gyünni a tanyábú a templomba.*

szentfazék 'álszent'

szikra 'kevés' *Eriggy a kútra, nincs ety szikra vizünk se.*

szószemes 'talpraesett, élelmes, fürge' (személy) *Engem sokszor elvit nagymama a vásárba, mikor a bundát ároltuk. Aszonta nekem: – Eszt az onokámot viszem, ez nem nagy, de szószemes.*

T

tapasztós *tapasztós nép* 'tapasztani tudó és szerető' *Nagyon tapasztós nép vót Endrődön, mindég tapasztottak az asszonyok. No de szép is vót minden ház, mek tiszta.*

tarandál *tarandá* 'összevissza, zavarosan beszél'

tippan 'gyepszéna' *A póhalmi gyepszéna, az tippan, aszt nagyon rossz vót kaszáni, csúszott rajta a kasza. De a tehíny nagyon szerette.*

topelec *topelec, topejec, topojec* 1. 'gyerekijesztő vízi szörny' *Édesapám meséte: – Hej, de sok topelec vót ezelőt a Körözsbe! Az még az álatná is alávaló! Eccer egy gyerek fogadászbu átúszt a Köröst. Mikor harmaccor úszot, valami a lábára tett egyg békjót, oszt nem birt kiúszni. – No, ugye, nem birsz kiúszni? Leveszem, de soha többet ne úzd át a Köröst fogadásbu! Így szabadút meg a gyerek a topelectű. Nagyon sok gyerek belefulladt a falu alatt folyó Hármás-Körös vizébe, ezért volt szükség a gyerekijesztetőre.* 2. 'gyerekjáték' *Egy nagyobb árokba beállt az egyik gyerek – a topelec –, a többieknek pedig át kellett szaladni az árok túlsó partjára. Akit a topelec elfogott, az lett a topelec. Játék közben, ha a topelec éppen másfelé figyelt, ott maradtunk az árok alján, s mondogattuk: – Jaj, de jó a topelec vizében!*

tőlem *tüllem* 'nálam' *Nagyob vagy tüllem.*

U

utcaajtó *úcajtó, uccajtó* 'a kerítésbe vágott bejáró ajtó a gyalogosoknak'

V

vacer 'az endrődiek ragadványneve' *A hagyomány szerint – a falu körül sokszor kanyargó Körös miatt – a német nyelvű térképeken Endrőd falu mellé többször felírták a Wasser [víz] szót. Az endrődiek a vacer szót nem tartják gúnyosnak, inkább egy olyan megnevezésnek, ami összetartja a falu népét. Gubucz Gáspár az endrődi és hunyai tájszavakat tartalmazó parasztszótárát vacer-szótárnak nevezi.*

valósi 'valahonnan származó' *Kun Lajos Gyomára valósi.*

varjú *varnyú*

vízenkőtt *vízenkőt* 'az élesztős tésztát szalvétába csavarva egy vödör vízben vagy a kútban kelesztik'

víziborjú 1. halcsík 2. 'a Körösben lakó víziállat, szörny, veszedelem' *Majd osztán aszongya az uram: – Verona, Verona, de nagy a hasad, tán vízibornyút ittá?*

Z

zakkan 'zökken', a *ki-* és a *meg-* igekötőkkel.

Zs

zsiborog 'bizsereg'

*

A két nyelvész, Szabó József egyetemi tanár és Kristóné Fábián Ilona egyetemi docens tanulmányaiban, az alapos hang-, szó- és mondatelemzésekben csak gyönyörködni lehet. Kristóné Fábián Ilona közli Szilágyiné Németh Eszter gyűjtéséből a következő interjú részletét; az adatközlő 80 éves volt 1991-ben.

Még az én anyám idejibe is úgy vót, hogy egy jányinak még húsz kérője is vót egygy ősszel. Bizony ám. Úgyhoty jöttek a kérők, és améjik fijú teccett a lánynak, mer szűrben jártak, mer oan szűr vót [...] és akkor a fijúnak kiakasztoták, ha nem teccet a fijú, mer ő ot hagyta a szűrt. Felakasztotta így a ház előtt valahova, ijen gajra. És akkor hotyha kellett a lánynak, vaty ha hozzáagyák a lányt, akkor a szűrt bevitték, ha meg nem kellett a lánynak, kiakasztották mék kijjebb a szűrit. Hát ezér mongyák eszt még mindég, hotyhát kitették a szűrödöt.

*

Természetesen a szólásmondás benne van mindnyájunk alapkönyvében, O. Nagy Gábor *Mi fán terem?* című gyűjteményében. Úgy gondoltam, a történetnek csak jót tehet, ha élőszóban is elhangzik, az előadó szaggatott stílusával, provokatív szépségű tájszólásával. *Améjik fijú teccett a lánynak* – ki nem szeret bele egy ilyen mondatba?

10) Gyomaendrődi tanulmányok

Ha az endrődi tájszavak Németh Eszter magyartanár vonzalmát tükrözik, a soron következő dokumentumok néhány fiatal kutató és mesterük, Róza Olga történelemtanár szenvedélyéről tanúskodnak.

A tanulmányok sorát Róza Olga írása nyitja meg *Gyoma és Endrőd népességének alakulása az első írott forrástól napjainkig* címmel; a kezdő dátum 1332, ekkor említi Gyomát Gama néven az első forrásmű. Endrőd első említésének dátuma 1416.

A következő jelentős dátum 1566, ebben az évben került a török szultán kezére az egész megye. Endrőd harminc évig lakatlan volt; el sem lehet képzelni. Róza Olga leírja, hogy Gyula és környéke felvonulási területté vált, a törökök Erdély felé, az erdélyiek a királyi Magyarország felé vonultak. A török expanziót Kara Musztafa 1683-as bécsi veresége állította meg. Thököly Imre a törökök mellé szegődött; a császári csapatok elfoglalták az országot, 1686-ban elköltöztették a megyét. A visszaszivárgó lakosoknak 1703-ban a rácok elől megint menekülniük kellett. II. Rákóczi Ferenc független Magyarországot akart, de ezt nem sikerült elérnie. A Rákóczi-szabadságharc elbukott 1711-ben, ám a szatmári béke biztosította Magyarország jobb pozícióját a Habsburg Birodalmon belül. Egy időre enyhült az abszolutizmus, a rendek beleszólhattak az ország ügyeibe. Békés megye lakosainak lélekszáma 1715-től 1847-ig csaknem százszorosára nőtt.

Az új földesúr, Harruckern János György arra törekedett, hogy azonos vallású vagy nemzetiségű lakók telepedjenek ugyanarra a helyre. Így kerültek Gyomára a reformátusok, és 1830 körül az evangélikus németek, míg Endrődre a katolikus magyarok és szlovákok. Ausztria és Csehország az ipari termelést vette kezébe, Magyarország a mezőgazdaságot. Endrődön 1819-ben, Gyomán 1820-ban alakult meg az első céhek. A két faluban egyenletesen nőtt a lakosság lélekszáma az

1930-as évekig: Gyoma lakossága 7806 főről 12.244-re, Endrődé 6847-ről 13.928-ra emelkedett. Így Gyoma lakossága másfélszeresére, Endrődé kétszeresére nőtt. A lélekszám fogyott a második világháború éveiben; a két falu egyesülése, 1982 után megint nőtt 1990-ig, majd 2000-től valamennyire megfogyatkozott.

Róza Olga sokatmondó kimutatásokat készített a népességfogyás okairól: a járványokról, a természeti csapásokról. Amikor a XVIII. századhoz képest a népesség megháromszorozódott, kevesebb lett a föld. Gyoma és Endrőd lakói kénytelenek voltak legelőket bérelni. Gyomát bekapcsolták a vasútvonalba; Endrődnek ez nem sikerült. Az endrődiek nehezebben éltek, mint a gyomaiak, a lakosság egy részének, írja Róza Olga, „el kellett hagyni a falut, ha életben akartak maradni”.

Így következett be a kivándorlás Amerikába. 1904-től 1913-ig Gyomáról 245, Endrődről 888 ember hagyta el az országot. A második világháború alatt deportálták a zsidó lakosokat; a háború után a németeket. A dunántúli németek földjeit elvették, az endrődiek tömegesen a helyükbe települtek; de volt, aki visszaköltözött. Sokan költöztek át Gyomára is. 1982-ben a két település Gyomaendrőd néven egyesült, és városi rangot kapott. 2001. január 1-jén a városban 15.875 ember lakott, 2012. január 1-jén 13.674 ember, vagyis több mint 2000-rel kevesebb. Nincs elég munkahely, írja Róza Olga.

A tanulmány megadja az egész kötet alaphangját: tényeket közöl, tárgyilagosan, röviden, a legkétségteljesebb adatokat sem kommentálja; leginkább az angol esszékre emlékeztet. A többi tanulmányt Róza Olga tanítványai írták; a kötet felépítése részben kronológiai, részben tematikus.

*

Az élet újrakezdésének lehetősége 1700 és 1750 között Gyomán és Endrődön címmel Rudner Nikoletta veszi fel a szálát a két falu XVIII. századi történetéből, a rombolás, a menekülés idejéből. A török hódoltság alól felszabadult területeken gyér volt a lakosság. Harruckern János György földbirtokos kedvezményeket adott a telepéseknek: vallásszabadságot, malmok és korcsmák használatát, előleget az országos adóra. A jobbágyok azonban jobb adózási feltételeket kerestek; 1723-ban Gyomán 83 család élt, 1725-ben már csak 52 család. 1726-ban két jobbágy Harruckern mellett „örökös jobbágyként” kötelezte el magát. A földbirtokos Endrődre telepítette a szarvasi katolikusokat és a katolikus szlovákokat. Rudner Nikoletta idézi Kollonich Lipót esztergomi érseket: „*A forradalmakra és nyugtalan-ságra hajló magyar vér a némettel szelídítették.*” Az országban ez a szólás keringett: „*német jobbágy pénzes zacskó, tót jobbágy túrós zacskó, magyar jobbágy perló társ.*”

1738 és 1740 között dúlt Békés megyében a pestis; Gyomán 485 halott volt, Endrődön 29. A megyében nem élt orvos, csak egy kirurgus, vagyis borbély-sebész. Az emberek nem hittek az orvosoknak, inkább az imádsághoz és a népi gyógymódokhoz folyamodtak. A két faluban fontosabb volt az állattenyésztés, mint a növénytermesztés; a pestis éveiben szinte valamennyi állat elhullott. Iparos nem kellett itt a XVIII. század elején; 1728-ban a megye azt írta a kormányznak, posztócsinálókön és csizmadiákon kívül másra nincs szükség. 1744-ben tarthattak a megyében először vásárt. 1735-ben az adóterhek miatt kitört a

parasztfelkelés; Rudner Nikoletta úgy zárja le a felkelés történetét, mint egy kis novellát: a T. nevű felkelő „... megbánván rossz cselekedetét Felséges urunk hiúságára maga szándékából visszatért és arra végre előttem hitét is le tette...” Az elbujdosott négy-ötszáz felkelő nagy kiesés lett volna az adóból.

A tanulmány érzékelteti, milyen volt itt az élet a XVIII. század elején.

*

Giricz Ágnes *Dualizmuskori iskolai és iskolán kívüli oktatás fejlődése Gyomán* címmel, Gyuricza Klára *Az oktatás feltételeinek megteremtése Endrődön a dualizmus korában* címmel írt tanulmányt egy máig érzékeny témáról, megadva a lehetőséget, hogy a két falu művelődését – egy adott korban – összevethessük.

Az adott kor, esetünkben a dualizmus kora, sokak szerint Magyarország utolsó békés periódusa volt az 1867-es kiegyezéstől 1914-ig, az első világháború kitöréséig. Maga a szó, a „dualizmus” is békét sugall, hiszen a kettős államnak, az Osztrák-Magyar Monarchia két államának tartós kapcsolatát jelenti.

Az 1868-as népoktatási törvény az egyik legmodernebb volt Európában, írja Giricz Ágnes; a tankötelezettséget nálunk egy évvel Ausztria, tizenkét évvel Anglia és tizennégy évvel Franciaország előtt fogadták el. A vallás- és közoktatásügyi miniszter, a nagy író, Eötvös József fel akarta számolni az írástudatlanságot; egy 1869-es statisztika szerint hazánkban a férfiak 40,8%-a, a nők 25,01%-a tudott csak írni-olvasni. A törvényjavaslatot megtámadták, végül az országgyűlés törölte az ingyenes oktatásról szóló cikkelyt, és meghagyta az egyházak iskolaépítési és -fenntartási jogát.

Gyomán a vita a templomkert körül éleződött ki: a református egyházé vagy a községé? Az egyház egy szűk sikátort hagyott az iskola és a templomtér között, ezért egy röpirat a papokat „erkölcsöt rondító bujtogatók”-nak nevezte, hiszen a sikátor a bűn tanyája. Az egyház pert indított, a pert meg is nyerte, a község visszalépett.

Három, majd négy felekezetnek volt iskolája Gyomán, később két uradalomnak is; állami és községi iskolát nem állítottak. Sok szülő nem vitte a gyerekeit iskolába, befogták őket dolgozni. Giricz Ágnes közli a gyomai tankötelesek létszámát 1876 és 83 között; nézzük a hat tanév közül az utolsó, az 1882–83-as év statisztikáját: az iskolában 1144 református, 73 evangélikus, 46 izraelita és 44 római katolikus tanuló végzett. A tanítás nehézkesen indult meg, a református egyházat elmarasztalták; az iskolai padok helyén gyalumatlan gerenda volt, a tantárgyak közül „hittan, írás, olvasás, számolás, kevés földrajz” mellett nem szerepelt egyéb, az ablakokon pókháló, a levegő dohos. Az 1880-as évek végére váltak a református iskolák „dicséretessé”.

Bevezették a testnevelést és az erkölctant. 1878-ban megnyitották az 5–6. fiúosztályt; 1900-ban az 5–6. leányosztályt. 1900 és 1903 között kitört a gazdasági válság; megszigorították a szülők egyházi adóját. A válság tetőzéseként érte az iskolákat az első világháború, az iskolaépületek egy részét lefoglalták betegápolásra; néhány tanítót behívtak katonának.

1882-ben épült fel Gyomán a katolikus iskola. 1885-ben a földesúr, Wodiáner Albert katolikus árvaházat alapított. Az intézmény nem vett fel csak katolikus gyerekeket. „Elképzelhető – írja Giricz Ágnes –, hogy Wodiáner ezzel az alapít-

ványával erősíteni akarta a katolikusokat a »református Gyomán«.” Az árvaház 1922-ig állt fenn.

Gyoma 1830-ig színmagyar volt, ekkor érkeztek Mezőberényből az evangélikus németek. Előbb egy berényi szabómester tanította őket, aztán 1859-től az egyház első tanítója. 1897-től az iskola magyar–német tannyelvű.

Az izraelita iskola 1877 után kapott státust, tanítója a helybeli rabbi. A tanítás az iskolában és a templomban folyt.

A tanoncképzés jóval az első céhek megalakulása, 1820 után indult meg. Az első üzemek: Kner Izidor nyomdája és G. Szabó József Cserép- és téglagyára. A képzés hároméves; Gyomán sok a tanonc, 1911-ben kénytelenek a református egyháztól helyiséget kérni. Az 1916–17-es tanévben tizenhét szakmában 79 tanuló oktatott.

Községi polgári iskola csak 1920-ban épült Gyomán. Óvoda jóval hamarabb, 1839-ben, Wodiáner Sámuel földesúr jóvoltából. A második óvoda 1892-es; a harmadik felállítását megakasztja az első világháború.

A népművelési egyesületek közül 1861-től 1902-ig úri kaszinó, olvasókör, dalárda, nőegylet, 48-as kör, munkáskör, iparos- és kereskedő ifjak olvasóköre, zsidó nőegylet, földművelő munkásegylet alakult. „Az általános műveltség szintjének jelentős emelése azonban lehetetlennek tűnt a dualizmus idején – írja befejezésül Giricz Ágnes. – Már az is nagy eredménynek bizonyult, hogy az analfabétizmust visszaszorították.”

*

A több szempontból ikertanulmánynak olvasható írás, Gyuricza Klára *Az oktatás feltételeinek megteremtése Endrődön a dualizmus korában* szomorúbb adattal kezdődik, mint gyomai társa. „Az 1868-as népoktatási törvény az egyik legmodernebb volt Európában” – írta Giricz Ágnes. „A törvényjavaslatok híre azonban el sem jut Endrődre...” – írja Gyuricza Klára. Amikor mégis eljut, azonnal kitör az ellentét az egyház és a községi előljárók között. A tanfelügyelő népszavazást rendelt el, és a lakosság 1871-ben 96 szótöbbséggel a római katolikus jellegre szavazott; az egyház elkobzott 40 hold földet a községtől, amit a község nem tudott visszaszerezni. Gyomán a templomkert miatt, Endrődön a 40 hold föld miatt élesedett ki a háborúság.

1871-ig egyetlen fiúiskola volt Endrődön, ezt kettéosztották egy I–II. és egy III–VI. osztályú iskolára; ugyanez történt a leányiskolával. A szegényebb gyerekek, akárcsak Gyomán, Endrődön is kimaradtak az iskolából, befogták őket otthon munkára. A tantárgyakat magyar nyelven oktatták; a XVIII. században betelepített szlovákok már elmagyarosodtak. Ez úgy hangzik, mint egy jó hír, pedig nem az.

A többi endrődi tanintézet sem problémamentes. A gyomavégi iskolában kevés a tanterem. A mirhói iskolában 1910 januárjában a tanfelügyelő szerint az első osztály fele nem tud írni-olvasni, sőt, a másodikban is van 8 tanuló, aki nem ismeri a betűket. A szőlőskerti (vagy öregszőlői) iskolában képesítés nélküli oktatók tanítanak; tanszer nincs. A kisperesi iskolában egy tanító felváltva tanít két helyen. Működnek zugiskolák is.

Kisperesen 1894-ben épült egy új iskola, tanyasi tanulói sokat hiányoztak. A tanító úr a hiányzások okairól ezt írta a naplójába: 1. *sokan vannak*, 2. *legtöbben szegény sorsú napszámosok gyerekei*, 3. *egyharmada távol lakik*, 4. *fele későn iratkozott [be]*, 5. *sokat mulasztanak különböző okokból: mert télen hideg, nyáron pedig meleg van, lakodalom, disznótor, szövés, csutkatőszedés.* (A naplójegyzet egykori osztályfőnököm, Márton Gábor *Az endrődi iskolák története* című könyvéből való, 1981-ből.)

Volt rövid ideig egy izraelita iskola is, a háború alatt (1914–18-ig), egy tanonciskola és a földesúrnak egy magániskolája. Az egyik tanfelügyelő bezáratta a zugiskolákat. Az óvodákban eleinte apácák felügyeltek, később szakképzett óvónők.

Endrődön egyetlen kaszinó, három egyesület és tizenegy olvasókör alakult, az olvasókörök tagjai, írja Gyuricza Klára, a parasztság soraiból kerültek ki.

Az utóbbi évtizedekben két új iskola épült Gyomaendrődön, a ligeti iskolát 1996-ban Rózsahegyi Kálmánról, az Endrődön született nagy színésztől nevezték el, a másik iskola Szent Gellért nevét viseli, Gyomaendrőd közepén áll, és 1995-től a katolikus egyház tulajdona.

A két tanulmány azt a benyomást kelti, hogy Gyomán nyugodtabb volt az iskolai élet, mint Endrődön, ahol a változásokból, az elvándorlásból, de még a tanszerellátásból is nyugtalanság árad: „*nevetséges [...]* – mondja az 1910-es évekről Gyuricza Klára –, *hogy több iskola alig költ többet taneszközökre, mint kéményseprésre.*”

*

Ha az oktatásügyet máig érzékeny témának neveztük, milyen nevet adhatunk az egészségügyet érintő témakörnek? Dusa Katalin ezt a címet adta alapos tanulmányának: *Járványveszély?! Országos közegészségügyi törvények érvényesülése egy falusi járványkórház életében.* Már az eleven interpunkció (!) felhívja rá a figyelmet, hogy ritkán elemzett dologról van szó: Magyarországon vissza-visszatért a járványveszély, és egyáltalán, hogy került Endrődre, ebbe a kis faluba járványkórház?

Dusa Katalin nagyobb összefüggésekben vizsgálja a kérdést. Áttekinti először magukat a járványos betegségeket és történetüket, majd Endrőd járványügyi helyzetét, végül azt, hogy miért vállalkozott a veszélyes gondozói állásra egy többgyermekes családanya. Nagy ívet húz meg így a szerző az objektív (történeti) szempont és a szubjektív (érzelmi) megközelítés között.

Az orvostudományi fogalmak definíciói közül a felsoroltakból kettőt emelnék ide, a *fertőző betegséget* és a *járványét*. *Fertőző betegség*: alacsonyabb rendű élőlények (pl. vírus, gomba, féreg stb.) által okozott betegségek, mely élőlények a sejtekben vagy a sejtközi állományban szaporodásnak indulnak, ahol különböző gyulladásokat és általános tüneteket (láz, levertség, fáradtságérzés, hányás) produkálnak. Terjedhetnek emberről emberre, illetve állatról emberre. [...] Kifejezetten évszakhoz kötöttek a rovarok által terjesztett betegségek (kiütéses tifusz, malária, visszatérő láz). *Járvány*: egy fertőző forrásból kiinduló, ugyanazon kórokozó által előidéztet fertőző betegség azonos területen, azonos időben való tömeges megjelenése. A járványok megelőzésének két leghatékonyabb módja a védőoltás és a fertőtlenítés.

Az i. e. XVIII. században – kezdi történeti fejtegetéseit Dusa Katalin – *Hammurapi óbabiloni király* hoz a fertőző betegségek megfékezésére irányuló törvényeket. Az *óegyiptomiak* gondot fordítanak a csatornázásra, a mocsárlecsapolásra. A *hindu Védák könyve* ezt írja: „ha a patkány leesik a ház tetejéről, vagy [ha] mint a részeg ugrál és összeesik”, a lakosság hagyja el házait, mert közeleg a pestisjárvány. *Hippokratész ógörög orvos* az i. e. V. században részletesen leírja a betegségek tüneteit, megfogalmazza az esküt, az orvosi etika alapját. Az *ókori rómaiak* vízvezetékei, csatornái, kövezett útjai, fürdőkultúrája a távoli provinciákba is eljutnak.

A *középkor* visszaesést jelentett, a XI–XIII. századi keresztes hadjáratokkal a himlő és a tífusz is bejutott Európába; az 1348-as firenzei pestis 100 millió emberből 25-30 milliót ragadott el. A XV. században a *reneszánsz* meghozta az erélyesebb rendszabályokat, például a karantén intézményét, de igazi áttörést a XIX. század jelentett, a nagy tudósok, köztük *Semmelweis Ignác* és *Robert Koch* munkássága, a gyermekágyi láz és a kolera leküzdése.

Magyarországon a XVI. századtól a XVIII. századig a pestis, a XIX. században a kolera szedte a legtöbb áldozatot. 1708 és 1711 között II. Rákóczi Ferenc serege a pestis miatt 16.000-ről 3000-re csökkent. A nép kuruzslókhoz jár, szakképzett orvosokról csak a XVIII. század elejétől beszélhetünk, akkor is kevésről. Egy 1752-es rendelet kimondja, hogy minden megye köteles tisztiorvost alkalmazni. Békés megye erre nem hajlandó. 1799-ben azonban bevezették a *himlő elleni oltást*, méghozzá id. Lenhossék Mihály Esztergom megyei, Hell János Sopron megyei és Riegler Zsigmond Békés megyei főorvos.

A *kórházak száma* Magyarországon 1881 és 1914 között több mint kétszeresére emelkedett: 275-ről 624-re. Sok faluban nem tudták rendesen fizetni az orvosokat. „1884-ben az 1248 körorvosi állásból csak 785 volt betöltve...” – idézi a tanulmány Hahn Géza *A magyar egészségügy története* című, 1960-as munkáját. Dusa Katalin ír a *szegények* ápolási költségeinek térítéséről (1898), az orvosi fizetések rendezéséről (1908) és a fertőző betegségek (kanyaró, rubeola, mumpsz) elleni oltásokról egészen az 1990-es évekig. Végül a temetkezési megszorításokról esik szó az árvíz és belvíz sújtotta településeken; a probléma nincs még lezárva.

*

Ebbe az orvostörténeti keretbe állítja be Dusa Katalin Endrőd járványkórházának alapítását.

Az endrődi katolikus papok által vezetett történeti mű, a *Historia Domus* a járványok közül az 1739-es nagy pestist említi elsőnek. A gyulai szolgabíró éjjelnappal őrködő fegyveres strázsákat rendelt el; a kancellária intézkedett, hogy a fertőző betegeket „veszteglő házakban” tartsák; „ha a pestises elhagyja a veszteglő házat, szabadon le lehet löni”. Endrődön 1748-ban és 1759-ben felüti a fejét a himlő, 1831-ben és 1855-ben a kolera. Ebben az utóbbi járványban 775-en haltak meg. A legtöbb haláleset 1873-ban volt; az aszály és a rossz táplálkozás is segít a kórokozónak. A háborús időszakot megszenvedte a falu, a hadköteles férfiak 1914-től 18-ig a frontra mentek; család, betegség, minden az asszonyokra hárult. 1915-ben a frontról hólýagok himlőt hurcoltak be a katonák.

Az 1930-as évekre csendesülnek a járványok, de a kanyaró miatt több helyen be kell az iskolákat zární. 1999-ben 544 esetben jegyezték fel a megyében bárányhimlőt és 699 esetben szalmonellafertőzést. Dusa Katalin az ár- és belvízhelyzet, a köztisztasági problémák, a fertőzött háziállatok, rágcsálók, rovarok elszaporodásában látja a bajok okait.

Endrődöt a folyószabályozás előtt többször sújtotta árvíz; az 1881-es „nagy árvíz” márciustól augusztusig pusztított. A községet nyúlgáttal mentették meg, de *[a] közlekedés a tanyák felé megszakadt* – írja a *Historia Domus*. – [...] *Mikor aztán elvonult az árvíz, akkor építették belőle a körgátat. A nyúlgát így megsemmisült.*

1882-ben a körgáttal egy időben épült fel a község szélén a járványkórház. Így a körgát a kórházat is védte az árvíz ellen. A járványkórház a község tulajdonában volt. Működéséről hosszú ideig nincsenek adatok; „*az elkülönítésre szolgáló intézmények körüli részletes teendőket* [...] – írja Dusa Katalin – *majd csak a XX. század első éveiben foglalják írásba*”. 1905-ben 310 községi járványkórház van Magyarországon.

Az 1907-es vármegyei rendelkezés előírta, hogy a járványkórházakat a falu szélére kell építeni. Endrőd negyed századdal megelőzte a rendelkezést! – írja Dusa Katalin. – A kórház alapterülete 260 m²; nagy épület, és cseréptetős. Az egyik betegszoba 2 ágyas, a másik 6 ágyas, és mert az utolsó járványkórházi gondozó, Gyuricza Lajosné Hanyecz Piroska szerint fürdőszoba s egyúttal mosókonyha is volt az épületben, valószínűleg a harmadik betegszobát alakították át erre a célra – mondja Dusa Katalin.

A hullavizsgálatokat a boncolószobában végezték. A járványkórházba vitték az 1935-ös endrődi csendőrsortűz áldozatait is.

A kórházat a községi orvos vezette, ő felügyelte a gyógyszerterát is. Endrődön 1935-ben hat orvos volt, és három gyógyszerár. A betegségek fajtáit az 1907-es szabályrendelet határozta meg; a betegek elkülönítésére három lehetőség volt: 1. a megfertőzött házat vesztegzár alá vették, az ajtóra vörös keresztet ragasztottak; 2. az egész falut vesztegzár alá vették; 3. a betegeket a járványkórházba szállították. Az első világháborúban spanyolnáthás és kolerás betegeket ápoltak itt.

Az 1930-as évektől lassan megszűnt a járványkórház funkciója; már kórbonctani vizsgálatokra sem használták az épületet. 2010-ben aztán lebontatta a város.

*

Szinte elviselhetetlen lehetett az élete a járványkórházbeli gondozónak, hiszen az épületet nem hagyhatta el; a gyógyszer és az ivásra alkalmas artézi vizet az orvos mellett dolgozó egészségrendőr vitte a kórházba.

Az első gondozó Gácsi Imréné Katona Veron volt, a második Hanyecz Györgyné Szakálos Franciska. Dusa Katalin feldolgozza a Hanyecz család történetét, megélhetési lehetőségeit. Örökre ködbe vész, ki alapította a kórházat, de megtudjuk, ki áldozta fel érte a fiatalságát. Hanyeczné Szakálos Franciska lányát, a gyermek Piroskát rejtegetni kellett. A gyerekek nem volt szabad mutatkozni a kórházban, észre ne vegyék az orvosok. A kislány három évig bujkált, aztán beállt summásnak. 1932-ben került a járványkórházba édesanyja helyett mint gondozó, ugyanabban az évben férjhez ment; férje és gyermeke is a kórházba költözött. Talán akkor már nem kellett bujkálniuk. És vajon hogy bírták? Az épületben zajlottak a boncolások.

De a kórház jó megélhetést jelentett; nyugdíjas állás, állandó jövedelem. Emellett még földet is lehetett bérelni. A Hanyecz család pontot tett a szegénység végére. S a betegek között sok volt, aki meggyógyult. Például az 1905-ös év 218 férfibetegéből 200, 181 női betegéből 164 gyógyultán hagyta el a kórházat.

A járványkórház bezárása és lebontása óta Gyomaendrődnek nincs másik kórháza. Mentőállomása van; kórházak és szülőotthonok a szomszéd városokban. Az utóbbi évek ár- és belvízi problémái, a köztisztaság, az élelmiszerek, az ivóvíz nem mindig felelnek meg a követelményeknek, mondja Dusa Katalin, és aki az országot járja, tudja, igazat mond. Vajon a XXI. században fenyeget-e bennünket az elmúlt századokéhoz hasonló, pusztító *járványveszély*?! – kérdezi a szerző. S ha igen, megbirkózunk-e vele? – teszem hozzá a kérdéshez.

Természetesen az orvosoknak joguk van a jobb megélhetés reményében változtatni az életükön. De gondolnak-e arra, hogy a hippokratészi eskü a betegek érdekeire koncentrál, tehát lényegét tekintve hűségeskü?!

*

Gyoma és Endrőd polgárságának hirdetési lehetőségei és ezek hatása 1900–1914 között címmel írt a kötetbe tanulmányt Kulik Melinda. A tanulmány szokatlan témaválasztása felkelti a figyelmet, különösen ez a szó: *polgárság*. Igen, a hirdetés polgári műfaj, hatása is a polgárt éri el, az utolsó békeévek polgárát.

1900-ban, közli Kulik Melinda, Endrőd 11.855 lakosából 726 volt iparos és 111 kereskedő; Gyomán a 11.545 lakosból 542-en éltek iparból és 57-en kereskedelem-ből. A századforduló idején egyszer egy héten, csütörtökön volt hetipiac; 1936-tól már hétfőn is. Vásártartási jogot Endrőd nem kapott, csak 1925-ben. Eleinte kilométeres távolság szerint árultak, például Szarvason a közelebbi falu elől, a távolabbi falu hátrább; Endrőd közel volt, mégis hátulra került, mert kevés iparos vitte vásárra a termékeit. 1904-ben adta meg az Endrődi Ipartestület az engedélyt, hogy a falu iparosai előrébb kerüljenek, így több terméket tudtak eladni, és jobban tudták áruikat reklámozni.

Az ipartestület minden évben pályázatot írt ki, amelyre az iparosok és a tanoncok is beadhatták munkáikat. Az első három helyezett pénzjutalmat kapott, és a legjobb munkákat a verseny végén kiállították. A bírálóbizottságban elismert szaktekintélyek voltak, 1910-ben például a plébános iskolaigazgató, két iskolai osztályfőnök, két kovácmester, két csizmadia, egy bognár, két asztalos, két szabó és két cipész.

A reklámozási lehetőségek fő terepe természetesen a sajtó volt. Kner Izidor gyomai nyomdája jelentette meg a *Szellem* című filozófiai lapot, a református egyház *Olajág* című lapját és a *Röpke Lapokat*, amely a Kner Nyomda reklámcéljait szolgálta.

Mindkét falu lakosai hirdettek a megyei lapokban. Közgyűlések, árverések helyét és idejét, vetőmagot, cséplőgépet, szerszámot, kerékpárt. Ha nem is annyian, mint Hollandiában, ahol még a miniszterek is bicikliznek, de „... az egész Monarchia területén – írja Kulik Melinda – megindult a századforduló időszakában a kerékpárutak építése”.

Kner Izidor észrevette, hogy egyre több bált rendeznek Magyarországon, és a tehetősebb polgárok díszes meghívókat is igényelnek. A nyomda 1890-ben tízféle

meghívót tervezett, és szétküldte őket az olvasóegyleteknek, az ipartestületeknek és a kaszinóknak. Magyar és osztrák festőket kért fel a meghívók illusztrálására, de a festők visszautasították a felkérést. Végül Lyka Károly művészettörténész segített Knernek; pályázatot írtak ki, a fődíj 600 korona volt. Ezután 80 színes meghívó hirdette a „táncmulatságot”. Kner hirdetést tett a lapba, és 100 koronás tiszteletdíjat ajánlott fel; a hirdetésre a legjobb festők jelentkeztek, köztük például Csók István. A báli meghívók aranyérmet nyertek a lipcsei grafikai kiállításon. 1909-ben Kner naptárakat nyomtatott megrendelőinek, ajándékba.

Az első világháború vetett véget ennek a sikernek, a Röpke Lapok, írja Kulik Melinda, csak 1923-ban jelenhetett meg újra.

Endrőd leginkább az Aradi Kereskedelmi és Ipari Kamarával állt kapcsolatban. Az endrődi ipartestületbe „mestertanfolyamok” hirdetményei érkeztek, amelyek továbbképzést ajánlottak a már tanult iparosoknak. Arad révén jutottak el Endrődre a Budapesti Ipari Kamara pályázatai is, méghozzá külföldi ösztöndíjakkal, munkaajánlatokkal. Az ösztöndíjat csak a legrátermettebb ember kaphatta meg. Kulik Melinda nem talált olyan embert, aki pályázat útján jutott volna el például Párizsba, és ki tudta volna fizetni az útiköltséget.

*

Az országos újságok közül az Endrődi Ipartestület a *Hazánk*, az *Alkotmány*, a *Néppárt* és a *Herkó Páter* című lapokat járatta, az utóbbi kettő katolikus lap volt, abból is a Herkó Páter élclap, vagyis vicclap. A lapok autót, mezőgazdasági gépeket, gabonát, bútort, ágyneműt, dísztárgyakat, órákat reklámoztak, többnyire olyan áron, amit az endrődiek nem tudtak megfizetni.

Az endrődi lakosok többsége egyszerűen élt. A polgárok csaknem mind ugyanúgy laktak, mint a parasztok. Kulik Melinda leírja a házakat: nádtető, fehérre meszelt vályogfal, nyitott gang, sparhelt, stelázsi, vas evőeszköz, fajansz tányérok, földes padló. A nagyszobában ágyak, kék vagy rózsaszín ágynemű, nagy díófa asztal székekkel, sublót, a földön helyben szőtt rongypokróc. A falon szentképek és családi fotók. A tisztaszobát tárolásra használták; onnét nyílt a kamra vagy spájz. (A sparhelt, a sublót, a spájz és a gang német eredetű szavak, a stelázsi holland-német; a fajansz francia-olasz-német eredetű, Faenza olasz város nevéből. A szavak mind az Osztrák-Magyar Monarchia emlékét őrzik.) A ház mellett volt az ól, az istálló, a veteményeskert és a kút, s végül bárhol lehetett, amiből éltek, a műhely.

Az iparostanonc-oktatás Gyomán 1826-ban, Endrődön 1893-ban kezdődött. Az iskola egy év előkészítésből és három év tanulásból állt; a tanulók sokszor kimaradtak innen is, hogy szüleiknek segítsenek. Sokféle iparos élt Endrődön és Gyomán; „...a legtöbb iparos – írja a szerző – nagyobb városokból érkezett”.

A bál volt a legkedvesebb szórakozás a két faluban, vagy ahogy a nyomda hívta eleinte: a „tánczestély”. A Fehér-estélyek voltak a legelegánsabb táncmulatságok; híres volt például a megyei nyomdászok 1902-es Fehér-estélye, amelyről a *Békésmegyei Közlöny* is tudósított. Mindkét falunak volt kórusa, hangversenyt is rendeztek, sőt színielőadást is. (Emlékszem a *Mágnás Miska* című operett 1945-ös endrődi bemutatójára. Végre lehetett az arisztokratákon is nevetni! Valamelyik

részeg gróf a színpadon ezt motyogta: „Izé... *hogyishívják... és egyáltalán...*” Zengett a nézőtér.) Mozi is volt Gyomán, már 1913-ban; Endrődön talán később. 1910-ben Kner Izidor megalapította a gyomai nyomdász sportklubot.

Endrődön – írja Kulik Melinda – az iparosok nagyjából úgy éltek, mint a parasztok, de a gyomai iparosok és kereskedők igyekeztek a nagyvárosi polgárság életmódját követni.

Lehet, hogy elfogult vagyok, de szerintem az endrődi iparosok és kereskedők is polgárosodtak, ha valamivel lassabban is. Mindkét falura igaz, hogy ezt a folyamatot 1941-ben csúnyán megakasztotta a háború.

*

A kötet utolsó fejezetét *Gyoma sporttörténete a kezdetektől a II. világháború végéig* címmel Giricz Ágnes írta; nevét a dualizmuskori gyomai iskolaügy feldolgozásából ismerjük. Ez a sporttörténet az egyetlen a kötetben, ami túllépi a dualizmus és az első világháború időhatárát.

1868-ban báró Eötvös József kultuszminiszter kötelezővé tette az elemi és polgári iskolákban a tornát. A megyében a futball terjedt el a leggyorsabban. 1877-től Gyoma járási székhely; az 1920-as évekre lett látványos a településfejlesztés: utcai villanyvilágítás, járdás utcák, hősök emlékműve, uszoda s végül sportegyesületek, amelyeknek feltételül szabták, hogy alapítólevelüket a miniszter aláírja.

A legfontosabb gyomai sportegyesületek a XX. század első évtizedeiben alakultak meg. A Gyomai Torna Egylet (GYTE) 1901-ben; alapítólevele a fizikai és a szellemi felüdülést egyaránt fontosnak tartotta. A Kner Sport Club (KSC) létrehozását Kner Izidor nyomdatulajdonos javasolta 1910-ben; az alapítólevelé dátuma 1913. *„Olyan szinten játszottak, mint a mostani NB I.”* – írja Giricz Ágnes. A KSC is az egészséges, kellemes szórakozást és a művelődést jelölte meg célnak.

A Kner családot azonban utolérte az 1938-as első zsidótörvény, amely a szellemi pályákon dolgozó zsidók arányát 20%-ban állapította meg – mondja Giricz Ágnes. 1939-ben a második zsidótörvény ezt leszállította 6%-ra. A szerző Kner Izidor fiának, Kner Imrének egyik leveléből idéz (1939. január 3.): *„Nem kísérletezünk kivándorlással... arra a meggyőződésre jutottunk, hogy nem lehet csinálni semmit, de nem is akarunk elmenni innen. Mi itt élünk... nem tudnánk élni másutt... Az üzlet 90%-a a múlt évben közszállításokban bonyolódott le... Ha úgynevezett zsidó cégnek fogunk minősülni, s elveszítjük ezt a forgalmat, innen mást csinálni nem tudunk... meg se tudunk mozdulni, és nem is akarunk...Lehetetlen, hogy azért, amit végeztem és létrehoztam, a halálos ítélet legyen a jutalmam.”*

1944 áprilisában a törvény értelmében a nyomdát be kellett volna záratni, de szükség volt rá, és tovább működött, új vezetővel. A Kner családtól elvették a nyomdát, és elhurcolták őket. A Kner Sport Club 1940-ben beolvadt a Gyomai Sport Club (GYSC) nevű egyesületbe. Nincs tisztázva, hogy a Gyomai Sport Club és a Gyomai Sport Egyesület (GYSE) nem volt-e véletlenül azonos csapat.

1922 októberében alakult meg a hosszú nevű Gyomai Iparos és Kereskedő Ifjak Testedző Egyesülete (GYIKITE); a nevük 1924-től Gyomai Munkás Testedző Egyesület (GYMTE). 1925-ig részt vettek a kommunista ellenállásban, de az őszi letartóztatások után megszűnt a kommunistákkal a kapcsolatuk, s díszelnökök a gyomai főjegyző lett. Két évvel később, 1927-ben feloszlatták az egyesületet.

A politika mind közelebb nyomult. 1924-ben jött létre a Gyomai Levente Egyesület (GYLE). *„A leventekötelezettség a hadkötelezettség részévé vált”* – idézi a *Gyomai Újság* című lapot 1928-ból Giricz Ágnes. Néhány hét múlva a lap beszámol róla, hogy a leventék ünnepélyén *„szép, szálas fiúkból álló leventecsapat”* gyakorlatozott. A sportpályaépítésére és sporteszközökre Kner Izidor ötmillió, Grosz Zoltán egymillió és Greising József félmillió koronát ajánlott fel. Az 1934-es Gyomai Testedzők Köre (GYTK) célkitűzése megegyezik a leventékével: hadviselésre készíti elő az ifjúságot, de a felnőtteket is. A Magyar Országos Véderő Egyesület, mint neve is mutatja, országos szervezet volt, teljes nevén MOVE Társadalmi és Sport Egyesület (MOVE TSE). A gyomai MOVE részére a község képviselő-testülete az 1942-es évre 150 pengő anyagi támogatást szavazott meg *„általános nemzeti érdekből...”*. A gyomai Sakk-kör 1932-ben Márky István nevét vette fel, aki azt írta a sakkról: *„...a jellemre jótevő és emelő hatása van, ellentétben az aljasabb szenvedélyeket felkavaró szerencsejátékokkal...”* És volt Polgári Lövész Egyesület is, amely odafigyelt *„a tagok vallásos és hazafias érzésének erősítésére, erkölcsi felfogásának nemesítésére, jellemének szilárdítására...”* 1939-ben megszűnt az egyesület, átadta helyét a katonai felügyelet alatt álló lövészeknek.

A tanulmány ismerteti a bajnokságok eredményét 1921–22-től 1941–42-ig. *„A háború vége előtti utolsó, 1944–45-ös fordulót már lehetetlen áttekinteni a fronthelyzet miatt”* – írja Giricz Ágnes. Befejezésül összefoglalja a csapatok társadalmi helyzetét: a GYSC tagjai pénzemberek és hivatalnokok voltak, a GYIKITE az üzem- és bolttulajdonosokat tömörítette, a GYMTE pedig a munkásokat. A Horthy-rendszer a GYSC-hez hasonló egyesületeket támogatta, hiszen ellensúlyozták a munkásegyleteket. A sportolók is szívesebben mentek olyan egyesületbe, ahol jobbak a lehetőségek edzésre és versenyzésre. *„A sportélet kénytelen alkalmazkodni a politikai irányzatokhoz.”*

*

A sportéletből mindig rálátunk a politikára és a társadalomra. Az 1944–45-ös év fronthelyzetét elnyelte az idő, a hangzatos csapatnevekkel és célkitűzésekkel, a hadkötelezettséggel, a szép, szálas fiúkkal és a jellemek szilárdságával. Egyedül a sakkozók véleménye marad fenn, bár nem biztos, hogy a szerencsejátékokat kísérő szenvedélyeket ma aljasnak kell tekinteni. De a nyomda, a nyomda fennmarad. Élő múlt vagy muzeális érték, egyszer majd ez is eldől.

Tisztelegjünk Gyomaendrőd előtt, amely élő múltunkat tíz kötetben megidézte.

2016. január – 2017. június

Darvasi László

Karolina a kollégiumban

Az igazgatónő sokáig nem szólt, csak egy vaskos mappát helyezgetett ide és oda, letette, végigsimogatott rajta a szép, húsos ujjával, fölvette újra. Hatalmas Ferenc József-portré függött mögötte. A Monarchia császára szigorúan bámult a grófra, aki önkéntelenül megvonta a vállát. Olyan volt az igazgatónő irodája, mint valami egyetemi nagykönyvtár, a tornyozott könyvek egymásnak lehelgették a port, és fősorakoztak egészen a magas plafonig. Olyan volt az igazgatónő, mint valami kedves töltött galamb, aki éppen megpihent a puha párnás, nagy támlás székben. Hogy mindjárt turbékolni fog. Olyan volt, mint aki akkor is beszél, amikor hallgat. Milyen meleg lehet az ölében. Viszont aranyból volt az egyik foga. Rakosgatta a mappát. És amikor szélesen elmosolyodott, a gróft kiverte a hideg.

Egyébként az egész épületben komor csend honolt, amit a visszhangzó folyosók még inkább kísértetiessé tettek, bicegett a nyomában a sánta portás, árnyék volt, de kopogott a vastagított cipője sarka. Tömött madarakkal, fürjekkel és kányákkal, réti sasokkal és harkályokkal teli vitrinek sorakoztak a sárga fal mellett, Habsburg-uralkodók képei lógtak a falakon, főképpen nők, császárnők, hercegnők, legendás anyakirálynők, Mária Terézia, Wittelsbach Erzsébet és Zita hercegnő, és sok olyan teremtmény, akiről a grófnak nem nagyon volt tudomása. Illetve nem ismerte föl őket. Nem voltak különösebben szépek. Nyugtalanítóak voltak. Az udvarra tekintve pedig olyat látott, amitől a száját tátotta. A lányok labdáztak a hóban, de nem dobálták a puffogó játékszert, hanem rúgták, visongva és kiabálva, lökdösődve és verekedve. Rúgták a havat is, egymást. Hosszadalmas csengettyűrázás után lehetett csak Karolinát kiemelni közülük, nem volt könnyű megtalálni, sokáig pihegett, egészen ki volt pirulva. Papa, te itt? Mit keresel te itt?! De már nem kislány kérdezett, hanem egy nő. Fél éve látta utoljára, még nyáron, és a néhány hónap alatt a gyermeklány bimbójából kibomlott a női lényeg. Közel hajolt, megpaskolta az arcát, szinte belé lehelt a teste körül gomolygó párába. Kék csíkos matrózing volt a vastag szövetkabát alatt. Mert volt még valami, ami a gróft fölingerelte, és csak sokára, csaknem az utolsó pillanatban értette meg, hogy micsoda dolog is ez, mitől vált olyan érzékennyé, zavarttá és szenvedélyessé, hogy a legszívesebben megragadta volna a lánya kezét, és sebbel-lobbal távozott volna. Az egész épületet belengte az édes és émelyítő lányillat. A majdnem nőillat. Az igazgatónő szobájában viszont már nem érezte, mintha ott tiltva lett volna ez az édeskés párázás, kipárolgás, ez az émelyítő testi lélegzés, ami folyvást arra sarkallta a férfit, hogy tegyen valamit, egyszerűen szólva aktivizálta,

forradalomra, gyilkosságra, párzásra vagy meghalásra készítette. Ahogy a gróf ült a tekintélyes diófa asztal innenső oldalán, finoman dobolt az ujjával, ne tűnjön izgatottnak. Még inkább annak tűnt. Fölöslegesen. Az igazgatónő kifejezetten megkönnyebbült, amikor a gróf némi torokköszörülés után bejelentette, hogy egyelőre néhány hétre magához veszi a lányt, hazaviszi a birtokra. Jó levegő, napfény, természet, állatok. Lovak leginkább, telivérek meg lipicaiak. A vidék jót tesz bőrnek, tüdőnek, léleknek. Az otthon! Mosolygott az igazgatónő, nagy levegőt vett, széttárta puha, remegő karjait, hogy igen, nagyszerű, ő ilyen eltökélt és gondos szülői akaratnak ellenére nem tehet. Az otthonnál fontosabb nincs. Édes, drága otthon. A természet! Hová is mennek, gróf úr, a pusztába? A magyar pusztá kellős közepébe?!

Karolina ült az apja mellett illedelmesen, mosolygott, akár egy szentéletű királylány. Már nem lihegett, nem ugrált levegő után az akaratosan domborodó mellkasa.

– Vigyázzon vele, vigyázzon a lánnyal! – szólt akkor az igazgatónő, és még mindig mosolyogva igazgatni kezdte a haját. – Harap.

– Kérem?

Az igazgatónő az asztalra helyezte a jobb tenyerét. Szép, ápolt, puha női kéz. Fehér, puha zsemlecske. A hüvelykujj és a mutatóujj közötti húsos részen volt egy rózsaszín fogsornym, pici piros foltok sorakozása.

– Meg akartam simogatni, gróf úr – mondta, és hirtelenjében kedvetlen lett a tekintete. Öreg lett, szipirtyó, és az apának az az érzése támadt, hogy nyilván ő is beleharapott volna ennek a vénasszonynak a kezébe, ha hozzá akar érni. De csak egy pillanat volt, látomás, képzelődés. Már újra mosolygott az igazgatónő, majd egy hasas kristályüvegből ánizzsal kínálta meg a grófot, aki nem értette, miért fogadja el az italt. A franciák szeretik nagyon. Megbetegszenek tőle, látomásaik lesznek, verseket írnak, családot ölnek. Különben milyen jólesett. Kér még egyet, gróf úr?, és mert kért, Ferenc József császár mindig szigorúan bámult rá a falról. Négy hörpintésig jutottak. A gróf akkor állt föl, amikor érezte, hogy vörösödni kezd.

– Lala néninek hívják – szólalt meg Karolina, már a vonaton ültek, a párnás első osztály szivaros illatában, és elhagyták Vecsés hallgatag, füstöt eregető házait. Elnyújtva dudált a mozdony. Ólmosan, szürkén terült el körülöttük a téli vidék, hófoltok vitatkoztak a földeken. A tarlók fölött varjak keringtek.

– Kit? – kérdezte szórakozottan a gróf.

– Az igazgatónőt.

– De miért haraptad meg?

– Csúnyán beszélt a barátaimról.

– Mert kik a te barátaid?

Karolina nem felelt, duzzogva, némán ülte aztán végig az utat.

Vihette volna aztán a gróf a kislányt máshová is, a hivatalos városi orvosdoktorhoz, Szepessyhez, vagy doktor Némethez, aki polgármester barátja volt, mind a kettő kiváló férfiúban bízott, mind a kettő nagyszerű szakember volt, kítűnő kártyás, nagyszerű mulató és szórakoztató debatter, és még volt bejárása egy bizonyos Várhidihez is, bármikor bejelentkezhetett hozzá, fogadták soron kívül,

ez a doktor pesti zsidó volt, igaz, megkeresztelkedett, és a Nyugati pályaudvar, a Vígszínház, meg a sárga hátú malmok közelében tartotta fönt a doktori rezidenciáját, a közelben nyomorgó munkások is laktak ezrével, viszont Karolina kijelentette, ezek az emberek, ezek a doktorok annyira sem érdeklik, mint az elhagyott lábnyoma, nincs az a ráhatás, az a magasságos kérvény, az a bármilyen fenyegetés, hogy ő ezeknek a durva és gátlástalan férfiaknak akárcsak a legkisebb lábujját megmutassa, kizárt dolog, lehetetlen, mint az Isten.

– Hogyhogy lehetetlen az Isten, Karolina?

– Úgy, hogy nincsen.

– Ezt meg sem hallottam, kislányom. De különben – gondolkodott el a gróf a pipáját tömve, és még az is az eszébe jutott, hogy a lány valamelyik orvost is megharapja, ha kihozzák a sodrából –, ha valami nincsen, akkor lehetetlen sem lehet. Ha valami nincsen, arról beszélni sem lehetséges. Semmilyen szóval, Karolina. Amikor tagadsz valamit, nem is gondolod, de a létezését ismered el. Ismertem én embereket, akik csökönyös szenvedéllyel tagadták a mindenható létét. Ilyen alak még a családunkban is volt. A legvallásosabb családtagok voltak. Saját istent építettek. Házi oltárt emeltek, ahol egy rossz, torz istenhez lehetett imádkozni. Csak ők nem imádkozásnak hívták, amikor hozzá fordultak.

– Mekkora számár vagy te, papa – mosolygott rá Karolina.

A gróf addig csodálkozott a lánya merészségén, megveszekedett ellenállásán, míg azt nem érezte, megüti a guta. És egyáltalán nem szerette volna, ha megüti a guta. Érezte, hogy vörösödik. Kiballagott tehát az udvarra ordítani, mert a lánya előtt mégsem akart hangoskodni. Amikor kiordította magát, bejött a szobába, töltött a likőrösüvegből. Töltött újra.

– Lenyugodtál, papa?

– Nem is voltam ideges, Karolina. Miért mondtad ezekre az orvosokra, hogy megátalkodottak?

– Mert kizsákmányolók ők is.

– Mit zsákmányolnak ki? Kit?!

– Te pedig retrográd vagy, papa. Sajnos – szólt Karolina, nem mosolygott.

– Ó, hogy az a... – sóhajtott a gróf, és újra kiment a szabadba ordítani.

Kollowitz gróf áldott jó szíve nem pumpálta lassabban a vért, és minden oka megvolt a szorongásra és a nyugtalanságra. Hiába az otthon melege, hiába a természet csábítása, hiába a gőzölgő, friss téli levegő. Hiába a kutyák, a lovak, amik lehajtott fejjel, barátságos horkantásokkal közeledtek mindig a lányhoz, mintha tudnák, hogy nincsen vele könnyű dolguk. Hiába a téli puszta, amelyből olyan féktelen nyugalom árad, hogyha túl sokáig bámulja, belehalhat az ember. Sajnos a grófnak az a gondolata, az a nem kevés, nem is elhanyagolható jelekkel meg támogatott kényszerképzete támadt, hogy a lányát nem titkos kór gyöngíti, nem azért sápadt, nem azért néz el gyakran a messzi ködös, deres távolba, nem azért hanyagolja el, no, nem magát, karcsú és hajlékony női testét, de bizony a gondolatait, illetve nem azért szórakozott, nem azért felejt, nem azért értetlen, békétlen és türelmetlen, nem azért kiszámíthatatlan és csapongó, nem azért zárja magára a szobája ajtaját rendszeresen, vagy tűnik el a birtokon, jár a téli álomba szenderült kertben órákon keresztül, hogy végül kutyákkal kell kerestetni, mert titkos beteg-

ség emészténé, valami belső kór, hanem mert lefoglalja a lelkét és a szellemét egy másik élet. Egy olyan élet, ami éppenséggel benne, Karolina méhében növekszik. Milyen sápadt virágszál. Öklendezni is hallotta a minap az apja, és nem a több pohár angol pudingot tette felelőssé. Csodáról sem lehet szó, a fenébe a misztikával! Karolina egyszerűen megengedhetetlen, gyalázatos viszonyba keveredett egy valamilyen álnok, sunyi, disznólkodásra hajlamos hímmel, és ettől másálapotba került. Önszántán kívül. Mert olyan naiv, olyan védtelen gyerekember, hiába tud autót vezetni, hiába kapta rajta szivarozáson, hiába jár nadrágban néha, hiába épít hőembert a lovászokkal, attól még gyerek. Gyerek, gyerek, egy ártatlan kislány! Nem igaz, hogy nő lett! De hogyan kerülhetett ilyen förtelmes kapcsolatba, a kollégium felügyelete alatt?!

Ilyesmikre gondolt szívszorongva a gróf már a zajos hajnali varjúkárógást hallgatva az ágyában, erre gondolt ebédelés közben, az estebédre föltálalt, saját zsírjukban ázó oldalasok és tarják és töltött pintyek fölött, a templomi hidegben elvagogott misén és az arabs telivérek betörése közben, az autóinak csapjait, dugattyúit és csavarjait babrálgatva, a kertjének gyalogútján, a hideg miatt bebugyolált tulipánfák és a magnóliák között kószálva, a puttó bögyörőjét elbámulva, ami most természetesen nem pisilt, mert gondosan elzárták a vizet, be ne fagyjon. Azért a puttó is vigyorgott.

– Le fogom törni azt a zsidó faszt – jelentette ki sötét képpel.

– Már megbocsásson, de mit ártott magának, gróf úr? – kérdezte Ferenc, a kertész.

– Nem ez ártott, hanem általában. Egészen biztosan zsidó volt.

– Mire gondol az úr? – de a gróf nem felelt. Dühösen legyintett, elfordult. – Hogy bassza meg magát a nagyvilág!

Az ő kicsi lányát meghágtá valaki, egy dög, egy vérnősző barom, a mérgező magját a gyermek méhébe csorgatta, hogy onnan keljen ki egy sárkányvetemény. Fattyú! Egy szörnyszülött!

– Papa, annyit képzelődsz, hogy egészen belilul a fejed – csilingelt rá Karolina, éppen a tükör előtt billegett, új divatot vett föl, a gyönyörű szőke haját hátrafé-sülte, szorosan lecsatolta, mint a faluról szalajtott szolgálólányok, szép ruháit hanyagolta, egyszerű ingben, redőtlen szoknyában járt. Kopogott a hosszú szárú, fűzős cipője fasarka. Nem játszott többé a pianínón. Illetve egyszer igen.

– Ez meg miféle szerzemény, Karolina? – kérdezte ingerülten a gróf, ismerős volt a dallam, de sehogyan sem jött rá, hogy mi lehet.

– A Marseilles, papa.

Olvasott éjjel és nappal, a hajnal derengett rá, mellein feküdt el a könyv, versek, novellák, regények. Meg a postát várta, mintha az életéről szóló döntés érkezh-etne bármelyik pillanatban. A gróf még arra is gondolt, hogy egyelőre csöndesnek mutakozó, de bármikor kitörni képes vallási téboly tört ki rajta. Telebeszélték a fejét abban az átkozott kollégiumban, rátörtek éjjelente az ateisták. Meg az anarchisták! A megveszekedett libertiánusok! Könnyen lehet, hogy a dadaisták környékezték meg, aminél veszélyesebb népséget keveset hordott hátán a föld!

– Képzeld, papa, Amerikában fölfedezték a melltartót – szólt hátra a lány, miközben simogatta a haját.

– Hogy mit?! – hörögte csöndesen, elveszetten az apja.
– Láttál már női mellet, nem, papa?! Azért nem mindegyik harcos ám. Vannak lányok, elomlók, engedékenyek. Olyanok, mint amik csak véletlenül vannak. Meg büszkék. Meg szomorúak...

– De Karolina!

– Szülés után meg, hiszen tudod, megereszkednek. Akkor egy ilyen dolog, ez a melltartó, nagyon praktikus tud lenni. Mondjam, hogy csinálják? Fognak két zsebkendőt, meg egy cipőpertlit, papa, és...

A gróf elvörösödött, halkán csukta be maga után az ajtót, aztán kiment a kastély elé ordítani. Kelletlenül fölszállt néhány varjú, vonyítani kezdtek a kutyák.

Julcsa szaladt a szobába, a kezét tördelte.

– Semmi baj, Julcsa – mosolygott rá Karolina –, csak a női mellekről meséltem neki, aztán az ablak felé fordult, mert a gróf még mindig ordított.

A budapesti rendelőben, hová másnap vonattal utaztak föl, újra át a téli és fagyos, és deres Alföldön, csupa szegény ember volt akkor, nehéz ruhájú munkások, szolgálók, kis veréblányok. Köhögtek, sápadoztak, savanyú testszagot eregettek. Magukkal hozták ide a szegénységüket.

– Ne szégyenlősködj, papa – szólt Karolina. – Jó helyen vagyunk, s leült egy lázas kislány mellé, rámosolygott.

– Szép hajad van.

– Köhögök kisasszony, mint a kutya – suttogetta a lány. – Fáj, ha lélegzem.

– Te is szerelmes vagy? – hajolt közelebb Karolina.

– Honnan tudja a kisasszony?

Karolina nézte, hogy a lány szája véres.

Hugonnai Vilmának hívták az orvost. Nő volt. Az első magyar női doktor, ezt tudták már, s akihez egy távoli rebellis rokona révén beajánlást kapott a gróf, s akit már Karolina is elfogadott, s nemcsak a szokatlan karrier iránti tiszteletből, de kíváncsiságból is, hát hiszen egy igazi doktornő! Magyar! A lány megörült a lehetőségnek, ragyogtak a szeplői. Csakhamar szólították őket. A rendelő falán emberi testek képei lógtak, anatómiai rajzok, a rettenetes, a szegény szív, a még félelmetesebb gyomor, kanyargó belek, egy föltárt női méh, az arc mindenféle izmai. Mennyi munka, mennyi energia van egy kósza mosolyban is. Csak egy lenéző, olcsó kis mosolyban! Erős fertőtlenítőillat terjengett bent, és nagyon meleg volt. A nyitott ablak elé faág hajlott, szürkéllt rajta egy galambfészek, benne kicsiny tojások, megfagyva, magányosan. A gróf egyszerűen halálra rémült, mutatta is a lányának, nézze csak, önkéntelenül nagyot szorított a karján. Karolina odanézett, elhúzta a száját.

– Jaj, papa, nehogy most érzékenyülj el!

A grófot udvariasan, de határozottan kiküldték, te jó ég, mekkora hatalma van egy orvosinasnak is. Aztán a lány előbb félmeztelenre vetkőzött, körülölelte vékony testét a nyitott ablakon át beszivárgó hideg.

– Hát ez meg mi a fene?

– Melltartó, doktornő – suttogetta a kislány, nagyon közel hajolt hozzá Hugonnai Vilma..

– Neked még nem kell, Karolina. Vedd csak le. Fordulj.

Szeplők pettyezték össze a vállát is, kicsiny virágmelle nagy, piros udvarából kiduzzadt a bimbó, mintha fázna. Valószerűtlenül fehér volt a bőre. S mintha valóban fázott volna, libabőrös lett. Pedig milyen kitartóan remegtette a növények leveleit a meg-meglendülő huzat. Duruzsolt a sarokban a vaskályha. A lány lehunyta a szemét, amikor hozzáért a szívhallgató. Tapogatták aztán mindenfelől, erős, barátságos, sokat tudó kézzel. A doktornőnek mentaillata volt. Megfogták a karját, a vállát, a mellét, a hasát nyomkodták. Lélegezzen, parancsolták halkán, és ő lélegzett, és sóhajtozott, bent tartotta a levegőt, kifújta, eszébe jutott a kislány, aki kint vár, és véres szájjal mondta, hogy minden levegővétel fáj neki. Vajon mennyivel lesz más a tüdő, ha teli van levegővel, vagy ha megereszkedik, mint egy üres szatyor? Tüdő, levegő, bolyhocskák! A spatulának is íze van. Le kellett feküdni az ágyra, már mezítelenül, széttolták határozottan a lábát, odanyúltak az öléhez. Hideg volt. Valamilyen fém volt. Milyen fém, nem tudta. Soha nem értek még így hozzá, idegen volt, rossz volt, érdekes, mint a meghalás, tudta milyen az, mert olvasott róla, mert nem mindegy-e, hogy valami megtörténik velünk az életben vagy egy könyvben, szerinte mindegy, egészen az, a mennyezetet bámulta, árnyékot rajzolt föl az udvari fa ága. Fa is lehetne. Vagy csak egy fa árnyéka. A galambtojások egyike a fészekben. Minden lehetne. Nem mert megszólalni, csak szedte óvatosan a levegőt, végül a világforradalomra gondolt. Proletárok! A doktornő keze a hasán nyugodott, nyomta, feszítette. Kopogtatták a testét, mintha egy kicsi hordót ütögetnének a megkeményedett ujjbegyek, hallgatóztak, aztán engedett a nyomó tenyér is. Még végignyomogatták a combját, a vékony lábszárát. Aztán szóltak, szinte csak odavetették, fölöltözhet. Mint aki buta, hogy eddig nem öltözött volna föl. Olyan volt különben, mint egy műhelyben. Vagyis hogy a műhely biztosan ilyen, egy-két személyes manufaktúra, később meg futószalaggal fölgyorsított kizsákmányolás. Drágáim, világ proletárjai! Jó lett volna, ha kérdeznek valamit. Fölöltözött szépen.

– Tetszett valamit hallani? – nézett aztán Hugonnai Vilma különös fényű, kék szemébe.

– A testével már beszéltem, kislány.

– És mit mondott a testem?

– Semmi különöset, Karolina, és ez jó. Ez a legjobb. Amikor a test hallgat. Ha beszélni kezd, akkor baj van.

– De azért hallott valamit a doktornő, nem? – erősködött Karolina.

– Hallottam. Mert a testet olyankor is halljuk, ha hallgat. A test nem néma, de tud hallgatni, és tud beszélni. Igen, most is hallottam valamit. De nem a testétől. Hanem inkább a lelkétől, ami húsokon, szöveteken, inakon és sejteken át szól hozzánk.

Karolina elpirult, mint akit lelepleztek, szeretett volna kifutni a rendelőből. Miért jönnek neki a lélekkel! Az anyag a fontos, a drága, termékeny anyag! A világot uraló differencia. Bocsánat, antagonizmus. S ahogy aztán az ajtó felé lépett, és az tágra nyílt, egyenesen az apjába botlott, aki nagy sóhajrással nyomban átölelte, magához húzta. Nyugalom, béke. Nincsen semmi baj. Itt vagyok, itt vagyok. A lány még zihált, mint valami kismadár. Onnan hallotta, a nagy, erős apai mellkasról, hogy mint folyik róla a diskurzus.

– Nem, gróf úr, a lányának nincs semmi baja.
– Olyan baja sem?
– Olyan végképp nincsen.
Nagyot reszelt a torkán a gróf, kondult a szíve.
– A lány érintetlen még. Hamvas a bőre, tiszta és ép a teste. Némi vashiányt megemlíthetek. Magnézium. Viszont.
– Viszont mi?
– A lelke – mondta ki a könyörtelen ítéletet Hugonnai Vilma.
– Mert mi van a lelkével? – és a gróf már majdnem megint ordított, mert unta már hogy szavanként kell kicsikarni a lényegét.
– Szerelmes – szólt a doktornő.
Na hiszen. Hogy a világ összes csibész anarchistája! Karolina jajdult, mert akkorát szorított rajta az apja.
– Mi az, hogy szerelmes?!
– Ne részletezzük, ha lehetne.
A doktornő tett és vett, mintha ott se lenne a gróf. A lány már a küszöbön állt, feje lehajtva. Aláírt egy nagy, sokvonalas, rubrikákkal teli papírt, amin a vizsgálatot jegyezte és igazolta. Pecsétet helyezett rá, szép kékköröst. A pecsétre rálehel. Hogy lehel egy női doktor? Hát így, hogy csücsörít. Aztán a grófra mosolygott, de éppúgy, mint egy nagy, kérlelhetetlen, viharban is sziklaszilárd anya, egy drága édesanya, és szinte ellágyulva mondta.
– Azt hiszem, igaza van, gróf úr. Egy kommunistába szerelmes a lánya.

Kiss Benedek

Élettöredékek

Vizsgák és szemináriumok (1962–63)

Nem tudom, dicsőség-e, mindenesetre érdememül rovom fel, hogy az egész ötéves egyetemista létem alatt egyszer sem buktam meg, vagyis nem volt egyetlen UV-m sem (utóvizsgám). Még a „nemszeretem” tárgyakból is (világnézeti, „tudszoc” és a népműveléshez köthető természettudományi) mindig kiharcoltam a továbbjutást. S ha nem is voltam (talán lehettem volna!) kitűnő, a négyes átlagot végig tartani tudtam, s így kaphattam ösztöndíjat is. Az első évben még jeles voltam, de utána már nagy lógások következtek. Az előadásokra ritkábban jártam, viszont a szemináriumokon lelkesen vettem részt, s bár nem voltam notórius hozzászóló, kitűnőnek minősített dolgozatokat írtam. (Különben írni mindig sokkal jobban tudtam, mint beszélni.)

Az egyetemi okításom elejére már nemigen emlékszem, de egy nagy bumml, azaz szégyenteljes kudarc élesen előttem van. A második év végi, nagy számadást jelentő irodalomszigorlatomról van szó. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy sokat készültem rá, de a végeredmény igazán gyalázatos lett, mondhatni életem legnagyobb szégyenfoltját jelenti. Az anyag is nagy volt, s én helyel-közzel, válogatva tanulgattam. Egy idősödő tanárnőnél (nem szeretném megnevezni) kellett számot adnom tudásomról. Jártam a szemináriumára is, előtte, s köztudott volt, hogy nagy reformkorkutató – kedvence pedig Vörösmarty. Nekem viszont Vörösmarty nem nyerte meg soha igazán a tetszésemet, s nem is foglalkoztam sokat vele. Ahogy kihúztam a professzornőnél a tételeket, atyaisten! Mindjárt halálra sápadtam: főtételként Vörösmarty kispikája szerepelt. A többi tételt tudtam jól, s a kidolgozásnál nem is sokat foglalkoztam vele, viszont mit kezdjek Vörösmarty kispikájával? Hogy vágjam ki magam, ha már a művekből egyet sem olvastam, viszont mivel cselekményük van, mellébeszélni nemigen lehet. De nem volt más ötletem: fölállítottam egy teóriát, hogy miként a politikában Széchenyinek nagyobb igazsága van, mint Kossuthnak, gondolatátvitellel, vagyis párhuzamot vonva, miért nagyobb költő Petőfi, mint Vörösmarty. S ahogy ezeket eldadoztam, a poklok fenekére éreztem süllyedni magamat – de hát még hogyan érintette ez a tudós tanárnőt! Először csendben megkérdezte: Olvasta maga Vörösmarty kisposzait? Mit volt mit mondanom?! Nemcsak nekem volt egészen égő vörös az egész képem, de az övé még tán jobban vöröslött a fölháborodástól. Hirtelen tört ki belőle a harag, elkezdett kiabálni, hogy ilyen pimaszsággal még nem találkozott stb. Végül írt valamit az indexembe, s azt mondta: Ha nem emlé-

keznék a szemináriumomon Petőfi szerelmi lírájáról írt dolgozatára, úgy vágnám ki, lába sem érné a földet! Tűnjön azonnal a szemem elől! – Céklaszín fejjel kitántorogtam. Az ajtó előtt meg fogadott a vizsgára még várakozók csoportja, s nekem estek, ahogy szokás: Hogy volt? Mint volt? – Már egy ideje beszélgettem velük, mikor nyílt az ajtó, s a kilépő diák azt kérdezte: Kiss Benedek itt van-e még? Alig álltam a nagy és szégyenteljes próbatétel után a lábamon, mikor újból vissza kellett mennem a professzornőhöz. Már egy kicsit nyugodtabban mondta: – Szemtelensége annyira fölháborított, hogy a többi tételét nem is kérdeztem. Űljön csak le még egy kicsit, hadd hallom, azokat tudja-e? – Hála Istennek, azokat tudtam, s olyan kiegészítő feleletet adtam, aminőt talán korábban is várt. S mikor újból kint voltam a folyosón, néztem csak meg az indexemet, mert úgy mondta előbb, hogy nem vágott ki – soha ennyire meg nem érdemeltem volna. De kicsit örülhettem is: nemcsak, hogy nem elégségest – középest (!) láttam benne. Igaz, azt akkora betűkkel, hogy alig fértek a leckeönyvbe. Vagyis a Petőfi szerelmi lírájáról írott dolgozatom, amire én már nem is igen emlékeztem, olyan nyomot hagyott benne annak idején, hogy idáig ért a hatása.

De sokkal többet jelentett, és többet is jártam később Koczkás Sándor tanár úr szemináriumaira. Ragyogó tanár volt, olyan, mint amilyenel addig sem, s utána sem találkoztam. Az Alkotókörből előtte már ismertük egymást, s nagyon szívesen fogadott tanítványai közé. Először a századforduló lírája, a *Nyugat* és Ady Endre indulása volt a téma. Adyval különösen sokat foglalkoztunk, s ha jól emlékszem, a *Vízió a lápon* című versről dolgozatot is írtam. A tanár úr ennek a versnek különösen nagy jelentőséget tulajdonított a későbbi, az igazi Ady vers- és szemléletvilágának kialakulásában. (Hiszen előtte már megjelent két jelentéktelen, a korai érdektelenség süllyesztőjében eltűnt verseskötete.) Itt jelentkezett először a látásnak és kifejezésmódnak („szimbolizmus”) az az újdonsága és jellegzetessége, amiből aztán az igazi Ady lett. – Aztán még a *Nyugat* köréről beszélgettünk, annak mély vízbe követ dobó jelentőségéről a korabeli magyar sematizmus világába, de ennek centrumában is, amihez és akihez mindent viszonyítottak, Ady új lírája állt. S ezt aztán, kötetről kötetre szinte, haláláig végigvettük. Már korábban is, de ettől kezdve különösen el voltam ragadtatva. Érdekességgént jegyzem meg, Koczkás tanár úr ugyanúgy végigjegyzetelte a foglalkozásokat, mint a dolgozatírók és a szép számú hozzászólók. Meg voltunk győződve (én legalábbis), hogy tőle várható a magyar irodalomban már nagyon időszerű, nagy Ady-monográfia. Igazi csalódást jelentett, hogy évek múltán Király István professzor (nem úr, hanem elvtárs), aki az egész tanszék vezető professzora volt, s mint ilyen, természetesen nemcsak „vonalas”, hanem nagyhatalmú „komcsi” korifeus, tette le és jelentette meg a régen várt művet. Koczkás Sándor tanár úr pedig élete végéig megmaradt kis, de sokat produkáló adjunktusnak, akiért rajongtak a hallgatók.

Azt hiszem, egy évvel később hirdetett Koczkás tanár úr egy két világháború közti irodalmat tárgyaló szemináriumot. Ennek középpontjában pedig, természetesen, József Attila állt. A húszas évek elején szinte egyszerre jelent meg első kötete Szabó Lőrincsel, s így adva volt, hogy az ő indulása is központi szerephez jutott. (Babitsot, Kosztolányit, érdekes módon, csak érintőlegesen tárgyaltuk.) Viszont elég sok szó esett Szabó Dezsőről, középpontban az *Elsodort faluval*, és

Erdélyi József népiességről is. Az *Elsodort falut*, hogy, hogy nem, már Akasztón olvastam, s szörnyű véleményem volt stílusáról, Ady-majmolásáról, egész túl-hajtott expresszionizmusáról, s a lényeg emiatt tán el sem jutott a tudatomig, de különben is, túl fiatal voltam még hozzá. Erdélyi Józsefet meg líráját meghatározó népiessége miatt tárgyaltuk, és hatásáról a József Attila-i „szegényember-versekre”, az egész népi mozgalomra – de őt sem szerettem meg.

Aztán, mint rendesen, most is dolgozatot írtam, szinte magától értetődően József Attilából, mégpedig a *Külvárosi éj* című kötetből, ami 1932-ben jelent meg. Ez már igazán nagy kötet volt, el voltam tőle ragadtatva, s még soha nem dolgoztam annyit egy témán, mint ezen. Több hétig jártam a Széchényi Könyvtár olvasótermét, s igyekeztem annyi korabeli forrást, recenziót elérni róla, amennyi csak tőlem tellett. Hát bizony, érték komoly meglepetések! Illyés Gyula például a *Nyugatban* így ír: „Vannak versek, melyek rongyosan, lomposan jelennek meg, dadogni is alig tudják azt az emelkedett nyelvet, mely állítólag a költészetet jellemzi, de dadogásukkal is megejtene...” A vége felé kibújjik a szög a zsákból: „3-4 hibátlan szakasz után ráeszmél, hogy ő tulajdonképpen forradalmár is, sőt ... tudományosan képzett marxista is.” Aztán Németh László a *Tanuban* külön-külön fejezetben foglalkozik Babitscsal, Gellért Oszkárral, Szabó Lőrincsel, Erdélyi Józseffel, Illyés Gyulával, aztán a „tehetséges utánpótlásként 7-8 kisebb jelentőségű poétával”, végül József Attiláról a „futottak még” költők között ír, éppen hogy csak megemlíti a nevét. (Ez annyira felbőszített, hogy mikor – jó pár év múltán – Püski Sándor bácsi följajánlotta, hogy összehoz Németh Lászlóval, elmismásoltam a bemutatkozást. Sajnos!) De a másik oldalon Bálint György igazán méltató cikke mellett (ami várható is volt) találkoztam egy Gosztonyi Lajos jegyezte gyönyörű, máig érvényes írással az akkori *Magyar Hírlap* oldalán, pedig a szerző nevét sem előtte, sem utána nem hallottam. Vagyis az akkori, igazán bonyolult, válságokkal szabdalta korban is lehetett, ha akart az ember, kulturális fogódzót, mélyen tükrözőt, akár villonit is látni. – A felolvasás után Koczás tanár úr alig győzte csitítani a hallgatóságot, mert dolgozatom igazán szenvedélyesre sikeredett, és szenvedélyeket is indukált.

Aztán, egy évvel később, jártam Török Endre „Orosz regény” címkéjű előadásaira, ahol a 19–20. századi nagy klasszikus alkotók voltak terítéken. Dosztojevszkijt és Tolsztojt már olvastam, de Gogolt, Turgenyevet, Goncsarovot is – többek között – úgy elhelyezte korunkban, hogy igazán élményszerű volt. Igaz, előadásai felolvasások voltak, s olyan tömény fogalmazások, hogy figyelmet nagyon próbára tette, jegyzetelni meg végig alig-alig lehetett. – De szinte ezzel egybeesően egy szemináriumára is jártam, aminek témája (és címe) a 20. századi nyugati dráma. Ez nálunk abban az időben nagy újdonságként szerepelt, s elvétele mutatott be közülük valamit is valamelyik magyar színház. A szeminárium anyagában ilyen kínálatok voltak, mint Arthur Miller, Dürrenmatt, vagy akiről én írtam, Sartre műve: *Az Ördög és a Jóisten*. (Persze, akkor még nem tudtam, hogy Sartre maga a marxista sátán.) Indításként párhuzamot vontam *Az ember tragédiája* alapképletével, s a tanár úr nagyon bólogatott, mint a végén is. Egyébként nemcsak választékosan fogalmazott, de olyanokat is mondott (politikaiakat), hogy csak ámultunk-bámultunk: hogyan teheti ezt az akkori időkből. De hát – tehette. És persze jelesre vizsgáztam nála.

Szerkesztőségjárás, első megjelenések

Jó kis bokréta-csokrot alkottak azok diáktársaink között, akik ekkor már, harmad-negyedéves korban – 1964–1965 – rendszeresen járták a szerkesztőségeket írásaikkal, elsősorban versekkel. Oláh János már korábban megjelent azzal a versével (*Elérhetetlen föld*), ami nem sokkal később antológiánk címadó verse lett. De közölt már Rózsa Endre, Győri László, Sumonyi Papp Zoltán is, Konczek József pedig (aki az én ötletemként antológiánkban Konk néven szerepelt) szinte otthon volt a *Napjainkban*. Az *Új Írásban* meg akkor fedezték föl Serfőző Simont, Váci Mihály mint munkásfiatalt fogadta, s rajta volt a lap szerkesztő- és alkotógárdájáról készített korabeli fotón, amit nagyon irigyeltünk. És bár igazi rangot a *Kortársban*, *Új Írásban* való megjelenés jelentett, sorra jártuk kortársainkkal (nálam pár évvel idősebbekkel is) az akkori verset is közlő helyeket. Főként a *Nők Lapját*, ami rendszeresen és gyakran közölt verset is, gyerekverset is, s aminek szerkesztője egy ritkán publikáló költő, Szomráky Sándor volt. De néha a napilapok is (akkor még!) közöltek verseket, a Rádió meg fő zarándokhely volt, mert szintén közölt néha induló fiatalokat. Ezekből úgy tűnik, jó helyzetben volt az akkori fiatal nemzedék (ami szinte tömegesen jelentkezett), de ennek éppen az ellenkezője igaz. Jelképértékű az *Új Írás* nevezetes rovata, a *Fiatalok*, mely szinte olyan volt, mintha gyászkeretben jelent volna meg egy-egy fiatal anyaga.

A magam példájával próbálom illusztrálni mindezt. Vagyis – külön alcím lehetne – milyen is volt első megjelenésem a *Kortársban*? Ez abban az időben történt, amikor semmi sem volt sima, semmi sem volt gödör nélkül való, csak dr. Török Endre simára sikált tökéletessége az ELTE bölcsészkarán, s a *Kortárs* szerkesztőségében. Vagyis az Úr 1965 körüli éveiben. – Török tanár úr ugyanúgy otthon volt az orosz szlavofilában, mint a nyugatiak expresszionista és egzisztencialista töltetű és háttérű világában. Nagy népszerűségnek és elismertségnek örvendezett az ELTE-n, különösen, hogy politikai szabadszájúsága fehér holló volt abban az időben. Nemrég olvastam a *Ki a szabad?* című könyvének fejtetéseiben, hogy „a képmutatás korában élünk”. Nagyon jó! Így van! De hogy ennek eklatáns példája a tanár úr volt, azt is érinti, amiről írni szeretnék. Nagyon tiszteltük, s okos szövegei mellett mindig úgy jelent meg, mint egy gigerli, akit akkor húztak ki a skatulyából. Már a korábbi, újpesti fiatalok mozgolódásától kezdve ismertem, de amikor egy akkori prózai írásomban az önkéntes rendőrt önkéntes tűzoltóra akarta cseréltetni, hogy közölhesse, éreztem valami szagosat. A tanár úr kölnije lett volna?, mert amerre járt, mint egy uszályt, húzta maga után a szívszagató kölniszagot. S ekkortájt a *Kortársnak* is éppen ő volt a versrovatvezetője. Jártam is hozzá verseimmel én is, mint sokan, 1964–65 táján. Mindig vittem két-három újabb írást, s ő mindig megdicsérte és – félretette. A végén már dossziét nyitott nekem. Ilyen versek voltak már nála, mint a *Kettőző madrigál*, *Van egy tavasz*, *Költők*, *Dobog az eső*, *Szögletes világ*, *Ősök lármája-békéje* satöbbi. Szinte a fél első kötetem. Aztán egyszer csak az *Új Írás* versrovatvezetőjétől, Farkas Lászlótól (akihez szintén jártam, s máig barátok tudtunk maradni) ígéretet kaptam a hamari bemutatásomra. Ekkor fölhagyva a diáki kishitűséggel, újabb verseket vittem Török Endrének. Azzal fogadott, hogy örömhírt mond – egy

versemet kiválasztott a közlésre. – Nem egyet, hármat, Tanár Úr! – mondtam. Egy kis szünet, magához térés után kiabálni kezdett: – Micsoda?! Jól értettem?! Maga akarja megmondani nekem, hogy mit közöljek, mit ne?! – de én akkor már ragaszkodtam a három vershez, mire mérgében majd fölborította az asztalt, amin verseim kiterítve feküdtek. Elém sodorta őket, s azt kiabálta: – Vigye innen az egészet, és ne gondoljon arra, hogy míg én vagyok a versrovatvezető, akár egy is megjelenik a *Kortársban*. Ennek tanúja volt félig Tasnádi Attila, fiatal munkatárs, aki vagy két hónap után egyike lett azoknak, akik követték „tanár urat” a szerkesztői székben. Mert hogyan, hogyan nem, két hónap múltán Török tanár urat fölmentették. Közben hamar megtörtént az *Új Írás*-beli bemutatkozásom, amit Farkas Laci megígért, s csak utána, 1967 májusában követte *Kortárs*-beli megjelenésem, először két verssel. S attól kezdve, ha nem is sűrűn, de folyamatosan közöltek mindkét vezető lapban.

Egyetemi éveim közepe táján több helyütt próbálkoztam az újságírással is, mivel még nem mondtam le régi tervemről. Legjelentősebb az volt, hogy – Cziráky Imre, régi tanárom ajánlólevelének köszönhetően is – Illés Sándor, a *Magyar Nemzet* nagy öregje maga mellé vétetett gyakornoknak. Nem is gondoltam, milyen kivételezetten szerencsés helyzetbe kerültem, mert bár alig-alig írtam, inkább terveimet mondtam el Illés Sándor bácsinak, amiket akkor nem lehetett megírni – az egyetem befejezése után számítottak rá, hogy hozzájuk, a *Magyar Nemzet*hez kerülhetek majd. De jelent meg hosszú riportom – versemmellett – a *Magyar Ifjúság* kulturális rovatában is, s biztatott, pátyolgatott Bajor Nagy Ernő is, aki az akkori *Szabad Föld* egyik alapembere volt. S mindezt úgy, hogy az „utcaról”, ismeretlenül toppantam be hozzájuk. Aztán persze ott volt a *Népművelés* című lap, ami otthonom kellett volna, hogy legyen. Ott is megfordultam, nem is egyszer – ugyanott volt a szerkesztősége, mint a Magyar Népi Együttes székhelye, elegáns és pazar épület a Corvin téren. Ott is úgy vágódtam be, mint a féltégla, s a lap egyik alapemberével (nevét már nem tudom) hamar bizalmas viszonyba kerültem. Fő „érdeklődési” területe a „szocialista ünnepek”: esküvő és temetés. Ebből is kitűnt, mint ahogy a könyvtárban könyvtárosként dolgozó Ágh István, fiatal költő (akit ott ismertem meg) felvilágosított, hogy nagy pártember. Abba is hagytam a hozzá való járást, de egy útra, ahová ő küldött, halványan bár, de emlékszem. Göncre kellett utaznom valamilyen témában. Tél vége volt, láttam a fodrozó vadvizeket, s este Göncön egy számomra szabadon bocsátott, jéghideg vendégszoba várt. Kis vaskályha volt benne és tüzelni való fa. Begyújtottam, s a kis kályha oldala hamarosan átpiroslott a hőtől, kezdett jó idő lenni, és sokáig merengtem, majd írni kezdtem – már nem tudom mit – a különös hangulatú, szinte elvarázslódott éjszakában.

Egyetemi társaim között, akik ugyanilyen irányban tapogatóztak, ezekkel nem kis respektet sikerült szerezni. Közülük többen a későbbiekben üzemi újságoknál találtak munkahelyet vagy vidéki megyei lapok munkatársai lettek. Én viszont, mire befejeztem az egyetemet, úgy döntöttem, hogy akármi mást inkább, mint újságírást. Addigra ugyanis beleláttam annyira a „szerkesztésbe”, hogy bármennyire csábító is volt Kosztolányi, Karinthy példája (romantikusan példának vettem az egész két világháború közti zsumnalisztikát), sehogy sem nekem való, s

ebben a korban, az én nézeteimmel, nem vállalható. S az is igaz volt, hogy a verseket illetően általában szaladt a tollam, a prózát viszont inkább nyögvenyelősen szültem meg.

A Népművelési Tanszék a kétévenkénti nyári gyakorlatok mellett több akciót is szervezett számunkra. Az egyiken, amin részt vettem, sőt felelőse voltam, különböző egyetemek jelentkezői vettek részt. Volt köztük mezőgazdász, műszaki – mérnökhallgató, közgazdász és jómagam. Seregélyes volt a helyszínünk. Mindönk tartott a művelődési házban 1-1 előadást, és persze, hogy a mezőgazdászunknak volt a legnagyobb sikere. De az igazi barátkozás a lakosokkal a hétvégi kocsmai táncmulatságokon adódott. A másik alkalom az ország másik felére, Sárospatakra szólított. Ezen ugyanúgy négy, de kizárólag bölcsészhallgató vett részt, különböző szakokról. A patinás iskolaváros patinás intézményeit látogattuk – Szebeni Győző barátunk igazán otthon érezte magát, hiszen itt érettségizett. Az igazi nagy szám viszont, ami miatt tulajdonképpen az egész akció létrejött, a város elődökhöz méltó nagy pedagógusával, tudós-tanárával: Újszászi Kálmán bácsival való találkozás és őszinte beszélgetés volt. Az öregúr ugyanis nem ennek a világnak az embere volt. Azon ritka nagy emberek közé tartozott, akikkel már nekünk is csak ritkán adatott meg találkozni. Gazdag kulturális ismeretekkel tudott bennünket elvarázsolni. S bizonyára örült volna annak is, ha hallhatott volna négyünket minden estén népdalokat énekelni.

Felsőbb éves korunkban már, amikor kezdték elfogadni és közölni verseinket, Utassyval gondoltunk egy nagyot, és az előttünk járók példájára megkerestük Földeák Jánost, vagyis az Irodalmi Alap szociális ügyekben akkor illetékes vezetőjét. Nagyon közvetlenül, jóságos atyaként fogadott (sokaknak az is volt valójában), s bemutatva írásainkat, addigi közléseinket, egy bensőséges beszélgetés után számunkra is Alap-támogatást, ösztöndíjat szavaztatott meg. Ez persze nem volt nagy summa, de egy akkori éhes egyetemistának bizony sokat jelentett. Annyit azért mégsem, hogy nyaranta ne kényszerüljek munkát vállalni.

Talán a legemlékezetesebb és leggyümölcsözőbb munkahelyem az volt, amikor a Déli Vasúttársaságnál étkezőkocsi mellett sört, édességeket kosárban áruló büfés fiú voltam. Sokat kellett mennem és cipekednem, a lábamat mindig lejárтам, de az elszámolásoknál is szép hozam (és saját hozam!) mutatkozott. Két vonalon jártunk föl-váltva, az egyik Zalaegerszeg–Gyékényes, a másik meg a pécsi járat. A menetrendtől függően általában „kaszárnyáknak” nevezett hálókelyeken töltöttük az éjszakát, amik a végállomásokon voltak. De a legjobban a Déli pályaudvarhoz tartozó, piros téglás (és poloskás) épület szolgált a pihenő munkatársaknak nyugvóhelyül, így nekem is. Az étkezőkocsi személyzete, a „séffel” együtt, általában a kocsijukban letett matracokon éjszakázott, de mi legtöbbször a szép, formás, cigány származású szakácsnővel bandukoltunk ki az állomástól jócskán távolra eső kaszárnyáig. A leányzó az étkezőkocsinak volt a szakácsnője. Minden előjel ellenére „elérhetetlen” volt, mert közelesen egy „gádzsóval” készült összeházasodni. A legtöbb, amit elérhettem – s ez sem volt kevés –, hogy a hosszú, rázkódtató utakon ellátott egy-egy finom falattal. De olyan is volt, hogy a beosztásom miatt hazamehettem (sőt: haza kellett mennem) Pestszentlőrincre, anyámékhoz. A város másik felét jelentette helyileg, több villamosátszállással.

S bizony, nemegyszer fordult elő, hogy az utolsó átszállás után, mikor kicsit kien-
gedtem, fáradtságom miatt csak a végállomáson ébredtem fel és tértem magam-
hoz, s mehettem vissza. A gyerekkoromtól jól ismert 50-es járat volt ez, Kispesten
keresztül, ahol a család barátja, Nagy Jani bácsi is az egyik vezetőként szolgált.
Viszont édesanyámnak örömet okoztam ezzel a munkahellyel, mert igazán jó
pénzt kerestem, és ő meg mindig tervezett, vagyis állandóan pénzszerűen volt,
de mindig mindenre tellett, amire nagyon kellett.

Kati és családja

1965 őszén, egyetemkezdet előtt ismét egy nagy buszos kirándulással indult
a tanév a népművelés szakosok számára. Most a nyugati országrészt: Győrt
és Szombathelyt célozták meg a szervezők, vagyis elsősorban Maróti Andor
tanszékvezető, aki ennek az útnak is kísérőtanára lett. Szép napok jártak, sok
napfénnel, s emlékszem arra a jókedvre, ami odautunkon kísért bennünket –
mi Utassy Dzsó barátommal például végigrikoltoztuk az utat, különösképpen
mulatós cigánydalokat énekeltünk. – Hogy Győrben mi keresnivalónk volt,
egyszerűen nem emlékszem, pedig biztos volt megszervezett program. Annyi
maradt, hogy a langyos estében egy kolléganőmmel nagy sétát tettünk, kijutot-
tunk a Rába-partra, s mivel az egész környék néptelen volt, beültünk az egyik
kikötött csónakba. Alig beszéltünk, hosszasan hallgattuk a víz locsogását, a kez-
dődő nagy éjszakát, s csókolózás nélkül is igazán jól éreztük magunkat. Mikor
végül hazafelé mentünk, s a partnernőm bement a lányok hálólhelyére, én még
ácsorogtam egy kicsit az ablaksor alatt. A csajok lefekvés előtt és közben nagy
ricsajozást csaptak, s ebből az általános zajmorajból kihallatszott, ahogy társukat
kérdézetik, merre és kivel járt. Mikor mondta, hogy velem, egy kis meghökke-
nés következett, majd tisztán hallhatóan az hangzott el: És el mertél menni vele?!
– Nagyon meglepődtem, hogy lánypajtásaimnak ez a véleménye rólam. Mert úgy
tűnt föl, hogy ez eléggé általános vélekedés.

Másnap átbuszoztunk Szombathelyre – tulajdonképpen egész kirándulá-
sunknak ez volt a célja. Ugyanis az (akkor még) főiskolán már pár éve szintén
folyt népművelőképzés, aminek fő-fő korifeusa, atyamestere Kiss Gyula tanár
úr volt, a környék nevezetes néprajzosa és irodalomtudósa, művelődéstörté-
nész. Ők fogadtak bennünket, elsősorban ismerkedés célzattal, de természetesen
bemutató-programokkal is. Én (hogyan, hogyan nem) erről szintén leléptem, s
megkerestem az egy évvel korábban odakerült költőbarátomat, Konczek (Koncz)
Józsefet, aki a helyi megyei lapnál újságíró-bojtároskodott. Nagy magányban élt
ott, nemigen találta a helyét, s nekem, akitől remélte, hogy válaszolok is, hosszú
beszámolókat, szomorú leveleket írt. Zömmel albérletében, majd sörözéssel töl-
töttük a napot, s csak este tértem vissza egyetemista társaimhoz, akiket egy nagy
teremben, összetolt asztalok, fehér terítők mellett találtam, persze iszogattak.
Az asztalsor sarkán volt hely, s a szomszédaimmal mesélgettük, mi is történt
velünk. Kiderült, hogy nekik legnagyobb élményük az volt, amikor egy ottani
hallgatólány (Kiss Gyula tanár úr szeme fénye) hosszú, de érdekes előadást tar-
tott világukról, tanulmányaikról és kutatásaikról, mert vidéken néprajzi munkát

is végeztek. – S ahogy ritkultak az asztalok mellől a vendégek, el-elhullámozva, a mellettem lévő, szabadon vált helyre leült egy leányzó, aki szintén csak akkor érkezett. Beszélgetni kezdtünk, s kiderült (homályosan bár), hogy ő volt az, aki az emlegetett foglalkozást tartotta. Nagyon helyre teremtés volt, nagy hajbóbitával, szép arccal. Be is mutatkoztunk: Garai Etelkának hívták. Igen ám, de mindenki Katinak szólította, s ez volt a név, amire hallgatott. Furcsálltam, de elmesélte, hogy Etelka, Stefánia, Margit nevet kapta a keresztségben, de mikor édesapja hazajött a frontról, és először látta meg a kiságyban, azt mondta: De hiszen ez igazi Kati! – Mivel a családnak is ez tetszett jobban, mindenki így szólította, s teljesen ráragadt. Egyébként pesti kislány volt, pontosabban budai, vidéki rokonsággal rendelkező, másodgenerációs értelmiségi családból. A háború előtt a Fehérvári úton laktak a szülei, majd annak a lakásnak lebombázásakor – ő 1944 augusztus végén született – az ostromot Óbudán, egy Zsigmond utcai lakásban éltek át, anyai nagyszülőknél, akiknek ott egy kis fűszerüzletük is volt, amit szintén lebombáztak. Egyik bombázáskor, októberben vesztette életét a nagypapa, aki nem volt hajlandó a pincébe lemenni. (A bombázások alatt a pincében rendezkedtek be, ágyakkal, matracokkal.) A bombatalálatok miatt vizük sem volt, édesanyja olvasztott hólével mosdatta, azt is itták, felforralva. De legnagyobb baj az etetésével volt – pár hónapos csecsemő létére mákos tésztát, babot tudtak csak neki adni. Látása egész életére megromlott, mivel általában csak gyertyafény volt a pincében, feljönni onnan csak márciusban tudtak. (Édesapja ezalatt munkaszolgálatosként Cegléden volt, ahonnan többször megszökött.) Ezzel együtt, vagyis az erős szemüveggel együtt is nagyon tetszett nekem, jól tudtunk beszélgetni (ami nálam egyáltalán nem volt általános). Hamar megnyert a nagylányt játszó, őszinte és érintetlen fruska, s amikor asztalbontásra került a sor, már természetesnek tűnt, hogy nekem őt haza kell kísérenem a kollégiumba. És persze címetek, telefonokat is cseréltünk. (A háború után szülei egy XII. kerületi, másfél szoba, konyha, hallos – szintén bombatalálatot kapott – lakást állítottak helyre, amit rokonok ajánlottak.) Dehogyan gondoltuk akkor még, hogy milyen meghatározó is lesz számunkra ez a találkozás és ez a lakás.

Alighogy hazaértünk Pestre, Kati levele ott volt, amelyben tudatta, hogy hétvégén hazajön szüleihez. Nemcsak meglepett, de igazi örömmel töltött el a dolog, mert azért én is foglalkoztam vele, hogy mikor láthatom újra. És valóban jött, találkoztunk, nemcsak akkor, de pár héten keresztül többször is. És elég hamar eljött annak is az ideje, hogy bemutasson szüleinek. Édesanyja, Eti néni – vezetőkeve Csókássy volt, de ezt a háború után csak Csókásinak írta – magas, igazán szép arcú, megnyerő asszony volt, s mint ahogy később kiderült, családja anyai ágon tiszaföldvári, nagykun származású. Ennek megfelelő temperamentummal is rendelkezett, de amikor – később, már ott lakó házasként – a tepsit a konyhában a lába elé vágta úgy, hogy az behorpadt, elkezdte tisztelni az én kiskunsági mivoltomat. Haláláig aztán egy hangos szóváltás sem volt köztünk, s mondhatni, kölcsönösen megszerettük egymást. (Sajnos egy kórházi fertőzés miatt 57 éves korában elhunyt.) Kati édesapja viszont egy nagyon bölcs, szelíd és barátságos úriember volt, jogász végzettséggel (esti egyetemet végzett) a Belkereskedelmi Minisztériumban dolgozott, osztályvezetőként. És nem volt párttag. Családja

Veszprém környékéről származott: édesapja molnár volt Hajmáskéren, a Sédén; anyai nagybátyja cisztercita szerzetes, történész és pedagógus, haláláig zirci perjel. Édesanyja korai halála miatt ő taníttatta tehetséges unokaöccsét – későbbi apósomat –, aki Esztergomban a bencéseknel érettségizett, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemre járt, német–olasz szakra, tanár szeretett volna lenni. Egy évben a nagybácsitól kapott tandíjat nem fizette be, a pénzt eldorbézolta, és ideiglenesen tisztviselőként dolgozott – így a katonaság alól nem kapott felmentést, katonának kellett bevonulnia. Hadnagyként a Don-kanyarig jutottak egységével, s a tragédia után egyszer csak az lett a helyzet, hogy 28-30 főnek ő lett a legfelsőbb rangú tisztje, nem tudott távolabbi feletteseitől sem parancsot kapni. Neki kellett döntenie, hogyan tovább. És ő felmérte, hogy szinte büntetettel ér fel a további emberáldozat, s katonáinak kiadta a parancsot: Zurück! Irány hazafelé! – S végig a hatalmas, orosz hómezőn ez nem is volt egyszerű (közben oroszul is megtanult). Több emberét életre kellett pofoznia, mert lerogytak a hóba, kérvén, hagyják ott őket. Senkit sem hagytak ott, s hosszú vergődés után legtöbbször hazakerültek családjukhoz – ő is, megsebesülve, a kapott golyót karja haláláig őrizte. (Minderről szinte csak akkor vettem tudomást, mikor 82 évesen meghalt, s a temetésén felbukkant egy érdekes alak és bemutatkozott, hogy ő volt apósom ezredese, s kegyeletét, mint kiváló tisztjének, eljött leróni.) De így nemcsak a háborút úszta meg apósom, dr. Garai Dezső, hanem később is szerencséje volt. Kétszer is elkapták, hogy „málenkij robotra” hajtsák a szovjet katonák (egyszer mindössze papucs volt a lábán). Előbb Gödöllőre vitték a gyűjtőbe, ahonnan sikerült megszöknie. De másodszor is „horogra akadt”, s ekkor Ceglédre szállították. Sikerült neki egy cetlit címmel kidobnia a vonatból, ami el is jutott, mint sok ilyen, anyósomhoz, így tudott neki üzeni, csomagot küldeni, ismerősökön keresztül. Később innen is megszökött.

De Katinak nem csak az élete kezdődött pincében – 1956 októberében is pincébe kényszerült a család. Kati 12 éves volt akkor, s az ő felügyeletére volt bízva Ómamája (élt 87 évet) és nagyanyja is (akinek Csepelen volt egy kilenclakásos háza, amit 1952-ben államosítottak, agyvérzést kapott ekkor és megbénult). Édesapja a Práter utcában dolgozott ekkor, a TŰZÉP-nek volt főkönyvelője, édesanyja is a pesti oldalon dolgozott – nehezen tudtak hazajönni, mert le voltak zárva a hidak, élelmiszert viszont a munkahelyeken adtak. Lakásuk a Tarcsay Vilmos utcában a MOM gyár közelsége (fegyvergyártás), az Alkotás utcai tankok felvonulása, a Széna tér környéki harcok miatt nem volt biztonságos, az itt lakók a gyerekeket és az öregeket ismét a pincékben kialakított, biztonságosabb terekben helyezték el, a tűz- és golyóveszély miatt.

Apósommal idővel annyira megkedveltük egymást, hogy mivel több nyelven beszélt (és folyamatosan újakat tanult), sok éven keresztül okított német nyelvre, vagyis hogy igyekezett valamit belém verni. Ő nagyon meg volt elégedve velem, s egyszer egy ismerőse elárulta nekem, hogy a legjobb tanítványa vagyok, de én már régen tudtam, hogy a nyelvek világa nem az én területem – az anyanyelvet: a magyart is folyton tanulom. Nekem kora gyerekkoromtól fogva, ha viszszafojtottan is, apahiányom volt, s benne, a drága Dezső bácsiban megtaláltam. (Tán most kell elmondanom, bár sok évtizeddel későbbi dolgok, hogy amikor

Katival vitatkoztunk, húzódkodtunk valamin, édesanyám általában Kati pártját fogta, drága apósom meg mellém állt.) Másfél szoba, hall, cselédszobában laktak, a háború által lebombázott, lepusztult bérház III. emeletén, a XII. kerületben, a Tarcsay Vilmos utcában, ott, ahol a Nagy Jenő utcával és a Kis János utcával is összefut, és egy kis tér keletkezik. Mindjárt fölfedeztük Katival, hogy ez valami misztikus hely számunkra, mert az ő egyik nagyapja Nagy Jenő volt, az enyém meg Kiss János. – Kati egyre gyakrabban jött föl hétvégeken, s miután együtt töltöttük a szombat-vasárnapokat, hétfőn hajnalban utazott vissza Szombathelyre. Egyre jobban vártam a szombatokat, s Dzsó jót mosolygott rajta, hogy ismét „becsavarodtam”. De Kati sok utazása fölvetett bennem – érintőlegesen ugyan, ám kapcsolódva más kényes kérdésekhez – egy nyilvánvaló ellentmondást. Egyetemista csoportunkban ugyanis volt egy lány, aki Szombathelyről jött, állandóan a közepesért küzdött, kollégiumban lakott, ő meg Szombathelyre utazgatott haza. Katit meg pesti léte ellenére csak Szombathelyre vették fel, kiváló tanulmányi eredményei voltak, ugyancsak kellett neki egy kollégiumi ágy, s ő meg fordítottan utazgathatott. Mi volt ebben a ráció? Szét volt szórva a lakosság nagy része (katonaság, távoli munkahelyek), de bizony a rontó politikai szándékokon túl, az „énazosság” megzavarásán túl értelmet nem találtam benne.

Már jól benn jártunk a télben, mikor Katinak, végzős lévén (a főiskolai képzés három év volt akkor), szakdolgozatáról kellett gondolkodni. Mégpedig a Sárvár környéki, régi, hagyományos puszták egyikén, Tacsikándpusztán akart kutatni. Félt is egyedül ettől a nagy feladattól, meg különben is adódott, hogy tartsak vele a négy-öt napra tervezett anyaggyűjtésre. Én kapva kaptam az alkalmon (újabb csavargási lehetőség, s az egyetemi foglalkozásokkal is egyeztetni tudtam). Sárvárott, a híres – bár romos – Nádasdy-várban kaptunk egy szobát, s gyorsan gyönyörűen berendezkedtünk. Még havas tél volt, bár olvadással, s egy vaskályhával tudtunk fűteni, közvetlenül mellettünk egy fürdőszoba is volt, ahol szintén egy hatalmas vaskályhával lehetett esténként fürdővizet forralni. Tacsikándpusztára egy szárnyvasúttal utazhattunk, három-négy megállónyira esett Sárvártól, s az ottani állomástól vagy két kilométernyi sáros úton való gyaloglással tudtuk elérni a kis pusztai települést. Mindjárt az elején nagy szerencsénk volt, mert az erdészcsaládhoz kopogtattunk be, s miután elmondtuk, mi járatan és kik is vagyunk, följánlották az egyik szobájukat, és egy éjszakát ott is töltöttünk. Az erdész feleségéről ugyanis kiderült, hogy sok-sok éven át, lévén, hogy „játszott” tangóharmonikán, ő szolgáltatta a zenét a fiataloknak a pusztai mulatságokon, s így nem kis köze volt az ottani kulturális élethez. Tőle kapott Kati címetek, neveket arról, hogy kitől is lehet anyagokat felvenni a régi pusztai életről – túl azon, amit ő elmondott. A lakosok, különösen az örege, készségesen álltak Kati rendelkezésére, úgyszólván nagy szeretettel vettek körül bennünket. Én az erdészék fiával rókavadászatokra jártam, de nem volt szerencsénk, csak varjakra tudtunk lőni. Aztán én is próbáltam gyors jegyzeteléssel pusztai legendákat, betyáros történeteket leírni, és bár hozott ez is szép eredményt, végül nem tudtam használni őket, átadtam ezt is Katinak. – Az anyagok felvétele után még vagy két napot töltöttünk várbéli szobánkban, konyakot és bort vettünk, és igazán jól, nagy szerelemben múltattuk az időt. Úgy tűnt fel, teljesen „egy húron

pendülünk”, s ha a Dianna okozta mély sebet teljesen begyógyítani nem is lehetett, de enyhíteni, orvosolni nem is akadhatott volna jobb Katinál, s vele is teli volt a szívem. Álmaimban, a Ráday utcában, sok éjszakánkat betöltötte egy hatalmas, barna konty, ami szürreális módon csupa édességeket suttozott nekem.

Csoóri Sándor, Nagy László és Juhász Ferenc

Az első költő, akit személyesen megismertem, Baranyi Ferenc volt, aki egyetemista időszakomban az *Egyetemi Lapok* munkatársaként dolgozott, Árkus József főszerkesztővel jó barátságban. Néhányszor jártam csak a jogi karon lévő szerkesztőségben, ami pedig a mi lapunk lett volna. Mikor már jobban beleláttam a kor politikai viszonyaiba, nem tudtam megbékélni azzal, hogy Feri a leverett forradalom után vetett hullámok hátán érkezett az irodalomba, s azt is lovagolta, pártos költőként, máig. Itt ismertem meg különben Mezey Katit, aki népművelés szakosként egy évvel előttem járt, ígéretes verseket írt, s aki hamarosan – egyelőre eltűnt szem elől, az egyetemet megszakítva nagyot dobantott, és elment Tatabányára, általános iskolába tanítani (ott meg is házasodott, de pár év múlva elvált, és visszajött Pestre).

De előtte, felvételiző egyetemistaként, vagabund módon megkerestem a Szépirodalmi Kiadóban Juhász Ferencet, aki már akkor is, nagy költő léte ellenére kedvesen, mondhatni baráttan fogadott, s biztatott, hogy keressem majd újra. Ezt sajnos elmulasztottam – rájöttem talán, hogy nem egy súlycsoportba tartozunk? Viszont Bella Pistáról, akit az egyetemen ismertem meg, szólni kell, mint elsőkötetes és nagyon ígéretes tehetségről – sőt, szerintem már ekkor is több volt ennél. Ezek után jutott hozzám valahogy Csoóri Sándor telefonja. Fölhívtam, s találkoztunk is albérletében – akkor a Bajcsy-Zsilinszky úti albérletében lakott, s házas ember létére szabad, mondhatni legényéletet élt, és „szabadúszó” volt. Ő is nagyon baráttan fogadott, hosszasan beszélgettünk, dicsérte verskísérleteimet. Én meg teljesen odavoltam új képiségű, új ritmikájú lírájáért. Nagy ellenzéki beállítottságúnak számított (az is volt!), aki a lehetőségek adta határokat feszegette, nyíltan, írásban és szóban is. (Jó néhány év múltán együtt voltunk tagok az Írószövetség választmányában, s ezt ott is többször megtapasztalhattam.) Többször is voltam nála a Bajcsy-Zsilinszky úti albérletében, meg később, az Apostol úti lakásán is. Nagyon tetszett, hogy – izgalmas gyerekversek mellett – értekező prózát, szociografikus-esszéisztikus írásokat is ír, s amit lehet, publikál is belőle, mégpedig gyönyörű, közérthető nyelven. (Sokszor ráhúzták érte a vizes lepedőt.) Éppen ezért hozzá fordultam akkor is, amikor a Tacsikánpusztán gyűjtött és lejegyzett szociografikus anyagommal akartam valamit kezdeni. Akkor szokásos dolgozóhelyén: a Gellért Szálló presszójában találkoztunk, s nagyon bölcs, gyakorlatilag használható tanácsokat adott arra, hogyan dolgozzam föl a legendárius szerű nyersanyagot. (Sajnos máig nem lett belőle semmi – rájöttem, hogy ez nem „az én asztalom”.) Persze nemcsak én követtem vízslaszemekkel Csoóri írásait, de például Koczkás tanár úr a *Tudósítás a toronyból* című szociográfiáját, ami nagy hullámokat vert nem csak irodalmi berkekben is, fölvette szemnáriumi anyagába, 1965-ben. „Csak egyénenként lehet felszabadulni” – hirdette benne Csoóri, a legszemélyesebb, leglíraibb hangon írta ezt is. (Pár év múlva

aztán a szociográfikus irodalom nagy teret kap az irodalomban, a kecskeméti *Forrás* folyóirat kolofonjában is hirdeti, s megindul a *Magyarország felfedezése* című nagy könyvsorozat, állami támogatással, ösztöndíjrendszerrel.) – De ugyanilyen, ha nem nagyobb szenzáció volt az 1981-es *Iszapeső*, ami még fontosabb dolgokat fogalmazott meg e „fennköltlen züllő országról”. És számomra ugyancsak meghatározó érvényű volt az egyik bevezető tanulmánya, az *Odaadás és elitelés* is, ami Csoóri magatartásának vonalát próbálta fölfedni. – (De róla való képemnek van egy pikáns vonatkozása is. Egyetemista koromban a szabad életet élő [nagy] költőnek a barátnője egy nagyon szép, de butuska csoporttársam volt. Ezt ő sem tagadta, sőt büszke volt rá. Az egyik irodalmi dolgozatának megvitatása közben, amikor bírálókat érte, úgy védekezett: pedig a Sándor írta!) Igazi indulásom után, mikor velem is „fölröppent a madár”, személyesen már kevesebbet találkoztunk, de máig meghatározó volt hatalmas, iránytű mutatójaként mozgó munkássága, ami mindig beállt a jó irányba, s (egy országnak!) mutatott utat, gyönyörködtetve, lubickoltatva olvasóit a magyar nyelv kristálytiszta vizében.

Nagy Lászlóval viszont későn – mondhatni szégyenletesen későn – ismerkedtem meg. Akkor is tanáraim: Koczka Sándor és Czine Mihály biztatására. Igaz, az az élmény aztán elementáris erejű volt. Semmit sem tudtam róla, azt sem, hogy Ágh István testvérbátyja, azt sem, hogy Szécsi Margit hites házastársa, de a *Deres majális* teljesen lenyűgözött. Az 56-os forradalom drasztikus leverése után ő is, mint a többi nagyok és jobbak, hallgatott, vagy önkéntes „száműzésben”, vagy kényszerűségből. Az „irodalompolitika” (és a politikai vezetés is) egyre inkább ösztökelte őket – nagy „blamázs” volt az ő hallgatásuk. Nagy Lászlónak végül nyolc év szünet után jelent meg a *Himnusz minden időben* címmel (1964-ben alig száz oldalon) olyat dobogó verseskötete, hogy az egész irodalmi-művészeti élet beleremegett. Persze a gyönyörűségtől, a páratlanságtól. „Jog, hogyha van: az én jogom, / enyém itt minden hatalom. / Fölveszem kardom, sisakom!” – dörren a hatalmi bűnözésben tobzódó „elvtársak” közé a költő. Kénytelen a kritika azt írni: „Az új kötet: remekművek foglalata; költészetéhez csak világirodalmi mérték illik.” És a kötetben a fénykép! Egy teljesen megőszült, az ország és a világ bajaiba belefehéredett arc. Amely ezer évre szóló tapasztalatokkal a fején mondja rettenthetetlenül azokat az igéket, amiket nem lehet visszautasítani! – És ahogy ezekkel az írásokkal, Federico Lorca jövőt imádó zöldjeivel, Kondor Béla büntető szárnyas angyalainak megidézésével találkoztam, egy hihetetlenül nagy és váratlan lehetőség tárult elém. Czine Mihály ugyanis (az ő szemináriumára is jártam) biztatott, hogy írjak erről a kötetről szemináriumi dolgozatot. Ezért is, s egyébként is, megkerestem a költőt Duna-part menti lakásában, verseket vittem, persze. Szívesen fogadott, a verseim tetszettek neki, mint Utassy Dzsó, ő is bele-beleszólt, esetleg más kifejezést ajánlott, de közben vizsgáztatott is. Utánakérdezett egy-egy szónak, kifejezésnek: vajon pontosan értem-e? Ilyen volt például, amire emlékszem, a juhász gajmósbotja és annak funkciója. Aztán megkérdezte azt is, hol láttam „vérbélkörtét”? S mit jelent az a szó, hogy „hullároznak”? De a legfontosabb javítási javaslata az akkortájt „menő” versnek sikeredett (és képzelt) *Kettőző madrigál* című versembe való „belenyúlása” volt. Valóban „kettőzve” szerepelt benne ez a két visszatérő sor, hogy „Oda nem érsz, / oda nem érsz.” Mi lenne,

vetette föl, ha az egyik sort egy kicsit formailag megváltoztatnám? S a bogár a fülben addig döngött, hogy az lett belőle: „*Oda nem érhetsz, / oda nem érsz.*” – De végül is eljött a szemináriumi felolvasás napja, s ahogy ígérte: Czine vendégeként valóban megjelent rajta Nagy László. Nagy ünnep volt ez számomra – igazán sikeres, tartalmas beszélgetést sikerült bevezetnem. Még azt is megjegyeztem, hogy Nagy László édes testvéröccsének: Ágh Istvánnak akkor jelent meg szintén, *Szabad-e énekelni?* címmel az első kötete. – S már egyes verscímeinek citálásával is megerősítettem azt a rokonságot, ami Ady és Nagy László között természetesen mutatkozik. (Ilyenek: *Én fekszem itt, A jövő vacogása, Várom a havat, Karácsony, fekete glória, Szerelmem, csonttörő élet, Asszony-fejű felleg* stb.) – És a szemináriumi dolgozat írásakor már otthonos vendég voltam Nagy László szobájában. Egy alkalommal éppen egy bolgár vers fordítása közben találtam, s elmondta, hogy dilemma előtt áll: a vers szerzője bolgár barátja, de mivel a vers elég gyengécske, választania kell a barátság vagy a lefordítása között. – Egyébként Nagy László hatalmas műfordítási életműve általában nyersfordítások igénybevételével jött létre. Mint a példa is mutatta: sokszor kényszerült az eredeti írás „megjobbítására”, magához mérhető szintű „átköltésére”. Talán egyedül Lorca lírája az, amivel bensőleg is, formát-tartalmat is nézve, leginkább azonosult. (Csak áttételesen kapcsolódik Dzsó barátom esete Hont Ferencsel – mert nekünk nála is vizsgáznunk kellett. Elmesélte neki egy esetét szegedi egyetemista korukból József Attilával. Mivel akkor még ő is írt verset, történt, hogy József Attila az egyiket szinte szó szerint átvette, s meg is jelentette. Mikor felelősségre vonta, mondván, hogy tőle „lopta”, Attila gondolkodott egy kicsit, majd azt mondta: Nem loptam, csak meggyönyörítettem! Ez a szó (és néha módszer) sokszor Utassy barátomnál is előfordul.)

– Antológiánk, az *Elérhetetlen föld* és első kötetem, a *Gazdátlan évszak* megjelenése után már ritkábban találkoztunk. De egyrészt Nagy László írta antológiánk bevezetőjét, másrészt elsősorban neki köszönhetem, hogy 1970-ben végre megjelent első kötetem. A helyzet az volt, hogy már korábban a Szépirodalmi Kiadót és a Magvető Kiadót is megjárta az anyag, de mindkét helyről visszakaptam. Akkortájt több irodalmi kiadó nem lévén, „meg voltam löve”. De Nagy László közbelépett. Kebelbarátja volt Kormos István, aki a Móra Kiadónál dolgozott lektorként. Ez ugyan ifjúsági és gyermekirodalmat adott ki, de Nagy László fölvetette neki, hogy mi lenne, ha „elsőkötetes költők” címkével el tudná érni, hogy a sok sorba álló fiatalon segítsenek. S elsőként ajánlott éppen engemet. S mivel az akció sikerült, így jött létre a Móra Kiadónak az új (és megváltó) sorozata Kozmosz néven, természetesen Kormos István szerkesztésében. – Ehhez is fűzhetek két történetkét is. Mikor végre kijött a *Gazdátlan évszak*, örömtől ragyogva osztogattam persze a tiszteletpéldányokat. Nagy Lászlóval egy presszóban beszéltem meg találkozót. (Nevére nem emlékszem, de a Báthori utca környékén volt.) Nagy Lászlót egy öt-hat fős irodalmi társaság középpontjában találtam, nagy vidámságban. Közülük is csak Lázár Ervinre emlékszem. Amikor azonban átnyújtottam Nagy Lászlónak a példányt, mindjárt adtam még egyet, azt Szécsi Margitkának dedikálva. Ezt nem is tudom, milyen arccal fogadta, mikor visszaadta, mondván: Te azt hiszed, hogy nekünk külön könyvtárunk van? – De

hogy az akkori vidékiségem, otromba naivitásomat jelezzem, el kell mondanom, hogy ami minden szerzőnek első dolga megjelenéskor: a drága szerkesztőmnak, Kormos Pistának nem adtam tiszteletpéldányt, gondolva ostobán, hogy mivel ő jelentette meg, végül is az egész példánnyal ő rendelkezik; vajon mi szüksége lenne az én egyik példányomra?

Nagy Lászlót illetően meg kell említenem, hogy az *Élet és Irodalom*nál történő versközléseimet is többször döntően támogatta – bár ő „csak” képszerkesztő volt ott. A versrovatvezető viszont Mezei András, aki a *Tűztáncosok* közé tartozott, s olyan is volt. Egy alkalommal nem akarta közölni a *Hetes huszár* című, első világháborús nagybátyámról szerzett versemet, amit viszont Nagy László ismert. Úgy „meghajtotta” érte Mezei Andrást, hogy nem győzte visszakérni a verset. (De az *Örök Betlehem* címűt sem akarta közölni, mégpedig az aktuális „izraeli helyzetre” való tekintettel.)

Csoóri Sándor most halt meg nemrég, költőnél ritka, szinte matuzsálemi korban, Nagy László viszont élete delén, mondhatni fiatalon – de nem befejezetlenül. Két olyan csillag, akiknek úrbeli állásához bizton mérhetik az irányt a magyar költészet mindenkori hajósai. És nem csak a „népiek”. – Hiányoznak. Nagyon hiányoznak.

Hogy teljes legyen a tár, persze kihagyhatatlan Juhász Ferenc is, felajánlott barátsága és nagy esztétikai hatása. Meg ambivalens, összevissza viszonyunk. A „nagy költők” közül legelőbb vele találkoztam, 1961-ben, frissen érettségizetten, egyetemi felvételem alkalmából. De erről már írtam: a felvételi bizottság előtt égre-földre dicsértem, mivel már ismertem akkor nagy kötetét, a *Tenyészet országát*. S mivel volt egy kis szabadidőm is, egy vagabund ötlettel megkerestem a Szépirodalmi Kiadóban, s megmutattam neki a Kecskeméten díjnyertes hosszú versemet – 17–18 oldal kézirásos füzetlapokon. Láttam, igazán tetszik neki, de gyakran tett bíráló megjegyzéseket is. Biztatott, hogy keressem majd újabb írásaimmal újra, de erre bizony csak (én vétkem!) öt-hat év múlva került sor. Akkor sem a magam jóvoltából, hanem mivel (az ellenünk, Kilencek ellen is szerveződött) *Költők egymás közt* című, a Szépirodalmi Kiadó által készült antológiában engem választott bemutatásra, ugyanis ez egy 15-16 fiatal költő verseit tartalmazta, s mindenki elé egy-egy neves költő írt bevezetőt. Nekem akkor az első kötetem volt leadva a Szépirodalminál, s szinte tudtom nélkül ebből válogattak egy bő antológiaanyagot, amit Juhász Ferenc vezetett be. Mégpedig hogyan! Mikor megismertem a szövegét, szinte kétségbeestem a (méltatlannak tartott) dicsérő szavak, elemzések miatt, mert Feri szinte égbe menesztett. Akkor találkoztam vele másodjára – ő talán emlékezett (mert mindenre emlékezett) az öt-hat évvel korábbi megkeresésemre. De nem volt elég a nyomtatott szöveg – kijárta, hogy az akkor még nagyon új Televízióban is bemutat hasson, ami meg is történt a részvételemmel, ugyanilyen felmagasztaló stílusban. S akkor jött az első „nüansz”, ami nem tetszett. Feri utána azt mondta: – Meglátod, holnaptól kezdve a hentes a szebb húsból fog neked adni! – De a „kíméletlen” megbecsülésemnek még sokáig nem ért vége: hamarosan meghívott bennünket Katival vacsorára. Még élt Erzsike, és kölcsönösen nagyon megszerettük egymást. A hosszú borozgatás közben bennem úgy felment a „pumpa”, hogy hangos, szinte drasztikus szavakkal bíráltam a fennálló politikai viszonyokat. Aztán Feri lekísért bennünket, végig a Szemlőhegyi úton, s nagyon bensőségesen

váltunk el egymástól. Persze illet visszahívnunk őket, s egy idő után az akkor másfél szobás, szűk Szoboszlai utcai lakásunkban fogadtuk őket. Jött a nagyfruska Kati lányuk is egy francia fiúval, aki magyar verseket szándékozott fordítani, s Feri láthatóan örült, hogy bensőségesen együtt látja őket. De aztán egy kis kavarodás lett a találkozóból, mert váratlanul megérkezett Édesanyám, sőt (honnan?) volt pilóta nagybátyám is, akinek Ferivel ugyan kedves közös témájuk volt, de alig fértünk a szobába, a leültetésről alig szólva. Azért jó volt a hangulat (bár a kínálat kicsit szegényes), mikor egyszer csak Feri átfogta a vállamat, s az ablakmélyedésbe invitált. Azt mondta (nagy titokzatossággal), hogy felajánlották neki az *Új Írás* főszerkesztői székét, de ő csak úgy fogadja el, ha tízpontos feltételrendszerét elfogadják. S ezek között – megmutatta – a második helyen az szerepelt, hogy a szerkesztő meg én legyek. Meg sem tudtam szólalni az újabb nagy megtiszteltetéstől, de ebből persze – hála Aczél elvtárs munkálkodásának, akivel én sohasem találkoztam – nem lett semmi. Pontosan annyi, hogy Feri főszerkesztőként állandóan közölte, sőt kérte a verseimet. (Ő volt az is, aki másfél éves nevelőtanári állásom felmondásakor, mikor „szabadúszó” lettem, ezt végtelenül ellenezte, de megfelelő, költőnek való álláshoz jutásban nem segített.)

Aztán nemsokára, sőt hamarosan sor került Balatonfüreden, az új Annabella szállóban az I. Nemzetközi Magyar Költőtalálkozóra. (Nem tudom, hogy több is lett volna.) A Kilencek közül egyedül én voltam meghívott – feszengetem is. Itt ismertettek meg két bolgár költővel: a magyart anyanyelvi fokon beszélő Georgi Krumovval és a pulóveres, nagyon szimpatikus, fiatal Hriszto Fotevvel. (Később Bulgáriában mindkettővel többször is találkoztam.) Ebéd előtt elkapott Juhász Feri, és erővel odaültetett kitüntetett asztalukhoz. Itt feszengetem csak még igazán! De Feri szóval tartott, szinte egész idő alatt Csoóri Sándort cseplőtte, aki egy hosszú asztalnál, barátaival nagy vidámságban volt, s mi éppen rájuk láttunk. Minden lében kanálnak, nagy zűrjavarkeltőnek titulálta, s mindenáron igyekezett előttem befeketíteni. Én viszont már korábban ismertem Sándort, és szinte rajongtam érte. Nagyon rosszul érintett hát Juhász viselkedése, nem értettem, és nem tudtam mit kezdeni vele. Nos, hát ez volt a másik „nüansz”, amin főnnakadtam. Aztán délután néhány ismerősöm társaságában kint voltunk a szálloda előkertjében, ragyogó napsütéses idő volt, napoztunk, emlékszem, néztük a csillogó hátú Balatont. Ratkó Jóska, későbbi nagy barátom is köztünk volt. S egyszer csak a szálloda fala mellett megjelent Juhász Ferenc külföldi (nyugati) költők társaságában, persze öltönyben-nyakkendőben, és – nem akartam hinni a szememnek – kezén fekete kesztyűben „uraskodott”. Ez már egy újabb „nüansz” volt, ami távol állt tőlem. És volt még néhány olyan „nüansz”, ami emberileg eltávolított tőle, s azt a nagy vehemenciát, amivel barátságával megajándékozott, nem tudtam viszonzni, s miként előtte, ezek után sem szerettem volna vele sűrűn találkozni. Haláláig úgy éltünk egymás mellett, hogy alig-alig láttuk egymást. Dedikációiban néha utalt is erre, s elhiszem, hogy keserű lehetett számára. Persze ez semmit nem von le abból, hogy továbbra is megkerülhetetlen, kivételesen nagy költőnek tartottam (de ez is inkább a második Kossuth-díja előtti munkásságára vonatkozik). Úgy gondolom, a magyar nyelvnek Arany János mellett nemigen volt nála igazibb, beavatottabb művelője.

Csikós Gábor

„A megye területén a rémhírek özöne van”

Buda környéki és jázsági rémhírek

a kommunista diktatúra első éveiből (1948–1955)

A következő tanulmány a kommunista diktatúra első éveiben, a Buda környéki járásban és a Jázságban terjedő rémhírekből válogat. Álszenteskedés volna tagadni, hogy a rémhírek szórakoztatóak, de csak ezért még kár volna közreadni őket. Fontosabb, hogy hasznos mulattatóként szolgálnak: betekintést adnak abba, miként reagáltak a vidéken élők a diktatúra kiépítésére, mik voltak azok az események, amelyek leginkább foglalkoztatták az egyes közösségeket. Nem az ország egész területéről válogattam, csupán két járás forrásanyagából, amelyek kiválasztása önkényes: ezekben a térségekben fekszik ugyanis az a két település (Jászdózsza és Páty), amelyek társadalomtörténeti összehasonlítására doktori disszertációmban vállalkoztam. Jelen tanulmányban való tárgyalásuk még a tágabb történeti kontextusból kiszakítva is érdekes lehet: a térségek térbeli távolsága ugyanis megnehezíti a kölcsönhatást, így a helyzetekre adott reakciók módot adnak az általánosításra, annak bemutatására, hogy a vidéki lakosság miként élte Magyarországon meg az életét átformálni akaró diktatúrát.

A rémhírek természete

Mind az angol, mind a magyar nyelv megkülönbözteti a rémhírt (rumor) és a pletykát (gossip), ezt a különbségtételt aztán a társadalomtudományi kutatások is átvették. Ezek szerint a rémhír a veszélyes, kétes kimenetelű helyzetek értelmezésében segíti a közösséget, és lelki felkészülésre ad módot azáltal, hogy világmagyarázatot ad, értelmet kínál az értelmetlenségben. A pletyka ezzel szemben a közösségi normát és vele a tagok közti kapcsolatot erősíti, gyakran szórakoztató formában.¹

A pletyka angol és magyar jelentésében nincs számottevő különbség, mindkét nyelv a tapintatlanságra és megalapozatlanságra helyezi a hangsúlyt, a rémhír-rumor pár ennél viszont már problematikusabb. A rumort az angolba a latinból ültették, ott még zajt jelentett, s csak a középkori ezredforduló idején bontotta ki újabb jelentését: igazolatlan, kétséges ismeretek, keringő történetek. A magyar szó ehhez képest az ellenséges célzat, a nyugtalanító hatás többletjelentését is tartalmazza. Ez azonban a tanulmányban tárgyalt esetekre nem feltétlenül igaz: nem a rémhír volt a nyugtalanító, hanem a diktatúra légköre, az elmondott híresztelések inkább a nyugalom visszaszerzésére tett kísérletek voltak;

1 DiFonzo – Bordia, 2007: 13–24.

az ellenséges célzat mellett pedig legalább olyan hangsúlyos volt a rémült védekezés is. Ezt a rövid nyelvészkedő kitérőt is azzal a céllal tettem, hogy bár a rémhír szót használok a jelenségek leírására, a diktatúra a maga abszurdításával azonban sokszor bizonyította: ami tegnap rémhír, ma a valóság.

Éppen ilyen szempontból a rémhír terjedésének modelljeként használt $R = i \times a / c$ képletet sem elsősorban a számszerűsítés divatja miatt érdemes tárgyalni, hanem azért, mert a képlet részei mélyebb betekintést adhatnak a rémhír természetébe. Az Allport és Postman által kidolgozott, majd a szociológus Chorus által továbbgondolt képletben az R a terjedés sebességét jelöli, amelynek tényezői: az információ fontossága (i) és az információ homályossága, kétértelműsége (a), valamint a befogadó kritikai érzéke (c).² A kommunista diktatúra a központi irányításával, abszurd koncepciók pereivel és gazdasági döntéseivel olyan bizonytalan légkört teremtett, amely megkönnyítette a rémhírek terjedését.

A történelmi helyzet

A biztonságérzet, a szabadság nem sokszor jutott osztályrészül a magyar vidéknek a XX. században: bár Horthy Miklós – igaz, már estorili villájában – éppen a szabadság kivívásában jelölte ki a parasztság történelmi szerepét³, kormányzósága idején keveset foglalkoztatták a vidéken élőket ért olyan hátrányok, mint a szociális és egészségügyi biztosítás hiánya, a mezőgazdasági bérek 30%-os elmaradása az országos (amúgy sem magas) átlagtól, vagy az a körülmény, hogy az agrárrolló nyílása ellenére a társasági adóhoz képest kétszeres földadó maradt érvényben.⁴ Különböző világlátású értelmiségiek – például Jászi Oszkár, Kerék Mihály, Móra Ferenc, Weis István – jaidították el magukat a vidék helyzetét látván: nem arról van szó tehát, hogy a második világháború után hatalomra jutó kommunisták paradicsomi állapotokat ziláltak volna szét. Sőt, a magántulajdon kérdésében a kontinuitás íve rajzolódik a két rendszer között: amíg az „1942. évi XV. törvénycikk” még csak az állampolgárok egy csoportját, a zsidókat korlátozta a földvásárlásban, és kötelezte őket földjeik térítés ellenében történő átadására; Rákosi rendszere már minden magántulajdonban a kapitalizmus⁵, az imperializmus előretolt ékét látta. Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án elmondott kecskeméti beszéde egyértelművé tette: a Párt elvárása, hogy a dolgozó parasztság a termelészövetkezeti kollektív gazdálkodást válassza⁶, feladva magántulajdonát.

A kommunisták a termelészövetkezetre nem pusztán mint a gépesítést elősegítő modernizációs eszközre tekintettek⁷, hanem benne az osztály nélküli társadalom előrevőjeként is látták, amely üzemforma munkássá formálja majd a parasztságot, s lehetővé teszi számára az új, szocialista társadalomba való betagozódást.⁸ A kommunizmus ugyanis nem pusztán gazdasági modellként, politikai rendszerként vagy modernizációs paradigmaként fogható fel, éppen ilyen hangsúlyos az ember megváltására tett kísérletként

2 Zhao – Yong-mei – Ke-xi, 2016; Lyons – Hughes, 2015.

3 Horthy, 2012: 359.

4 Ungváry, 2012: 120–123.

5 Mommen, 2011: 80–95.

6 Závada, 1999: 206–207.

7 Fitzpatrick, 1994.

8 Lynne, 1996: 14–26.

való értelmezése is.⁹ Ez utóbbi azért érdemelhet külön figyelmet, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy az ateista világlátás mélyén tulajdonképpen egy vallásos cél megvalósításának vágya munkált: fel akarta szabadítani az emberiséget az önzőség és kapzsiság alól.¹⁰ A kommunisták hitték, hogy ha a munkásság vezetésével osztályok nélküli társadalmat teremtenek, és megszüntetik a gazdasági kizsákmányolást¹¹, akkor ebben az új környezetben idővel az emberek is átalakulnak majd, s végül megszületik a szocialista embertípus¹², aki képes önérdékét a közérdek alá rendelni.¹³

Ebből a messianisztikus küldetéstudatból eredt aztán, hogy amikor Magyarországon, a II. világháború után a kommunisták hatalomra kerültek, addig sosem látott vehemenciával kezdtek a vidék átalakításába.

Noha Magyarországra már módosított téesz érkezett: – hiszen Sztálin feladta az államosított mezőgazdaság két korábbi elvét: a nagyság és a specializáció erőltetését¹⁴ – a következmények azonban még így is katasztrofálisnak bizonyultak. A mezőgazdasági termelés a Rákosi-korszakban, az 1951-es évet leszámítva, mind alatta maradt az 1934–1938 közötti évek átlagának, a termelőszövetkezeti dolgozók jövedelmei pedig 20-45%-kal voltak kevesebbek az egyéni gazdákénak.¹⁵ Az erőszakos téesztesítési és tagosítási kampányok 1949 közepétől 1953 nyaráig – mely során 1 millió hold lett állami tulajdonná –, aláásták a paraszti tulajdon biztonságát, a termelési kedvet, és lerontották az adófizetési morált.¹⁶ A hagyományaiktól megfosztott, uradalmakban dolgozó emberek hajlamosabbak voltak ugyan a kollektivisták struktúrákhoz való alkalmazkodásra¹⁷, de sem az orosz, sem a magyar paraszt nem kívánt a korábban szokásos rokonai segítségnyújtásnál többet, és a brigádszerű munkával szemben már ellenálltak.

Amíg a Balkánon, Romániában¹⁸, vagy éppen Oroszország kozákok lakta területein¹⁹ parasztfelkelések lángoltak fel a kommunista hatalom ellen, Magyarországon a jobbágyságtól megörökölt passzív ellenállás maradt továbbra is jellemző, az a fajta ellenállás, amely a világ más részeinek alávetettjeit is jellemezte: Kelet-Ázsia földműveseitől, az Egyesült Államokban élő rabszolgákon át Kelet-Európa parasztságáig.²⁰ Fontos körülmény, hogy a parasztság történelme az alávetettség története: a jobbágyszabadítás jellemzően csak az alávetettség formáját változtatta meg, vagyis a feudális függőséget a tulajdonjogi viszonyból származó újfajta alá-fölé rendeltséggel váltotta fel. Mivel a parasztság hatékony érdekképviselőre kulturális és gazdasági hátrányai miatt nem vállalkozhatott²¹, a korábbi védekezési formáikat alkalmazták továbbra is.

9 Janos, 1996

10 Fromm, 2008: 126–131.

11 Shlapentokh, 2014.

12 Josephson, 2010.

13 Oláh, 2001: 171–172.

14 Leopold, 1939.

15 Závada, 1999: 208–215.

16 Nádasdi, 1999–130 illetve Varga 2006.

17 Bourdieu, 227.

18 McDermott, Kevin – Stibbe, Matthew, 2006: 1–8.

19 Fitzpatrick, 1994: 62–67. Kínai elemzések azt mutatták, hogy a vallás fontos eleme a paraszti ellenállásnak: a konfucianus hittel jellemezhető tartományokban ritkábbak voltak a felkelések. (Kai-sing Kung – Ma, 2014)

20 A téma irodalmára lásd Scott, 1985; Lynne, 1996; Oláh, 2001.

21 Kocsis, 2006: 43–46.

Ezek sorába illeszkedik a rémhír, amely még a viszonylag szabadabb levegőjű korszakokban is virult, vélhetően attól a körülménytől is megtámogatva, hogy szóbelisége folytán nagyobb sikerre számíthatott az írott szóval szemben bizalmatlan népesség²² körében. 1909-ben Bata Miska jövendőmondó például azzal járta a tanyákat, hogy Jászszentandrás is Messina sorsára jut majd: az 1908-as olasz földrengés mélyen megragadhatta az emberek képzeletét.²³

A parasztságot érő hírek

Elképzelhető ezek után, milyen intenzitással törtek fel a rémhírek egy olyan rendszer kiépülésekor, amelynek ideológiája a hagyományos paraszti világ felszámolását tűzte ki célul. Mielőtt azonban ezek tárgyalásra kerülnének, érdemes egy ritkábban felemlgetett tényezőt is figyelembe venni. Nevezetesen, hogy a híresztelések nem csak a parasztoktól indultak ki, a kommunikáció legalábbis kétirányú. Már a két világháború közötti sajtó is a szovjet viszonyokkal rémisztgette a magyar falvak lakosságát. Így 1936-ban a Jászvidék egy húszévi orosz hadifogságból hazatért honvéd beszámolóját közölte: „A kommunisták a földosztás ígéretével csábították a szovjet szolgálatába a parasztságot, de amikor megerősödtek, mindenkit elvettek mindent.”²⁴ De ugyanilyen példának hozható a Budapesti Hírlap egyik 1930-as cikke is: „Sztálin, akinek véres brutalitása felülmúlja a hírhedt Rettenetes Ivánét is, az ipari munkások ezreit küldötte ki a kulákok megrendszabályozására. Felbízta a falu szegényeit..., hogy raboljanak, fosztogassanak és gyilkoljanak szabadon a kisgazdák birtokain. Fennen hangoztatta, hogy a kulákokat meg kell semmisíteni.”²⁵

Ezt a hiszterizáló hangnemet a világháború még jobban felerősítette. A jászszági sajtó repülőgépek által megmérgezett gyümölcstermessel²⁶ és tífuszbacilusokkal átitatott rőplapokkal²⁷ riogatta olvasóit, és azzal, hogy a háború után „hatványozottan véres purimra” készül a zsidóság.²⁸ A rémhírek nem csendesedtek el a fegyverekkel együtt. Bár a Horthy-kor sajtóját sem lehet éppen kiegyensúlyozottsággal jellemezni, de a különböző világnézetű lapok mégis megadták a választás lehetőségét, és az egyes lapok kritikai hangnemet is megengedtek. A kommunista korszakban viszont az egy kaptafára készült, párt által irányított megyei és országos sajtó a párt, és vele az ország sikerei mellett az ellenség mesterkedéseit harsogta. Az állami hírmopóliumra adott válasz, a rémhír másik nyilvánosságot teremtett, mely a közelmúlt eseményeinek közösség általi értelmezését adták.

22 A népszámlálás adatai szerint a Felsőjászszági járásban csak 1900 körül kerültek többségbe az írni-olvasni tudók (51,1%), de még 1920-ban is 69% volt. A Budakörnyéki járásban ennél nagyobb volt az arány: már 1880-ban is 61,3%, 1920-ban pedig több mint 80. Az országos átlag 1900-ban 49,6, 1920-ban pedig 76,4%. Természetesen nem érdemes a számokat abszolutizálni, sem értékítélet vonatkozási alapjának tekinteni. Huizingával mondhatjuk: „a kultúra fokát az analfabétizmus visszafejlődéséből leolvasni, túlhaladott idő naivitása. Az iskolai tudás bizonyos mennyisége még semmiképp sem biztosítja a kultúra birtoklását.” (Huizinga, 1991: 150.) A parasztság viszonya a polgári kultúrához legalábbis ellentmondásos volt: mint a finn példa mutatta, a parasztok, ha tehették, olvastak könyvet, de pénzt már ritkán adtak ki rá. (Korhonen, 1985; Gunst, 1985: 545–548.)

23 Jászárokszállás és Vidéke 1909. VI. 19.

24 Jászvidék 1936. IX. 24.: Szovjet paradicsomból

25 Budapesti Hírlap 1930.

26 Jászvidék, 1944. augusztus 26. (24) 36.

27 Jászvidék, 1944. május 13. (24) 20.

28 Jászvidék, 1944. augusztus 26. (24) 36.

A Szolnok Megyei Néplap 1950-ben például egy állítólag New Yorkból küldött olvasói levelet közölt, amelyből az olvasó megtudhatta, hogy az Egyesült Államokban „*numerus clausos van, zsidók, katolikusok és bevándoroltak gyermekeinek igen nehéz bejutni az egyetemekre. ... Az egyetemet végzett fiatalok fele semmilyen állást nem kap nálunk. ... Itt nem demokrácia, hanem a pénz kíméletlen uralma van. Milyen szerencsésesek vagytok Ti odahaza. Nem kell félnetek az atombombától. New York biztosan kap egypárat, hiszen innen indul ki a legféltetlenebb háborús propaganda.*”²⁹ De példának hozható egy végletesen abszurd hír: „*Az amerikai üzletemberek alázatos szolgálja: a reakciós francia kormány most kiadott egy macskarendeletet. Az áll ebben a rendeletben, hogyha egy cirmos a háztól kétszáz méternél továbbra megy, akkor kőbor macskának kell tekinteni és agyon kell löni. Ezen a jogcímen szinte az összes falusi macskát agyonlőhetik. Majd aztán hoznak másikat az amerikaiak a Marshall-terv keretében. Természetesen, nem ingyen ... Hiszen úgys ezt az újabb üzletet készíti elő a macska-rendelet.*”³⁰ Csak találgatni lehet, hogy a falvakban, ahol „*kutyát-macskát ajándékképpen szokás szerezni, csak a pásztorkutyáknak van ára pénzben vagy búzában*”³¹, milyen gondolatokkal olvasták-hallgatták ezt az emberek. Vélhetően inkább meghallgatásról lehetett szó, hiszen egy 1949-es járszági jelentés is azt emelte ki, hogy a falvakban kevés a rádió és az újság, aminek a parasztnak nem is érezték nagy hiányát, s ha olvastak is, legfeljebb a szórakoztató lapokat – *Ludas Matyi, Kis Újság* – forgatták.³² Márpedig a kommunista állam nem elégedett meg a beletörődő alattvalói passzivitással, hanem aktív közreműködést várt el.³³ „*Szolnokon Kató Ernőné majdnem kilökte az aláírásgyűjtőket azzal, hogy őt nem érdekli semmi, neki beteg gyermeke van, azzal van elfoglalva, ő nem olvas újságot, nem hallgat rádiót, csak a templomba jár el. Katóné nem volt tisztában azzal, hogy beteg gyermekét éppen azzal tudja megmenteni a pusztulástól, ha aláírja az ívet és ezzel hitet tesz a béke, az egészséges élet, gyermeke jövője mellett.*”³⁴

Az aláírást követelő agitátorok hevesége gyanút keltett, Tinnyén azt beszéltek az emberek, „*hogy aki aláírja a Békeívet, annak 5 forintot kell fizetni*”.³⁵ Jászarokszálláson egy özvegyasszony a következőképp vélekedett a kérdéssről: „*az a baj máma, hogy itt vannak az orosz katonák és azoknak kell az élelem, ő nem írja alá, mert háború az úgys lesz, az mindég az urak dolga volt és máma is*”.³⁶

A sajtóban tapasztalt paranoid hang a községi képviselő-testületekben is zengett. Szolnok megyében jugoszláv kémről beszéltek, aki felvette a kapcsolatot a kitelepített grófokkal és bárókkal, és beszervezte a „*községek egyszerű fiait*”, hogy állatokat mérgezzenek, gyújtogassanak, párttagokat gyilkoljanak.³⁷ 1951 nyarán a pátyi tanácselnök emlegetett csehszlovák merényletet, s a nyáron egyébként szokásos tüzet a reakció munkájának tulajdonította.³⁸ Nem volt más a járási értekezlet sem: „*Közlönm kell az elvtársakkal, hogy Érden a vezetőség egyik tagja, a propagandista ellen provokációs kísérletet követtek el. A megszokott útján hazafelé menve az út kövekkel el volt torlaszolva. Ő a sötétben nem vette észre, keresztül zuhant a kerékpárjával és súlyos sérüléseket szenvedett. A sóskúti országúton Bánszegi érdi titkár elvtársra*

29 Szolnok Megyei Néplap 1950. V. 26. A boldog Amerika (olvasói levél).

30 Szolnok Megyei Néplap: 1949. XII. 24.

31 Fél – Hofer, 1997: 147.

32 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai – 1949. II. 11.

33 Ö. Kovács, 2015: 31–35.

34 Szolnok Megyei Néplap: 1950. V. 26.

35 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1950. V. 4.

36 JNSZML XXXV.41.b2 MDP Jászberény Járási Bizottság 1949–1953: 1950. IV. 10.

37 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai – 1952. VII. 19.

38 JNSZML XXIII. 798 a-1 Páty Községi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei 1951. VII. 8.

rálőttek. Ébernek kell lenni, mindent megteszünk, hogy megkerítsük a tetteseket, hogy elérje őket a méltó büntetés. Pátyon az aratóünnepély utáni táncmulatságon az egyik – sajnos elvtárs – zsebéből kiesett egy gránát, bevitték a községházára, jelentették a rendőrségnek telefonon, de még mindig nem vitték el. Higgyék el az elvtársak, ezek az esetek nem véletlen jelenségek.”³⁹

Volt azért vigasz is, legalábbis a propaganda szerint. Ahogy a pátyi párttitkár fogalmazott: „nekünk nem kell attól félni, hogy házaikat összerombolják, mint Koreában, nem kell attól félni, hogy legyilkolnak bennünket, mint az imperialista államokban. Mi szabad hazában építjük a szocializmust nagy segítőtársunk útmutatása alapján, Szovjetunió segítségével, tapasztalat átadása alapján. Nekünk könnyű az utunk, mert vezet bennünket a Párt, a mi vezériünk Rákosi elvtárs.”⁴⁰

Az efféle vigaszok eljutottak a politikai iránt nem különösebben érdeklődő emberekhez is, hisz a szovjet vívmányként ünnevelt villamosításnak köszönhetően a korábbi kisbírói rendszert egyre inkább felváltotta a hangosbemondó. Nem pusztán a gépesítés irányába tett lépés ez, hanem az információ gyorsulása (korábban 8–10 óra kellett egy hír körbeviteléhez, például Pátyon), valamint a falvak erőteljesebb bekapcsolása a világpolitikába. Pátyon 1949-ben azzal indokolták a két hangszóró felállítását, hogy „a község fekvése és a lakosság foglalkozásánál fogva csak ily formában tud a világ eseményeiről az országot és a községet érdeklő problémák felől pontosan és idejében értesülni”.⁴¹ A hangosbemondók leginkább a rendeleteket harsogták, többször is, mivel „dolgozó parasztágunk ma már olvas újságot..., de ... a neki nem kedvező rendeleteket hamar elfelejti és csak akkor beszél erről, ha az neki hoz valamit a konyhára”.⁴² Másik visszatérő téma volt a begyűjtési verseny, mely a közösségi normák erejét akarta felhasználni az állami célok megvalósítására. Felismerték, hogy az életét többnyire egy közösségben leélő vidéki ember jobban kitett a környezete véleményének, retteg a „a környezetében való lekicsinyeltetéstől és nevetségessé válástól”.⁴³ A hangosbemondó hangja ott mennydörgött a tájon, dicsérte azokat „a munkában jól állnak, de a hanyagokat” sem kímélte, hanem kipellengérezte.”⁴⁴

A parasztságtól kiinduló rémhírek

Az 1940-es évek teremtette közhangulat jó talajnak bizonyult a rémhírek számára. A megszállás tapasztalatai sűrűsödtek egy körorvostól származó szóbeszédben, aki „az oltásról a legkülönbözőbb híreket terjeszti, azt mondja, hogy orosz vérrel, gemnyel oltanak”.⁴⁵ Egy Perbálon feljegyzett rémhír viszont a németek kitelepítése okozta társadalmi trauma kivételése volt, mert azt terjesztette, azért nincs eső, mert „a kitelepített svábok elátkozták a községet és most hét évi aszály lesz”.⁴⁶ Pátyon viszont éppen az volt a szóbeszéd 1950 tavaszán, hogy „a svábok visszakapják a földjüket”.⁴⁷

39 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. VII. 6.

40 PML XXIII. 798 a-1 Páty Községi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei 1951. VIII. 12.

41 PML XXIII 798. a. Páty Község Tanácsülési iratok Tanácsülési jegyzőkönyvek 27/1949, 1949. VIII. 29. (162–170.)

42 PML XXIII. 798 b Páty Községi Tanács VB üléseinek jegyzőkönyvei 1950–1956, 1955. X. 3.

43 Farkas, 1990.

44 JNSZML Tanácsülési iratok, Páty 1953. III. 20.

45 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. IV. 27.

46 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. V. 4.

47 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1950. V. 4.

Az 1949-es választások a rémhírek új termését hozták. A második világháborút követő választások megmutatták, hogy a kommunistáknak nincs többségi tármogatottságuk a magyar társadalomban. Dacára a szovjet hadsereg jelenlétének és annak, hogy a népszemlének szánt „földreform” ügyét kisajátították⁴⁸; az 1945-ös választásokon mégis alulmaradtak a kispapokkal szemben. Rákosi Mátyás kongresszusi beszámolójában igyekezett ugyan a helyzetet győzelemként beállítani – „a régi demokratikus politikai hagyományokkal bíró Békés, Csongrád, Hajdú megyékben, a Viharsarokban a parasztság többsége nem a kispapokra szavazott”, illetve a kispap-képviselők között „bőven akad olyan, akit erős kötelékek fűznek a nagytőkéhez és a régi rendszerhez”⁴⁹ – az 1947-es választás azonban megint kudarcot hozott: a magyar társadalom ismét a magántulajdon és a parlamentális demokrácia mellett, a szovjetizálás ellen szavazott.⁵⁰ Ebből okulva az 1949-es „választás” során már csak egyre lehetett szavazni, a Népfrontba tömörült kommunistákra, de a propaganda szerint még ez is jobb volt, mint a múlt, amikor lehetett ugyan sok közül választani, de egyik sem képviselte a dolgozók érdekeit.⁵¹ Valószínűleg ilyesféle választ kapott az a tárnoki asszony is, aki a gyűlésen megkérdezte: „Miért kell ilyen propagandát kifejteni, ha a választás eredménye biztos.”⁵²

Ilyen abszurdítások fényében – amikor „rossz hatást tett a falu lakosságára, hogy az ottani hentes és borbély felvirágozva mennek agítani és ajtótól mennek be a házakba. ... A falujárók között van egy nő, aki a kocsmában iszik az emberekkel és énekel velük”⁵³ – nem volt lehetetlen a valóságtól egészen elrugaszkodott elképzeléseknek sem hitelt adni. Elterjedhetett hát, „hogy nem lesz választás, mert az amerikaiak álomport fognak leszórni, és ezáltal az egész község el fog aludni”. Mások egyenesen az amerikaiak bevonulását várták: a vágy és a retorziótól való félelem amalgámja volt az a jászágói rémhír, miszerint egy éjjel rendőrök mentek be egy kulák házához azzal, hogy fel ne keljen, mert itt van Amerika, amire az mégis felkelt, és annyit mondott: hál’ istennek.⁵⁴ Jászboldogházán pedig 1949 áprilisában már tudni vélték, hogy a háború el is kezdődött, az amerikaiak megszállták már Albániát, Jugoszláviát és Finnországot is.⁵⁵ (Háborús hírek még a következő évben is felütöttek a fejüket, Jánoshidán arról beszéltek, hogy Amerika megtámadta a Szovjetuniót.⁵⁶)

Pusztázámoren Lizicska József bíró azt terjesztette, hogy akik nem szavaznak a Népfrontra, zöld karszalagot fognak kapni, „de ő ezt is büszkén fogja viselni”.⁵⁷ Jászfényszaru egy 78 holdas gazda véleménye az volt, hogy a szavazás célja a kolhozok megszervezésének elősegítése, így „aki a Népfrontra szavaz, az a saját maga ellensége”.⁵⁸ Budakeszin kocsmái beszélgetések során még hónapok múltán is azt beszélték, hogy „kiveszik a rádióból a rövid hullámot, hogy ne tudják külföldet hallgatni”.⁵⁹

48 Rigó, 2014: 300–307.

49 Rákosi 1952: 91.

50 Romsics, 2010: 292.

51 JNSZML Jászárokszállás VB-ülés.

52 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. IV. 27.

53 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. V. 4.

54 JNSZML XXXV.41.b2 MDP Jászberény Járás Bizottság 1949–1953. – 1949. IV. 30.

55 JNSZML XXXV.41.b2 MDP Jászberény Járás Bizottság 1949–1953. – 4. 1949. IV. 6.

56 JNSZML XXXV.41.b2 MDP Jászberény Járás Bizottság 1949–1953. – 1950. VIII. 31.

57 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. V. 11.

58 JNSZML XXXV.41.b2 MDP Jászberény Járás Bizottság 1949–1953 1949. VII. 22.

59 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. VIII. 17.

Egy jászszági rémhír pedig azt állította, hogy Budapesten az egyik üzemben már volt próbaszavazás, de 350 emberből csak 15-en szavaztak a Népfrontra.⁶⁰ Egy másik szerint a kommunisták a szavazóhelyiség mennyezetén fűrt lukon át figyelik, ki nem szavaz a Népfrontra, ha ez megtörténik, krétát szórnak rá, s amikor az urnához menne a szavazó, őt a krétapor leleplezi, hogy nem jó helyre adta a szavazatát. Ezért – szól a jászberényi ismertetés – a „kulákok” úgy szavaztak, hogy felírták a nevüket a szavazólapra.⁶¹ Talán ilyesféle félelem vezethetett oda, hogy „Budaörsön a katolikus és a református pap nyíltan a Népfrontra szavazott”.⁶²

Más hírek éppen a hatalomba jutott kommunisták tisztességét kérdőjelezték meg: Jászberény környékén elterjedt, hogy a koreaiaknak gyűjtött pénz nem jut el Koreába, hanem a „kommunisták teszik el”.⁶³ A rémhír korábbi társadalmi tapasztalatra alapozhatott, hiszen Jászdózsán a párt elnöke 34 ezer pengőt sikkasztott, és amikor számon kérték, azt hazudta, hogy a pénzt a szovjetek rabolták el. Őrizetbe vételekor azonban kiderült, hogy a pénzt a feleségének adta.⁶⁴ Jásztelken a földműves-szövetkezeti vezető „sorozatos szélhámosságokat követett el, és mint egy kiskirály úgy ült a község nyakán”.⁶⁵

Számos rémhír foglalkozott az oktatás ügyével is. Az oktatás megrendíthetetlen, központi helyet foglalt el a kommunista propagandában. A kollektív gazdálkodással a gyermekek jobb iskoláztatását ígérték, és annak az állítólagos paraszti műveletlenségnek a megszüntetését, mely a múltban őket az ügyvédek és hordószónokok prédáivá tették.⁶⁶ Szép szövegeik ellenére az oktatás célja azonban világos: ahogyan a XIX. század nacionalistáinak, úgy a kommunistáknak is ugyanaz volt a céljuk: állami kontroll gyakorlása a gyermekek felett, amely a parasztoknak az iskolarendszerrel szembeni bizalmatlanságát⁶⁷ csak tovább fokozta. Pátyon állandó volt a panasz, hogy a lakosság nem látogatja a „pártnapokat, így nem tud fejlődni politikailag, de a szabad föld téli estéket sem látogatják”.⁶⁸ Tökön esti iskolára csak nők jártak⁶⁹: elképzelhető, mennyire idegenkedett egy parasztember, hogy iskolapadba üljön és tekintélynek rendelje alá magát, amikor egész életében arra törekedett, hogy egy gazdaság irányítója, független családfő legyen.⁷⁰

60 JNSZML XXXV.41.b2 MDP Jászberény Járási Bizottság 1949–1953 – 215/1949 hangulatjelentés

61 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai – 1949. V.5.

62 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. V. 16. A választás kiértékelése

63 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai – 1951. V. 29.

64 MNL JNSZML XVII. 18 A Jászdózsai Nemzeti Bizottság iratai (1945. augusztus 13.)

65 JNSZML XXXV.41.b2 MDP Jászberény Járási Bizottság 1949–1953 – 1949. V. 29.

66 Ö. Kovács, 2015: 40–42.

67 A téli időszakot leszámítva a gyér iskolalátogatás visszatérő panasz a XIX. században: „minden dorgálás ellenére apró pásztorságot vállalnak a gyermekek” – jelentette például a pátyi lelkész 1816-ban. (Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára G.21 Vértessaljai Kerület egyházlátogatási jegyzőkönyv. 1816. VI. 23.) Az iskola szerepe nem elhanyagolható ugyan az egyén életében, de nem is abszolutizálható ilyenképpen: sosem szabad megfeledkezni arról, hogy mindenki önmagát képezi már csak mindennapos interakciói révén (Rothbard, 1999: 3–11). Francia kommunista párttagokkal készített interjúk egyébként egyértelműen arra mutattak, hogy az alapszervezeti gyűléseket nem az ismeretgazdagítás, hanem a közösségi élmények miatt látogatták. (Derville – Croisat, 1999)

68 JNSZML XXIII. 798 a-1 Páty Községi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei 1950. XII. 7., illetve 1951. V. 4.

69 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. IV. 27.

70 Farkas, 1990; Hofer, 1994; Mullahi – Dhimitri, 2015

Ezt az ellenérzést fejezte ki a következő híresztelés: *„Nem kell tanulni, mondják a kulákok, mert nehéz lesz visszamenni a munkához.”*⁷¹ Tinnyén az okozott gondot a párt számára, hogy az asszonyok nem akarták a gyerekeiket a Népi Kollégiumba beíratni, mert *„az a hír van elterjedve, hogy erkölcsstelenségre nevelik a gyerekeket”*.⁷² Hogy mifélére, arról egy jászági hír tájékoztat: *„a tankönyvekben meztelen nők vannak lefényképezve és a könyvekből arra tanítják a gyerekeket, hogy ki volt Lenin, Marx és Sztálinnal foglalkozik a könyv”*.⁷³ A Jászágban egy rémhír a Grósz-per célját is egyenesen abban jelölte ki, hogy megzavarja a gyerekek hittanra való beíratását.⁷⁴

Bián *„a gyermekek azt mondák, hogy a demokráciában nem tanulnak, mert nem érnek vele semmit.”* – Noha a propaganda nem késlekedett megtalálni a vélekedés forrását – a paptól származtatták⁷⁵ –, sok volt az olyan probléma, amelyet nem lehetett a „klerikális reakció” nyakába varrni.

Páty oktatásügye jól példázza, hogy számos „objektív tényező” is az oktatás minősége ellen hatott. Huszár Győző iskolaigazgató jelentette, hogy a tantermet ugyan rendbehozatták, de *„berendezés nincsen, padokat ígértek, de nem kaptuk meg, mert a felsőbb hatóság máshová adta”*. A hiányzásokat magasnak ítélték: a tanulók 10–12%-a rendszeresen hiányzott; azonban nem vették figyelembe, hogy sokszor oktatás sem volt: a termeket rosszul fűtötték, többször kellett szünetet tartani. A II. osztály a leggyengébb: 17-en buktak, a nevelő nem tudta biztosítani a fegyelmet és a szakmai munkát. Czeglédiné elvtársnő órái alatt is *„alacsony”* a fegyelem, dolgozó társai minden vonalon igyekeztek segíteni, ami viszont kihatással volt más „nevelők” óráira.⁷⁶

Hasonlóan rossz állapotokat mutatott a felnőttoktatás is. *„Nem lehetséges az, hogy valaki azért ne járjon propaganda szemináriumra, mert 1919-es kommunista és mindent tud, pl. Komlenszki elvtárs Pátyról, és közben a politikai iskolán az egerekről beszélnek.”*⁷⁷

A szabadkai származású Komlenszky Milán (1896–1977) asztalosmester – aki Przemysl eleste után öt évet töltött orosz hadifogságban, és 1945-ben oroszul köszöntötte a Pátyon átvonuló katonákat – vélhetően jobban ismerte a helyi viszonyokat a járási kádereknél, mert ez év őszén olyan nagy volt az egérkár, hogy több pátyi gazdának újra kellett vetnie.⁷⁸ Mindenesetre az egérkár még úgy is nagyobb jelentőséggel bírt, mint például az atomkérdés, amit a szemináriumra küldtek megvitatni, hiába jelezte a pilisvörösvári párttitkár, hogy *„a dolgozók az oktatás alapvető elemeivel is nehezen birkóznak”*.⁷⁹ Nem valószínű egyébként, hogy a kvantumfizika alapvetésein volt a hangsúly, sokkal inkább annak ideológiai beágyazottságán, ahogyan ezt a Kossuth Rádió is tárgyalta: *„A kulákokra s a dolgozó nép többi ellenségére különben rossz hírek járnak mostanában, de ezek persze annál nagyobb örömet jelentenek a dolgozó, építő, békeszerető embereknek. Az elmúlt héten vált ismeretessé, hogy szovjet mérnököknek sikerült az emberiség történetében először atomerőt békés célokra felhasználni.”*⁸⁰

71 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1950. II. 19.

72 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. V. 19.

73 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai, 52. oldal. 1948. augusztus

74 XXXV.41.b2 MDP Jászberény Járási Bizottság 1949–1953 – 66/1950

75 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. V. 4.

76 PML XXIII. 798 b Páty Községi Tanács VB üléseinek jegyzőkönyvei 1950–1956, 1954. II. 15.

77 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1951. XII. 9.

78 PML XXIII. 798 b Páty Községi Tanács VB üléseinek jegyzőkönyvei 1950–1956 1951. XI. 27.

79 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1956. IV. 14.

80 A Kossuth Rádió 1949. november 19-i Közérdekű tájékoztatója. Egy másik hír: *„Petőfi a szabadságért harcolt egész életében. A szabadságért harcolva is halt meg. A kommunisták Petőfitől tanultak hazaszeretetet,*

Az ideológia mindig elsőbbséget élvezett, az oktatás elégtelenségét abban mérték, hogy a „lakosság sokszor azt sem tudja, mi a Népfront”.⁸¹ Nem mintha egy esetleges érdemi vita elismerést vívott volna ki. „Igen sok helytelen nézet vetődik fel.” – méltatlankodott egy járási jelentés – „... Pl. A munkásosztály vezető szerepe felett igen sokat vitatkoznak, a parasztság nagyobb osztály, – miért vezető a munkásosztály?”⁸²

Az eddig tárgyalt rémhíreket keltő események támadást jelentettek ugyan a paraszti közösség számára, de – nem számítva ide a kitelepített német kisebbséget – a paraszti világon ez nem ütött halálos sebet, a közösség fájdalmas emberi, állati és anyagi veszteségekkel bár, de túlélte. A mezőgazdaság kollektivizálása azonban a hagyományos világ alkonyát jelentette, a paraszti kultúra végét. Amíg a paraszti kultúra ideálja a családi munkaszervezetben művelt saját föld, az állammal szemben őrzött függetlenség volt – az a függetlenség, amelyet Jefferson a demokratikus rendszer alapjának tekintett –, a Magyarországon megvalósult szocializmus a gépesített, közös művelést erőltette, részfeladatokat végző bér munkási sorba kényszerítette a korábban független parasztgazdákat. Igaz, hogy a traktorok a XX. században világszerte is kiszántották birtokukból a farmereket, és a hagyományos parasztság aránya a társadalomban mindenütt csökkent⁸³, a tradicionális társadalom gazdasági és kulturális autonómiája elenyészett⁸⁴, a nyugati modernizáció konfliktusainak ára nem mérhető a kommunista társadalom átalakítási kísérletéhez.

Mindezeket figyelembe véve talán nem is érezzük túlzásnak, hogy az ukrán parasztok a traktorokon látott rövidítést, az MTS-t (Machine – Tractor Station) Mír Topit Satanaként oldották fel, vagyis hogy a Sátán elpusztítja a világot. A traktorról azt terjesztették, hogy mérgezi a földet, a gép rabszolgává teszi az embert: a repülőgép a termés kikémlelője; parasztokat visznek benne büntetőszigetre.⁸⁵

Az internálás lehetősége vissza-visszatérő eleme volt a magyarországi rémhíreknek is. 1949-ben Tök községből jelentették, hogy ottani „kulákok” azt a hírt terjesztették, hogy Romániában hetven ezer „kulákot” szedtek össze és deportáltak Oroszországba, s ilyen akcióra készülnek Magyarországon is.⁸⁶ Az 1949-es választások különösen felszították a félelmeket: Pátyon a nagygyűlésen két „kulák” olyat mondott, hogy „ha nem sikerül a szavazás, internálás lesz”.⁸⁷ A hír a környező falvakban is ismert volt, Tökön arról beszéltek, hogy a választások után 40 kulák családot fognak „összeszedni”.⁸⁸ A pusztazámori főbíró azt terjesztette, „hogy akik nem szavaznak a Népfontra, zöld karszalagot fognak kapni, de ő ezt

amikor százával, ezrével haltak meg Horthyék börtöneiben a magyar nép szabadságáért. De megtanulhatjuk Petőfitől, hogy nem lehet a hazát szeretni, csak úgy, ha a többi népet is szeretjük. Különösképpen kell becsülnie és szeretnie minden igaz magyar hazafinak a Szovjetuniót és a szovjet népet, amely számunkra a szabadságot meghozta, és amely állandóan segít és támogat bennünket. A mi példaképünk a Szovjetunió. A Szovjetunióban nincs olyan falu, ahol nem ismerik Petőfi nevét.” Kossuth Rádió 1949. évi július 30-i Közérdekű tájékoztatója.

81 PML PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. IV. 27.

82 PML PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1956. II. 4.

83 Tomka, 2009: 164–179.

84 Zalvidar, 1993

85 Fitzpatrick, 1994: 45–47.

86 PML IV 424-b Budakörnyéki Járás főszolgabírájának iratai Közigazgatási iratok 1 1945–1949 – 581/1949

87 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. IV. 27.

88 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. V. 4.

is büszkén fogja viselni”.⁸⁹ Az internálás valóban megtörtént: 1949 őszén a rossz vetési eredmények miatt három „kulákot” internáltak Pátyról.⁹⁰

Az aktuális problémák szintén központi helyet kaptak a pletykákban. A téeszek által alkalmazott korai aratásról azt terjesztették, hogy így majd „megdohosodik a gabona”⁹¹, „kulák községekben” pedig az szóbeszéd járta, hogy „száraz földbe nem érdemes vetni, ha porba vetnek, belesül a gabona”.⁹² Ami gabona pedig megmarad, azt mind elveszi majd a téesz és „kilóra adják a kenyeret”.⁹³ Apácáktól származott a hír, hogy nem érdemes a parasztnak termelni, mert hamarosan minden hold után 700 forint adót kell majd fizetni. Az új vízvezeték átadásakor, amikor klórral tisztították a csöveket, azt híresztelték, hogy „lám, megmérgezték a vizet”.⁹⁴

„A megye területén a rémhírek özöne van” – kongatta a vészharangot egy funkcionárius a Szolnok megyei MDP-gyűlésen is⁹⁵, így a kolhozok kapcsán az, hogy „paraszságból bér munkásokat akarunk csinálni, megszűnik az egyéni érvényesülés”.⁹⁶ Jászapátin az terjedt, hogy azért siettetni a kormányzat a cséplést, mert háborúra készül, azért kell sietni, hogy ne az asszonyokra maradjon a nehéz munka.⁹⁷ Kisújszálláson népszámlálást értelmezték a háborús készülődés előjeleként. Abádszalókon nem engedték belépni a gyerekeket az úttörők közé, mert az hírlett, hogy kiviszik őket a Szovjetunióba, és ott kommunistát nevelnek belőlük. A Jászságban pedig az terjedt el, hogy hamarosan az összes marhát begyűjtik: az emberek eladják állataikat.⁹⁸ Egy másik hír szerint nem érdemes dolgozni, helyenként azzal az indokkal, mert mindent elvisznek, másutt viszont azért, mert szeptember 1-ére „jön haza... Ottó úr”.⁹⁹ Kiemelték, hogy nem legitimista területről származott ez a szóbeszéd.

A kommunista párt igyekezett gyorsan reagálni ezekre az eseményekre, egy budakörnyéki járási értekezleten Stáhly László titkár azt javasolta, hogy: „A tanácsstagok, ha rémhírt hallanak, mindjárt állítsák le, ha nem tudnak rá választ adni, akkor a tanács VB-hez jöjjenek, hol a rémhír leállítására azonnal megkapják a kellő felvilágosítást.”¹⁰⁰

Zárszó

A szigorú elhatározás ellenére a rémhírek leállítása nem sikerülhetett. Nem a kommunisták éberségén múltott, akik gondosan gyűjtötték ezeket. A párttagok előítélete, mely haladó ateista városi munkás – elmaradott, irracionális paraszt ellentéppárra osztotta a világot, megkönnyítette az olyan viselkedések észrevételét¹⁰¹, amelyek beleillettek a

89 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. V. 11.

90 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. XI. 30.

91 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. VII. 6.

92 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. X. 19.

93 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1949. VII. 6.

94 PML XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai 1950. II. 19.

95 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai – 1948. XII. 4.

96 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai – 1948. XII. 4.

97 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai – 1950. VII. 18.

98 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai – 1948. XII. 4.

99 MDP Szolnok Megyei Titkárságának iratai 71

100 JNSZML XXIII. 798 a-1 Páty Községi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei 1951. IX. 21.

101 Aronson, 1999: 310–313.

„magukba fojtott dühvel” meghúzódo, „semmiféle nyílt hangot nem hallató” paraszt képébe¹⁰², és ezek sorába a rémhír tökéletesen beleillett.

Az ok, amiért meddő volt rémhírek ellen hadakozni, hogy azok kifejezői a korszak hangulatának. Erre az időszakra a falvak egyre inkább elvesztették egyéni arculatukat: a közbeszédet nem annyira a belső történetek, mint a kívülről jövő döntések határozták meg. Az egyre inkább uniformizálódó, központ felől kisugárzó világban a falvak reagáltak, főként a csendes ellenállás valamelyik formájával. Így a rémhírekben a korszak nagy közéleti kérdései eltűzött formában mind megjelenhettek, az országgyűlési választásoktól kezdve, jugoszláv konfliktuson és a Grósz-peren át, egészen a kollektivizálásig, mely természetesen a leghangsúlyosabban volt jelen.

Minden nehézség és megpróbáltatás ellenére az 1956-ig terjedő időszak a parasztság győzelmét hozta ebben az egyenlőtlen küzdelemben. A Rákosi-korszak nem tudta befejezni nagy művét: a mezőgazdaság kollektivizálása az átmeneti sikerek után kudarcot vallott. Csak a Kádár-korszak első éveit teljesítik be a végzetet, s hozzák el a hagyományos parasztvilág alkonyát.

Felhasznált levéltári források

MNL JNSzML = Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykunszabolnok Megyei Levéltára

XVII. 18 A Jászdszalai Nemzeti Bizottság iratai

XXXV.41.b2 MDP Jászberény Járási Bizottság 1949–1953

MDP Szabolnok Megyei Titkárságának iratai. Az MKP, MDP, MSZMP megyei (fővárosi) vezető testületi üléseinek jegyzőkönyvei, 1945–1989 (internetes elérhetőség: http://library.hungaricana.hu/hu/collection/partiratok_jnszml_mdp_ti/ (2016. augusztus 10.))

MNL PML = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára

IV 424-b Budakörnyéki Járás főszozgabirájának iratai Közigazgatási iratok 1 1945–1949

XXIII 798.a. Páty Község Tanácsülési iratok, Tanácsülési jegyzőkönyvek

XXIII. 798 b Páty Községi Tanács VB üléseinek jegyzőkönyvei 1950–1956

XXXV. 5. a MDP Budakörnyéki Járás Bizottsága és alapszervezeti iratai

Felhasznált irodalom

Aronson, Elliot 1999: *The Social Animal*. Santa Cruz. University of California

Bourdieu, Pierre: *Egyszerű újratermelés és ciklikus idő*. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. General Press Kiadó. Budapest, pp. 221–239.

Derville, Jacques – Croisat, Maurice, 1999: *A Francia Kommunista Párt tagjainak szocializációja*. In: Szabó Ildikó – Csáko Mihály szerk. *A politikai szocializáció*. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából. Budapest. Új Mandátum, 203–231.

DiFonzo, Nicholas – Bordia, Prashant, 2007: *Rumor Psychology*. Social and Organizational Approaches. American Psychological Association. Washington, DC

Farkas Géza, 1990: *A falusi jellem*. In: Kulcsár László – Hársfalvi Tamás szerk. *Agrárszociológiai szöveggyűjtemény, 1900–1945*. Gödöllői Agrártudományi Egyetem. Gödöllő 88–101.

Fél Edit – Hofer Tamás, 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi Kiadó

Fitzpatrick, Sheila, 1994: *Stalin's Peasants*. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. New York / Oxford. Oxford University Press

Fromm, Erich, 2008: *To Have Or To Be*. London / New York. Continuum, 2008

Gunst Péter, 1998: *A magyar agrártársadalom 1919–1945 között*. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest. Napvilág Kiadó 233–284.

Hofer Tamás, 1994: *A parasztcsalád morális ökonómiaja*. In: *Demográfia* 37/3–4. 383–388.

102 PML IV 424-b Budakörnyéki Járás főszozgabirájának iratai Közigazgatási iratok 1 1945–1949 1949. IV. 9., illetve 1949. IV. 21.

- Horthy Miklós, 2012: *Emlékirataim*. Budapest. Európa
- Huizinga, Johan, 1991: *A holnap árnyékában – Korunk kulturális bajainak diagnózisa*. Tevan Kiadó. Budapest
- Janos, Andrew C. 1996: *What Was Communism: A Retrospective in Comparative Analysis*. Communist and Post-Communist Studies Vol. 29, No. 1, pp. 1–24
- Josephson, Paul, 2010: *War on Nature as Part of the Cold War*. The Strategic and Ideological Roots of Environmental Degradation in the Soviet Union in McNeill, J. R. – Unger Corinna R. szerk. *Environmental Histories of the Cold War*. Cambridge University Press Cambridge. 21–49
- Kai-sing Kung, James – Ma, Chicheng, 2014: *Can cultural norms reduce conflicts?* Confucianism and peasant rebellions in Qing China. In: *Journal of Development Economics* 111 (2014) 132–149
- Kocsis Aranka, 2006: *A gazda, a családja, a munka és a hatalom. Értékváltozások egy kistelepülés faluban*. Pozsony, Kalligram
- Korhonen, Tepp 1985: *A finn mezőgazdaság történetének fő vonalai az 1970-es évekig*. In: *Agrártörténeti Szemle*, 174–216.
- Leopold Lajos, 1939: *Államosított mezőgazdaság Oroszországban*. Közgazdasági Szemle. 716–722
- Lynne Viola 1996: *Peasant Rebels Under Stalin Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York / Oxford. Oxford University Press
- Lyons, Minna T. – Hughes, Sara, 2015: *Malicious mouths?* The Dark Triad and motivations for gossip in Personality and Individual Differences 78 (2015) 1–4
- McDermott, Kevin – Stibbe, Matthew, 2006: *Revolution and Resistance in Eastern Europe: An Overview*. In: McDermott, Kevin – Stibbe, Matthew ed. *Revolution and Resistance in Eastern Europe Challenges to Communist Rule*. Oxford / New York. Berg. 1–17
- Mommen, André, 2011: *Stalin's Economist The economic contributions of Jenő Varga*. London / New York. Routledge
- Mullahi, Anila – Dhimitri, Jostina, 2015: *Education issues in a totalitarian state (case of Albania)*. In: *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 174, 4103–4107
- Nádasdi József, 1996: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig*. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza
- Oláh Sándor, 2001: *Csernés csatatér*. Csíkszereda. Pro-Print Könyvkiadó
- Ö. Kovács József, 2015: *Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok*. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József szerk. *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapest, 29–48.
- Rákosi Mátyás, 1952: *Pártunk a dolgozó nép élén*. In: *Rákosi Mátyás Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest. Szikra, 302–321.
- Rigó Róbert, 2014: *Elitváltások évtizede Kecskeméten*. Budapest / Pécs Állambiztonsági Szolgálatok Állami Levéltára – Kronosz Kiadó
- Romsics Ignác, 2010: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó
- Rothbard, Murray N., 1999: *Education*. Free & Compulsory Ludwig von Mises Institute. Auburn, Alabama
- Scott, James C. 1985: *Weapons of the Weak*. Everyday Forms of Peasant Resistance. New Haven / London. Yale University Press
- Shlapentokh, Dmitry 2014: *The socialist regime: The intellectual origin of the images*. In: *Journal of Eurasian Studies* 5. 48–59
- Tomka Béla, 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó. Budapest
- Ungváry Krisztián 2012: *A Horthy-rendszer mérlege*. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944. Pécs – Budapest. Jelenkor Kiadó – OSZK.
- Varga Zsuzsanna, 2006: *1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. 1956 okai, jelentősége és következményei*. Szerk. Romsics Ignác Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 299–315.
- Zalvidar, Solo de – Breton, Victor, 1993: *De campesino a agricultor? La pequeña producción familiar en el marco del desarrollo capitalista*. In: *Noticario de historia agraria*. 5. 127–159
- Závada Pál, 1999: *Teljes erővel*. Agrárpolitika 1949–1953. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal szerk. *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Budapest Új Mandátum Könyvkiadó, 206–221.
- Zhen-jun, Zhao – Yong-meia, Liu – Ke-xi, Wang, 2016: *An analysis of rumor propagation based on propagation force*. In: *Physica A* 443 (2016) 263–271

Alföldy Jenő

Kezdeten, végen innen és túl

Tornai József: Ó, kettős ember

Humanistának azt a költőt tartom, aki küzd embervoltunk tisztán tartásáért, a sok mindentől függő létünk determináltságának ellenére elérhető szabadságért. Szembenéz a milliárdnyi galaxis határtalanságával, az életünkre előről-hátulról ránk tató, végtelen idő Semmijével, s úrrá lesz aggodalmain, szorongásain. Most nem a középkor végi, reneszánszsal jött humanisták működésére gondolok (noha minden elismerést megérdemelnek a keresztény művelődés világiasításáért és emberiségéért), hanem mai utódaikra. Azokra, akik lépést tartottak és tartanak a tudományokkal, főként a filozófiával és a természettudományokkal (a mikrofizikától a kozmológiáig és a genetikától a régészetig, antropológiáig). Fölteszik korunk nagy kérdéseit, olykor választ is adnak rájuk. Számolnak az emberi világ és az emberi állapot katasztrofális jelenségeivel, de az ártatlanság és a szépség ritkábban tapasztalt, fölemelő erkölcsi-szellemi értékeivel is. A humanista kritikával ítéli meg az embert, de az emberiséghez tartozását felelősséggel fogja föl, becsüli azt a képességet, amellyel a művészek és tudósok végzik megtartó erejű munkájukat, s ez költészetében is kifejeződik.

A kilencvenedik évét 2017. október 9-én betöltő Tornai József új kötetének (*Ó, kettős ember*) egyik legfontosabb témája az emberi lét és a világmindenség idő- és térbeli egymáshoz viszonyítása – azonossága, illetve ennek a létazonosságnak a többnyire aggasztó változása. Létazonosságon azt értem, ami a természeti és kőkorszaki népek kultúrájában virágzott, ha még oly „primitív” szinten is. (A kezdetlegesnek tartott művek közt is akadnak remekművek.) Életműve nagy részében Tornai különös figyelmet szentel a homo sapiens korai állapotának, amikor az ember még egy volt a természettel. Régi-régi elődeink nem avatkoztak be a természet rendjébe, de megküzdöttek az elemekkel az ön- és fajfenntartásért. Rájuk nem vonatkozik az, amit egy régebbi versében írt le kérelmetlenül: „A föld orgyilkosai”. Ám a bibliai Káin gyilkos ösztöne már kezdettől megvolt az emberi lényben: a különböző törzsek sokszor összecsaptak, legyilkolták, horribile dictu, meg is ették egymást. De közben megalkották ma is csodált barlangrajzaikat, szobrászati színvonalú totemsobrocskáikat, madárszerű, színes bálványait, szerszámaikat és más, díszes fémtárgyaikat. Életérzésüket áthatotta az elemi erejű félelem, de imádták a Napot és a Holdat, azonosultak a csillagokkal,

a hegyekkel, a dzsungeli rengeteggel és a végtelen vizekkel, amelyek teret adtak életüknek. Egyes vadásztársadalmakban bocsánatot kérnek az elejtett állatok lelkétől. A Föld mai orgyilkosai elefántokat, orrszarvúkat és szarvasokat ejtenek el egy szobadísznek való trófeáért vagy a nemes állat ajzószerként felhasználható testrészeért. A törzsi művészet maradványait a kulturális értelmiség ma is nagy becsben tartja: jóra való hajlamainkat s a növekvő, kannibáli bűnöket tanulmányozzák a történelemben, a régészeti leletekben és a fogyatkozó rezervátumokban. Az emberi ösztön és értelem „kettős” természetű: építő és pusztító, mestere a természet kiuzsorázásának, leleményes egymás leigázásában, kártékony ideológiák és hiedelmek kiagyalásában, és nem utolsósorban az önpusztításban. Az emberi önismeret gyarlón működik: nem ismeri föl magában a csúcsragadozót, a környezetrombolót, a nemzeti múltat eltörlő, modern Babeltervező, aki sokszor improduktív varázsszerével, a pénz hatalmával támad a nemzeti kultúrákra.

Tornai ebben az új korszakában – amelynek előzményei pályakezdése óta láthatók – főként életének azt a szakaszát idézi föl tanulságokban gazdagon, amikor gyerekként ösztönösen, majd felnőttként tudatosan reprodukálta önmagában a „természeti embert”. (Eszmei, költői értelemben most is ezt teszi.) Szülőföldje Dunaharaszti és vidéke, az utolsó évtizedekig zöldellő, buja növényzetű ártereivel, nádasaival, sással benőtt, mocsaras lapályával, a tájat szemlélőnek magaslatot kínáló homokdombjával, kavicsos bányatavaival, s a meleget adó, bár fájó háborús emlékeket is idéző szülői házzal. Gyerekként a tél is izgalmas élményeket kínált számára, a természetben élő állatok egy része, különösen a nagyvadak, még jobban látszódtak, mint nyári erdők dús lombzatában. Az igazi természetélmények mégis inkább a vízpartra hívogató nyarakon, a napsütéses, virágzó tavaszokon s a színváltó őszykőn kínálták magukat az erdei táborozásra, amelyhez mindig volt társasága a barátkozó természetű, családias költőnek. Már kamaszkorában vonzódott az irodalomhoz. Indíttatásai közé tartozik, hogy híres földije, Baktay Ervin és mások tudományos igényű könyveiből a távoli népek, a régi és még meglevő paleolit kultúrák embereit, vadász- és halásztársadalmak életmódját, hitvilágát és művészetét tanulmányozta. Elégikus természetverseiben, mint például a különösen szuggesztív *Naptenger*, az öregség miatti bezártságát siratja: mintha az édent veszítette volna el a gyerekkorától a közeli múltig tartó természetközelséggel. A régi *Dunaharaszti* című versében szíven ütőn panaszolja: az a világ, ahol élete nagy részében élvezte a Nap, a víz, a föld, a jó levegő őselemeit s az élővilág kedves lényeinek hangjait, már nem az, ami volt. Az iparosodás és a városiasodás elhódította legvonzóbb élőhelyét. Vigaszul az *Aszteroidában* a halál utáni állapotot elképzelve, a tavaszi erdő „megszólítja” őt zsongásával, s maga is az imádott táj részévé válik. Nem „reinkarnációról” álmodozik, hanem az egyetemes „létkerek” várható fordulatáról, amelyben egy az én és a minden, s feloldódik az egyén meg a Mindenség különbözősége. Az *Aszteroidát* azért is szeretem, mert a háromszakaszos, körforgást érzékeltető, az első szakasz variánsával visszatérő szerkezet foglalatában, a középső versszakban a létkerek forgását látomásként szemlélő költő a maga buddhizmussal rokon világképét vizionálja. Ez az isten nem a mi keresztény istenünk, hanem Atman, a Világsszellem. A „Boldog Isten” megszólítás ilyenként jelkép, egyúttal

archaikus fohász nyelvünkben, irodalmunkban. A költemény Tornai nagy művei közé tartozik. Esszében vallotta, hogy a jó vers mindig rejt magában valamilyen titkot, amelynek magvát nem tudjuk feltörni. Ebben a dalban a megtapasztalt, tudott dolgok és a megfejthetetlen titkok egymást erősítve ünneplik a mindenség szerelmét:

*Boldog Isten, boldog Isten,
titkaid őrzi Nap, Hold, semmi,
millió aszteroida,
körülötted a Nap, Hold, semmi,
táncot jár, táncot jár.*

*Emberszívben jó csillag
nő, galaxisból születő.
Szarvas, bagoly, parti fecske
hangjukkal tavaszi erdőn
újra megszólítanak.*

*Boldog Isten, boldog Isten,
körülötted a Nap, Hold, semmi,
táncot jár, táncot jár.
Titkait őrzi Nap, Hold, semmi,
millió aszteroida.*

A Kozmosz apraját-nagyját egyetlen nagy körtáncban láttató költemény közepében áll az ember. Amikor Istenét „boldog”-nak képzei el, az emberi lény mámoros boldogsága szól belőle: részesülhet a nagy Egészben. Szívében elfér a hatalmas Mindenség minden részlete és az egésze. Egyebek között ezért is nevezem Tornait humanista költőnek. Tárgyilagos világképe és jelképes istenfogalma mind az emberi lét magasrendű és gyarlón mindennapos érdekében áll. A Nap, Hold, galaxis kulcsfogalmak ebben a kötetében.

Visszatérő témák és motívumok kapnak új megvilágítást ebben a változatos, hol elragadtatott, hol nosztalgikusan búsuló – régi szerelmeit újra és újra fölidéző – kötetben. A formák is a mindenkori Tornait idézik: régóta vallott és követett *bartókisága* most is finom népdaláthallásokkal, motívumokkal avatják őstapasztalattá modern korra valló fölismeréseit.

Néhány cím a népdalhangulatú darabokból: *Kisdiófa; Fejed koszorúja; Jancsi-huszárr; Röpülj, madár, röpülj* – és mintegy összefoglalásul: *A népdal szelleme*. A népdalok vonzerejét és költői ízlésének egyik alapköveként kezeli ebben az új kötetben is – mondhatom, megújult erővel. Egy-egy népdalra emlékeztető motívum a modern hangszerelésű gondolati verseiben is felbukkan. Népdalszerű, azaz személyes, és egyben közösségi hangoltságú verse mindenkori költészetének javához csatlakozik akkor is, ha Petőfi-vers ihlette egy jóval Bartók előtti felfogással vagy jelleggel. Ilyen a Petőfi-mottóval ellátott *Fülemüle* (a kevésbé ismert Petőfi-versek egyike ez), vagy a *Láthatatlan*, ez a műköltészeti változata a dalnak.

Régóta ismeretes: mindig behatóan tanulmányozta a magyarság monda-világban megőrzött, népmesékbe olvadt, ősrégi és honfoglalás utáni múltját. Érdeklődését kiterjesztette a néprajz, a népi kultúra tájegységeként megnyilvánuló világára. Fölismerete, hogy népünk és a világ megannyi peremhelyzetbe szorult népének sorskérdései, kultikus énekei számos párhuzamot mutatnak, miközben hihetetlen sokszínűséget csillogtatnak meg világszerte a kutatás és a műélvezet fényében. Az ötvenes évek közepe felé, amikor a fő hivatalok már nem tartották annyira „veszélyesnek” Bartók modernségét és Kodály hangsúlyozottan nemzeti jellegű, néplelket kifejező zenéjét, az ipari civilizációtól elzárt népcsoportok érintetlen folklórját s a vele kapcsolatos elméleti munkát, új világ nyílt meg számára.

A modern kultúra vasfüggönyét is kiette lassan a rozsdá; eljutottak Tornaihoz eredetiben és (részben saját) műfordításokban a nyugati irodalom, zene és képzőművészet alkotásai, afrikai, távol-keleti és amerikai hagyományokat is közvetítve. Régóta érlelődő irodalom- és művészettörténeti érdeklődése a növekvő ismereteknek köszönhetően egységes világszemléletté és esztétikai rendszerré, vagy legalábbis alkotói koncepcióvá állt össze. Összekapcsolódott ízlésében és az emberről szerzett tudatában az *ősi* és a *modern*. E két fogalom Tornai költészetének alfája és ómegája. Ez kapcsolódott össze önismeretének egyik legfontosabb elemével, a modern lélektannal, amely az ösztönvilág fölszínre hozatalát és elemzését, a fiatalkorában megismert s máig is versekre ösztönző erotikával és szexualitással együtt. „Az orgazmusnál – e halálból zsákmányolt / élettől – nincs nagyobb könyörület” – írja a kilencvenhez közeledő mester (*Az orgazmusnál*).

Kiskorú gyerekként belénevelt vallásossága hamar fölcserélődött a mítoszok, távoli, addig ismeretlen vallási szertartások, a panteisztikus természetszemlélet iránti mohó érdeklődésére és a szerelemben megtalált szabadságélményére. A régiség és a népiség, a törzsi hagyomány, megtermékenyülven a kor legmodernebb irányzatainak hatásaival, szilárd elrendeződésre jutott elméjében és lelkületében. Segítette ebben az az ideológiai kényszerekkel szembe forduló, különféle műnemekben és műfajokban működő művészfialtság, amelyet Budapestre költözvén a különféle fórumokon, a spontánul összeverődő, kávéházi társaságokban, szerkesztőségekben színházi, zenei és művészi tárlatokon és egyebütt megismert. A sok jó csengésű név közül Csoóri Sándorét emelem ki elsősorban. Az ő kettősük útja közös mesterekhez vezetett, Illyés Gyulához, Veres Péterhez, s ha nem is közvetlenül személyesen, inkább művek révén Németh Lászlóhoz, Kodolányi Jánoshoz, Féja Gézához és a nagy népi nemzedék más tagjaihoz. Tornai olyan gondolkodókat sem hagyott ki olvasmányjaiból, mint a Csoórirra is elementárisan ható Cs. Szabó László, Gombos Gyula, Borbándi László és e nagy esszéíró nemzedék más nagyságai.

Az ötvenes évek közepe felé már nagyra nőtt a NÉKOSZ-ifjúság néhány kiemelkedő tehetsége, az élen a korán kibontakozó, költészetünkbe jelentékeny újdonságot, felfrissülést hozó Juhász Ferencsel és Nagy Lászlóval. A modernizált népdalok, balladák és népmesék mellett a magyar történelem elnyomottjaira emlékező eposz is született Juhász műhelyében a *Tékozló ország*-gal. A szocreál stílussal is szakító, mágikus elemekben gazdag mű nagyszerű-

ségét nem sajátíthatta ki a Dózsára szívesen hivatkozó, ám a gazdatársadalmat irgalmatlanul üldöző, a földjétől, terményeitől megfosztott parasztságot proletarizáló hatalom. A kezdet kezdetén, amikor a középiskolás Tornai még Juhással együtt koptatta a Márvány utcai kereskedelmi tanoda padjait, aligha lehetett sejteni, hogy az ideológiával csaknem agyonnyomott, sematikus irodalom karámjából ilyen monumentális életművek törnek ki. Említendő társ volt Tornai nemzedékéből Fodor András, akinek költői stílusa, gondolatvilága ugyan nem ért föl az imént említettekéhez, de nagy műveltsége, műfordítói kultúrája és nemzetközi tájékozottsága, a társművészetekben való jártassága és Tornaihoz fűződő közvetlen barátsága nem hanyagolható el. Legtartósabban azonban, úgy vélem, Nagy László és Csoóri Sándor hatott költőnkre, akkor is, ha Tornai, legalábbis napjainkig, nem ért el a népszerűségnek és közismertségnek arra a fokára, mint ez a két pályatársa, barátja, illetve eszmei harcostársa.

Talán még ma is szokatlanul hat a nagyközönségre, sőt a szakirodalom művelőire is Tornai költészetének erős filozófiai töltése. Pedig ez áthatja kozmikus élményből táplálkozó műveit éppúgy, mint napjainkban is gazdagodó szerelmi költészetét vagy az ember „kettős” mivoltát kárhoztató, félig állati, félig istenülő jellegén tűnődő gondolati líráját. Nem túlzás az „isteni” jelző, ha Tornai zenéről írott verseit tanulmányozzuk. Ilyen darabokat találunk a kötetben: *Zengj és zengj, muzsika; A gyönyörű hegedűművész; Hattyúszárny; Ha nekem olyan jó...; Zongora fétise*. Voltaképpen a népi énekekről írt dalokat, főként *A népdalok szellemét* is ide-sorolhatom. A vers és a ritmikus, dallamos ének együtt szólalt meg „a törzs szavaival”, ahogy Illyés Gyula mondaná. Tornai önmegszólító verséből csak néhány sort idézek: „*A népdal szelleme vigyázott rád legtovább / véges-végig ahogy mentél az úton (...)*”. Egy másik sorpár a műből: „*A messzi, ázsiai múltból az ősi szók / sugdosták egyre, mi a boldog titok*”. S hogy tud lelkesedni az európai-magyar Tornai másutt Beethoven, Mozart, Haydn és a többiek egekig emelő zenéjéért!

A költő a „kettős emberről”, a meghasonlóról ír mellbevágó, nemegyszer próféciaként figyelmeztető verseket. A rombolni és alkotni egyaránt világméretben képes emberiség kettősségétől alapvetően eltér az ő költészetének markáns „kettőssége” vagy többszörös összetettsége. Az főként az ősi és a modern, a természeti és az alkotói értelemben „művi” (kreatív), az ösztönös és a tudatos, a szenvedő és gyönyörködő, az európai és az Európán kívüli ember kultúrájának – mondjuk így – *veritas duplex*éből táplálkozik. Beletartoznak költészetébe a közvetlenül filozófiát hirdető vagy bíráló versek is, néhol a bölcsélet szakszerűen pontos, áttételesség nélküli alkalmazásával. Ilyen a *Buddha mondja; a Nincs egyetlen archimédészi pont; A megismerés-láng; a Kölcsönbe adják*, vagy a számomra szorosan összetartozó két vers: a *Túl a végén és kezdetén meg A semmivel alattam és fölöttem*. Ezekről elmondható, amit sokszor könnyedén jelentenek ki jól sikerült művekre: „a végső kérdésekkel foglalkoznak”, sőt a *végső kérdéssel*: a születés előtti és a halál utáni végtelennel, azzal, amiről oly boldog szeretettel beszélt a fentebb idézett *Aszteroidában*.

Érdekes verspárok lappanganak témabeli rokonságukkal ebben a könyvben, anélkül, hogy indokolatlan ismétlődésektől kellene tartanunk. Ilyen az *Imamalom József Attiláról* s a *József Attila és William Blake*. Az előbbi vers mantraszerűen sorol-

ja József Attila szenvedésteli létmozzanatait, amelyeknek hatalmas gondolatait és felejtethetetlen szépségeit köszönhetjük. Az utóbbi versben Tornai hazai nagymesterének, József Attilának modern, képekben és zenei hangzatokban, nemkülönben tudományosan is értékelhető aforizmákban megnyilatkozó gondolati erejét emeli ki mint eszményképét. Ehhez képest a Blake nagyszabású látomásaival, szabad formájú próféciaival „csak” *mintát* adott költőnknek, noha az igazság szerintem az, hogy Tornai életművének legmagasabb oromzatát éppen a versprófeciáinak köszönhetjük.

Ezek közé tartozik a kötet egyik legizgalmasabb darabja, a *Király és Királyné*; enélkül nem nyilatkozhatunk „teljes értékűen” a verseskönyvről. A „kettős ember” a nemiség oldaláról szemlélve már számos műremekkel gyarapította Tornai életművét – bizonyosságul elég, ha csak a *Csillaganyám, Csillagapám* életműsorozatának címszavait vesszük. A *homo duplex*, a kettős ember és az ugyancsak kettősségekben létező világegyetem paradoxonok sorozatával sodor magával minket. Termékeny homály, de nem „érthetlenség” övezi a terjedelmében is nagy költeményt. Ez a homály nem annyira a mű szürrealisztikus jellegéből fakad, hanem a „mája-fátyol” hindu filozófiai alapfogalmából: a látszatvilág Schopenhauer és követői által is hangsúlyozott voltából. Az indító metafora képi oximoron: „*Elmerülök benned, tengertelenség*”. A *tértelen tér, a másodpercek nélküli idő, a személytelen [emberi] lény* vagy a *megismerhetetlen ismeret* éppolyan Janus-arcot közvetít a befogadónak a világ összetett, alig felfogható sokrétűségéről, anyagi és szellemi egységéről és kettősségéről (ez aztán a kettősség!), mint az ember kétneműségének titkairól, az *odi et amo*-ról, vonzásáról és taszításáról, vagy a szent és a profán megkülönböztethető, mégis egymásban kölcsönösen meglevő minőségéről. A Sehol és a Mindenütt létről, az álom és a valóság, a kozmikus Kint és az emberszabású Bent buddhai azonosságáról, erről a voltaképpen *tartalom és forma*-viszonyról. Tornai a költői szó erejével rendet vág ebben a káoszszal fenyegető kavalkádban. Újra hangsúlyozom: humanistához méltón helyezi el a létbe vetett (noha eleve az egyetemességbe tartozó) egyéniséget a dolgok végtelen változatosságában és nehezen követhető változékonyságában: „*nem kellesz nekem, szerelmetlenség kapuja*”. Vállalja az Időnek kiszolgáltatott emberi sorsot a sokszorosan megszenvedett örömet, amelyet élete során, főként kilenc nagy szerelmében megélt; vállalja az ugyancsak megszenvedett műalkotásért. Vállalja a szerelemben különösképpen megnyilvánuló látszatvilág gyönyörűségeiért, amelyeket Hegel „a természet cselei”-nek nevez (Tornai ezt konkrétan nemiségnek, szexualitásnak mondja). A konklúzió, ahogy a régiek mondták: minden ember király. Vagyis, a költemény szavaival: „*semmi nagyszerűbb, semmi tigrisfoltosabb, semmi jégagyarúbb / nincs, csak egyetlen föltétel nélküli fátyol a király / duzzadó ágyékán, a királynő / szülőcsatornáján*”. Ha létezik szürrealista, mégis összefüggő és hitelt érdemlő filozófia, akkor ez a költészet az.

Pintér Lajos

A. Varga Imre Pegazusa

A. Varga Imrével, a Kondor Béla-i ihletettségű festővel Kecskeméten az Ady Endre utcában szoktam találkozni.

Ellenkezőek az utaink, a város egyik legszebb utcáján én tartok hazafelé munkahelyemről, a *Forrás* szerkesztőségéből, ő pedig jön a Széchenyiváros irányából.

Hol voltál? – kérdezem tőle. Rendre azt feleli, a varázslómnál.

Ez azt jelenti, orvosnál volt, az orvostól jön. És magyarázatként hozzáteszi: én csak receptet íratni járok az orvoshoz, lényegét tekintve barátommal, az állatorvossal gyógyítatom magamat.

Tréfás okfejtésén jót szoktam mosolyogni, szó nélkül hagyom, és egy szavát sem hiszem.

Hisz vannak alkotók, régtől tudom, akik álkulcsot adnak életükhöz.

Most azonban eltöprengtem a dolgon, és rájöttem, hogy A. Varga Imrének igaza lehet, valóban állatorvos barátjához jár.

Csakhogynem saját bajával, hanem Pegazusát viszi gyógyíttatni.

Pegazusát, mert van neki. Jelképe ez ihletettségének, tehetségének.

Kedves Imre, van egy tanácsom. Mielőtt még orvoshoz viszed, vagy, na jó, állatorvoshoz Pegazusodat, etesd parázssal. Úgy mondják, attól is új erőre kaphat.

A minap is találkoztam Imrével, jött az Ady Endre utcán, a Széchenyiváros felől. Receptjeit lobogtatta, melyeket orvosa írt föl, varázslója. És persze ott volt Pegazusa is, azt pedig állatorvosa, barátja gyógyította. Így hát szerencsére mindketten egészségesek.

Egy szó, mint száz, hiszek A. Varga Imre személyében és művészi tehetségében.

Hiszek A. Varga Imre művészetében, mondom tehát, nekem A. Varga Imre rejtekező Pegazusa tetszik.

Mózes Huba

„Orrodba édes illatot gyűjts, szívedbe békét és mosolygást”

Dsida Jenő: Tíz parancsolat

Dsida Jenő *Tíz parancsolat* című alkotását a költő halála után, 1938-ban, az *Erdélyi Helikon* augusztus–szeptemberi kettős száma és az *Angyalok citeráján* című kötet, majd 1939-ben a szöveg szükséges és szakszerű javításával az R. Berde Mária és munkatársai szerkesztette, Nagyváradon kiadott *Istenes énekek* című kötet közölte.¹

Dsida 1936. január 30-i levelében írta menyasszonyának, Imbery Melindának: „Most különben hozzákezdtem egy nagyon szép versnek. Az lesz a címe: *Tízparancsolat*, és tíz nyolcsoros strófából fog állni. Az első kettő már készen is van.” A készülő alkotásra az 1936. február 9-i levél is visszatér: „Aztán még egy nagyobb bölcselkedő versnek is nekifogtam, az a címe, hogy »*Tízparancsolat*«. Tíz darab tizennyolc soros strófából fog állni, öt már ebből is készen van. Mutatónak ideírom a negyedik parancsot:

Tiszteld az izzó szenvedést,
mely mindünket tisztára éget,
tiszteld a jószág fényeit,
tiszteld a csendes bölcsességet,
tiszteld a békésen mosolygó
gyermeket, együgyű parasztot
és minden prófétát, aki
a sziklából vizet fakasztott:
habzó szépséget és malasztot, –
tiszteld a költőket, akik
veled vannak, bármerre mennél
s több életet adnak neked
tulajdon ember-életednél,
hajts főt az írások előtt,
melyek sárgultan szakadoznak
s az ősi márványok előtt,
melyek lassanként repedeznek,
ódon kertekben porladoznak.

¹ Dsida Jenő: *Tíz parancsolat*. In: Uő: *Összegyűjtött versei*. Szerk. Láng Gusztáv – Urbán László. Savaria University Press, Szombathely, 2011. 142–143.

Hamarosan befejezem, s akkor elküldöm Neked az egészet. Azt hiszem, szép lesz.”²

A levélhez a címzett – az 1980-as években Marosi Ildikó kérdéseire válaszolva – a többi közt a következő kommentárt fűzte: „A Tíz parancsolat *negyedik parancsolatának* ideírt részén Jenő még elég sokat módosított, és az a végleges, ami a halála után a Helikonban megjelent, a korrektúrát Kiss Jenővel együtt már én végeztem.”³

A Dsida-levelekben szereplő, egybeírt cím még egyértelműen arra utal, hogy a költőnek a tíz parancsolat közül csak ötnek, illetve végül hatnak a megfelelőjét sikerült megírnia. Ez tehát indokolná a posztumusz közlésekben a cím alatt feltüntetett *Töredék* megjegyzést. A két szóra bontott *Tíz parancsolat* cím olvastán viszont felmerül a kérdés: vajon a feltételezett költői szándékot, a *Tízparancsolat* felelő „újrírását”, ami az alcímszerű megjegyzés tanúsága szerint csak részben sikerült, nem írta-e felül az önmagában kiteljesedő, öntörvényű költői alkotás?

Nem véletlen talán, hogy Thomas Mann *Doktor Faustus* című regényének az a mozzanata jut eszembe, amelyben Beethoven az opus 111-es szonáta kéttételességét firtató famulusával közli, hogy a harmadik tétel megírására *nem volt érkezése*.⁴ Ha Dsida Jenő megérte volna *Tíz parancsolatának* megjelenését, vajon nem hasonlóképpen válaszolt volna a hiányzó parancsolatokra rákérdezőnek? Azt már az olvasó kérdezheti önmagától: hiányoznak-e valójában az alkotásból a meg nem írt parancsolatok?

A kérdéseket mérlegelve tanulságosnak tűnik a tizennyolc soros szakaszok szerkezetének a vizsgálata. A rímképlet és a 10/8 tagolású II. parancsolat kivételével a mondattani felépítés szempontjából is felező strófákat soralapú negatív arany-metszés osztja 11/7 arányban. Az aranymetszések szintjén strófaként egymástól hangulatilag eltérő, a strófák műfaji jellegét meghatározó sorok helyezkednek el.

Az I. parancsolat 10–13. sorának az elégikus hangulatát az előrímben is összecsendülő *búcsút – bús út* sorvégí rím szabja meg:

*De nem szabad velem törődnöd,
legfeljebb ints egy lenge búcsút*

*felém, ha más tájakra visz
ez a vidám és néha bús út,*

A II. parancsolat 11–12. sorában szóáthajlásos rím irányítja a figyelmet a *fekete* jelzőre, s arra, hogy ez a jelző mennyire sajátossá teszi a lírai ént virággal azonosító pasztellt:

Virág vagyok a zordon, ében-

fekete idők belsejében,

2 Dsida Jenő: *Levelek Imbery Melindához*. In: Uő: *Égi mezőkön*. Vallomások versben és prózában. Szerk. Kabán Annamária – Mózes Huba. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001. 58., 62–64.

3 Marosi Ildikó: *Jegyzetek*. In: Dsida Jenő: *Séta egy csodálatos szigeten*. Cikkek, riportok, novellák, levelek. Szerk. Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1992. 559.

4 Vö. Thomas Mann: *Doktor Faustus*. Ford. Szöllősy Klára. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1967. 65–71.

Mintegy előfutama ez a *Keleti Újság* 1937. évi 298. számában közölt *Pasztell* című Dsida-költeménynek:

[...]
*Alkonyatra sásos zugnak
mélyén futó vizek zúgnak,
csupa sötét, furcsa, hűlt nesz,
bús suhogás, mi körülvesz.*
[...]
*Nappal-éjjel így terül szét
fölöttd az egyedüllét,
lassan tompa, fullatag, nagy
csöndbe merülsz, hallgatag vagy,*
[...]
*mind nagyobb a néma sejtés,
mindig több a mélyre-rejtés,
minden nappal, amit élsz,
több, amiről nem beszélsz.*

A kétsoros, sűrített változatban mintha benne munkálna már a csaknem nyolc évtizeddel későbbi fizikai felfedezések nyomán megfogalmazott számvetés is: a már többé-kevésbé ismert látható világ csak 5 százaléka az univerzum tömegének, a sötét anyagból és sötét energiából álló maradék 95 százalékról alig tudunk valamit.⁵

A IV. parancsolat levélbeli szövegén a költő valóban változtatott még, a 10–13. sor arscicája azonban már az Imbery Melindának elküldött levélben is végleges:

*tiszteld a költőket, akik
veled vannak, bármerre mennél*

*s több életet adnak neked
tulajdon ember-életednél.*

Az ars poetica lényegére a 12. sorban középrimes összecsengés hívja fel a figyelmet: *több életet – adnak neked*.

A VI. parancsolat 10–13. sora József Attila *Ódájának* szenvedélyes hangján, de az *sz-szel* és *cs-vel* kezdődő szavak alliterációs és két szótagos tiszta rímben tovább zengő összecsengésének köszönhetően éteribb hangfekvésben szólal meg:

⁵ Vö. Ötvös Zoltán: *Nobel-díjat hozhat a kíváncsiság*. (Krasznahorkay Attila: Van ott valami, a tévedés esélye kizárt!) /Interjú/ Magyar Idők, II. (2016), 128. (jún. 2.), 16.

*úgy zeng a szerelem szava,
mintha ezüst csengettyűt rázna, –*

*ki szeret, sohasem gonosz,
ki szívből csókol, nem parázna.*

Az éteribb hangfekvés a VIII. parancsolat aranymetszésszintjén a 11. sor lendületes felszólítását követően az előrímes összecsengés két erős nyomatékával tagolt 12. sorban indulószerű ütemezésre vált:

s indulj a bátrak mosolyával,

zengő lélekkel, zsenge testtel,

Végül a X. parancsolat halmozásra és párhuzamra épülő 10–13. sora a dal egyszerűségének a hangján szól az élet végső kérdéseiről:

*köszönöm, hogy tápláltatok,
hús, alma, búza, lencse, borsó.*

*Amint jó volt hozzám a bölcső,
tudom, hogy jó lesz a koporsó.*

Dsida Jenő alkotásának strófáit rendre megkísérelhetjük egyeztetni a mózei kőtáblák következő parancsolataival: I. Én vagyok a te Urad Istened. Ne legyenek idegen isteneid énelöttem! II. Isten nevét hiába ne vedd! IV. Tiszteld atyádat és anyádat! VI. Ne paráználkodj! VIII. Ne szólj hamis tanúságot! X. Mások javát ne kívánd! Már az első szakasz egyeztetése során be kell látnunk azonban, hogy Dsida Jenő alkotása nem a parancs, hanem a tájékozódási pontot kereső lírai én szavával szól – a látszat ellenére sem az intelem, hanem végső elemzésben a számvetés, a létösszegzés hangján. „*De nem szabad velem törődnöd, / legfeljebb ints egy lenge búcsút / felém*” – hangzik az intelem, amely azonban nem az „*Ismerd meg önmagadat*” görög bölcsességben, hanem a „*célod, hogy rálelj önmagadra*” felismerésben csúcsosodik ki. A következő strófák intelmei – „*Nevem hiába ne vegyed*”, „*Tiszteld az izzó szenvedést*”, „*Addig nézz csurdé angyalokra / és addig nyalj szerelmi mézet*”, „*Az igazságnak őre légyen / benned mindig az égi szellem*”, „*Felebarátod ökre, háza / után kívánságod ne légyen*” – rendre az önmagára találás mozzanatait vezetik be, amelyek olyan gazdagsággal bontakoznak ki, amilyenre csak a műfaji jelleg változatos sokfélesége nyújthat lehetőséget. Ha Dsida Jenő alkotásának parancsolatait a kőtáblák parancsolataival próbáljuk egyeztetni, szükségszerűen be kell látnunk, hogy az egymást követő szakaszokból valójában semmi sem hiányzik. A töredékesség csak látszat, amelynek leple alatt a mű az önmagára találás, a megnyugvás békéjét sugárzó bölcselő – a költő szavával élve „*bölcselkedő*” – költeménnyé kerekedik.

A Tízparancsolathoz kapcsolódó, és attól elszakadó Dsida Jenő abban a szel-
lemben cselekszik, amely Notker Wolf és Matthias Drobinski *Életszabályok* című,
magyarul nemrég megjelent könyvét is áthatja: „Az »örök tömörségű« törvény,
ahogy Thomas Mann a Tízparancsolatot nevezte, néhány mondatban elmondja, hogy mi
a fontos az életben. Az örök tömörség azonban azt is sejteti, hogy ezek a mondatok nem
képeznek szerteágazó, merev szabályrendszert. Rövidsége miatt nyitott marad a folyton
változó világra, a konkrét helyzet, az egyes ember számára. Ha merev törvényeknek
tekintjük, akkor a Tízparancsolat elveszti értelmét. Életellenessé válik, ha a korlátozás,
a megszorítás eszközévé tesszük, vagy az ösztönök elnyomásához, önmagunk lekicsiny-
léséhez vezet. Pedig arra hivatott, hogy életörömet hozzon, nem arra, hogy elvegye
azt! Emiatt olyan fontos az Újszövetségben a hármas szeretetparancs: szeresd Uradat,
Istenedet, szeresd felebarátodat – és magadat is.”⁶

*

„Orrodba édes illatot gyűjts, / szívedbe békét és mosolygást” – buzdítja magát a költő
Tíz parancsolatának záróstrófájában, úgy azonban, hogy eközben valamennyi, test-
vérének tekintett embertársát megszólítja.

6 Notker Wolf – Matthias Drobinski: *Életszabályok. A Tízparancsolat. Kihívás és tájékozódás napjainkban.*
Ford. Lukács József. Vigilia Kiadó, Budapest, 2015. 155.

Kovács Krisztina

A „tágasság” otthonossága

Eszmetörténeti kalandozások, disztópikus témintázatok Hász Róbert regényében

Hász Róbert 2013-as legújabb prózája, *A Vénusz vonulása* az alkotó hetedik köteté, regényei közül ötödik a sorban. A doroszlói születésű, a Vajdaságból 1991-ben Szegedre áttelepülő, és azóta ott élő író szövegei több szempontból, kritikai és kanonizációs pozíciójuk, valamint intertextuális kapcsolódási pontjaik, poétikai hagyományaik okán is különleges határhelyzetben találták meg helyüket a magyar irodalomban. Az immár két évtizedes szépirói jelenlét *A szalmakutyák szigete* című, a Symposion Könyvek sorozatban Szabadkán kiadott novelláskötettel kezdődött 1995-ben. A magyarországi irodalmi köztudatban való felbukkanás a *Diogenész kertje* című, önéletrajzi elemekkel erősen átszőtt, ám elsősorban disztópikus térvíziói és mágikus realista hatásmechanizmusai, az imaginárius tér-idő mintázatok, valamint az ezekhez immánensen kötődő intertextuális és filmes hommage-ok (pl. a Sztrugackij fivérek, és az Andrej Tarkovszkij-féle *Stalker*-univerzum Zónája), az „apokrif mágiában” elengedhetetlen kéziratmásolás, -fejtés, -fordítás motívumai miatt meghatározó regénnyel, a Tiszatáj Könyvek sorozatában 1997-ben napvilágot látott kiadvánnyal kezdődött.

A 2001-es *Végvár*ban a *Diogenész kertje* időből kivetett térmodulációinak még karakteresebb folytatásával találkozhatott az olvasó. A második regény kritikai panorámájának darabjai közt a skála mindkét végpontján találunk nagyon határozott, méltató vagy éppen „ledorongoló” véleményeket. A magyar recepcióból talán a legemlékezetesebb, elsősorban hiperkritikus hangvétele miatt, Radics Viktória „gyémántkeménységű” olvasata, amelynek szigorú következtetéseivel e sorok írója nem tud egyetértetni. Radics megfogalmazása szerint a *Végvár* „gondolatilag megalapozatlan, a narratív szerkezete ebből következően rozoga; hemzseg az irodalmi utánérzésektől, a nyelve neutrális, stilisztikailag és retorikailag elég kezdetleges. Akad néhány felszikrázó pillanat, mégpedig épp az időkezelés csomópontjai, ahol illúziót keltve belobban vagy beúszik a múlt – ám a tartalom elaborációja ilyenkor is közhelyes. Az élettapasztalat artisztikus tálalása, az irodalmiaskodás nem is vezethet többre.”¹

Nem sokkal megértőbb Onagy Zoltán sem, aki a „délvidéki örületben” eligazodni vágyó olvasóként keresi a megértés kulcsát átnyújtó szépirodalomban a Balkán évszázados problémáit megvilágító titokfejtő narrátort, ehelyett „irodalomnak álcázott titkot” lát Hász második regényében.²

1 Radics Viktória, *Yu-szelet misztikus aszpikban: Hász Róbert: Végvár*. Holmi, 2001/1., 110–114., 114.

2 Onagy Zoltán, *A géhás diadala: Hász Róbert: Végvár, Az Irodalom Visszavág*, 2001–2002, Tél, 131–134., 134.

A kötet erényeit a heterotópikus térvíziók, a filozofikus és/vagy mitologikus konvenciók vagy éppen a történelmi regény tapasztalata felől olvasó értelmezési javaslatokat nyújtanak Szilágyi Márton, Pécsi Györgyi és Olasz Sándor dicsérő ismeretói. Szilágyi „egy egész kultúra elsüllyedésének tapasztalatát hordozó, tragikus létérzés paradoxialitásának kifejeződését” látja manifesztálódni a *Végvárban*.³ Pécsi Györgyi a könyv irodalmi kontextusait és filozófiai alapproblémáit észrevéve a regényt a „világirodalom nyelvén” megszólaló olyan textúrának látja, amely nem „a vajdasági, jugoszláviai vagy közép-európai gubancokról” beszél, „hanem az ember életéről, amely ezen a tájékon mostanában csakugyan reményvesztettebb”.⁴ Olasz e prózát summázó végkövetkeztetése szerint: „Végül, de nem utolsósorban azt kell kiemelni, hogy a *Végvár* ritka egyensúlyt teremt az érdekfeszítő történetmondás, a gondolati igényesség és a kortárs epikában szokatlan líraiság között. Utóbbit semmiképpen sem a lirizálással, az epikába szőtt lírai elemekkel jellemezhetjük. (Jóllehet a képszerűségnek, az affektív nyelvhasználatnak is igen nagy szerepe van.) A *Végvár* olyan új lehetőségeket hódít el a prózai közlés számára, melyekben a képzelet, a sejtés, a csoda a hagyományos megjelenítés által nem látott tereket nyit meg.”⁵

A *Végvár* közepes méretű magyar visszhangjánál érzésem szerint fontosabb az a nemzetközi (elsősorban olasz és francia) fogadtatás, amely saját irodalmi hagyományainak felismerése és méltányolása miatt illesztette be problémamentesen autentikus trendjeibe, értékelte kompetens recenziókkal, honorálta díjakkal Hász szóban forgó szövegét. A valóságos és virtuális határvidék, a geomorfológiai köztesség problémái, a hegyvidék, a homok- vagy kősvatag, a pusztaság, a tengerszoros metaforái a 20. századi irodalom ontológiai kérdések kifejezésére alkalmas nagy szimbólumai. A végtelenség, a tágasság e melankolikus szcénái közé vetett, valódi vagy legalábbis megfejtendő cél nélkül várakozó hősök történetei a fent említett irodalmak gyakori motívumai. Nem véletlen hát, hogy a *Végvár* tágabb szemantikai hagyományát kijelölve a neolatin kritikai reflexiók a maguk nemzeti irodalmainak két, e szempontból talán legjellemzőbb szövege említésével közelítették Hász regényéhez. A Dino Buzzati *A Tatárpuszta* (*Il deserto dei Tartari*, 1940)⁶ című regényének erődjébe érkező Drogo hadnagy és Julien Gracq prózájának, *A Szirtiszek partvidékének* (*Le Rivage des Syrtes*, 1950)⁷ Tamaszpontján szolgáló Aldo látszólag a birodalmak határmezsgyéjét őrző hősök, akik a pusztaságon, sivatagon, tengerszorosokon túl elterülő ismeretlen hatalmak ellen védik szülőföldjüket. A láthatatlan vagy soha meg nem érkező ellenségre várakozva az időből és a térből is kivetett, egzisztenciális léhelyzetek sorával birkózó tépelődő hősök mozgatása az aktuálpolitikai tendenciák mellett egyértelműen meghatározta a *Végvár* nemzetközi befogadástörténetét. A Hász Róbert második regényével találkozó külföldi olvasó egyfelől úgy olvashatta a szüzsét a jugoszláv konglomerátum széthullásának parabolájaként, ahogy Buzzati kötete megjelenése idején a fasizmus működési mechanizmusainak láttatását is direkt módon kínálta fel. Másfelől a mindenkori hatalmi játszmáknak, és persze magának az intézményesült keretek közé szorult modern létezésnek kiszolgáltatott hősök történetei a negatív utópiák értelmezés javaslatainak felülreprezentáltságát is nyomatékosították. A *Végvár* e

3 Szilágyi Márton, *Várunk: Hász Róbert: Végvár*, Tiszatáj Könyvek, 2001, Élet és Irodalom, 2001. június 8., 25.

4 Pécsi Györgyi, *Végvár isten háta mögött: Hász Róbert regénye*. Magyar Nemzet, 2001. június 8., 32.

5 Olasz Sándor, *Hász Róbert: Végvár*, Tiszatáj Könyvek, 2001, Kortárs 2001/9., 122–125., 125.

6 Orietta Possanza, *Precipitati in un mondo kafkiano*, Left, 2008. december 19., 81.

7 Claude Michel Cluny, *La clé sur la porte* (*La forteresse. Róbert Hász*). Magazine littéraire, Octobre 2002.

markánsan megmutatkozó prózapoétikai karakterének felismerése is indokolhatta a hazai impressziókat felülmúló nemzetközi figyelmet.

Amíg a nyugat- és dél-európai reflexiók a széthulló birodalom apokaliptikus látomását, a mágikus realizmussal szimbiotikusan együtt létező posztkolonialitás, minoritás elvárashorizontjait egyszerre működtették Hász prózáit szemlélve, a magyarországi reakciók visszafogottsága mögött az életmű sehová sem besorolhatóságának problémái álltak. Ezt részben a mindenkori kisebbségi irodalmak befogadásával szembeni óvatosság és a közhelyek gyakori működtetése indukálhatja, ahogy a vajdasági magyar irodalom intézményrendszereit is vizsgáló teoretikus, Virág Zoltán fogalmaz: „A kisebbségi írástudókat, a margó kitartó vándorait, az áthelyeződések stratégiáit az anyaországi fogadtatás általában tartózkodóan, kétségekkel telve szemlélte és szemléli.”⁸ A képet ez esetben tovább árnyalja, hogy a legendás Új Symposion folyóirat „haláltusája” megosztottságokat és indulatokat, személyes megbántottságokat hagyott a vajdasági, a délszláv háborúk miatt részben magyarországi magyarrá váló író- és kritikusgenerációkra. A Symposion utolsó időszakához és szerkesztőgárdájához kötődő Hász saját önmeghatározása szerint is lazábban kapcsolódott a kulturális emlékezetben ikonikussá váló periodikához.⁹ A Sympo-nemzedékek összművészeti tájékozódása, elméleti képzettsége a zsákutcának bizonyuló titói utópia nyugat felé nyitásának pozitív eredménye volt, a kör tagjainak működése kitörölhetetlen nyomot hagyott a vajdasági magyar kulturális közéletben. Igaz ez még akkor is, ha a különböző életutak, professziók a magukat a „szekértáborokon” belül vagy azokon kívül meghatározó szerzői hitvallásokat eredményeztek. Hász Róbert eddigi életművét ismerve nehezen vitatható, hogy saját prózája forrásai között a világirodalmi tájékozottság, a vizuális műfajok iránti érzékenység primátusa tapintható ki, mindez pedig meglátásom szerint a legfőbb oka magyarországi kanonizációja tétovaságának. Jelesül annak a ténynek, hogy prózájában a minoritás és a közörtliség problémáit, a mindenkori határhelyzetek beszédmódjait a mágikus realizmus, a történelmi regény, a fantasztikus irodalom elemeiből szőtt olyan egyéni mixtúrában találhatjuk meg, amely legalábbis megnehezíti a direkt mintázatok kereső, mindannyiunk számára könnyen kínálkozó etnosztereotipikus értelmezési stratégiákat.

Hász prózájához így sokszor nehezebb a biografikus adatok kliséiből olyan könnyen kínálkozó kulcsot megtalálni, miközben a vele készült beszélgetésekben, interjúkban nyílt kártyákkal játszik, és maga igazítja el a szöveglabirintusába önkéntelenül is belevesző olvasót, térképet mellékelve annak járataihoz. „Pár évvel később pedig egy (akkor) ismertebb újvidéki író igyekezett a maga ízlésvilága felé terelgetni, nem sok sikerrel. Soha többet nem kerestem mentort. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy előbb ismerkedtem meg a világirodalommal, mint a kortárs magyar szerzőkkel. Néhányan a sok közül: García Márquez, Borges, Llosa, Golding, Heller, Updike, Eco, Bradbury, Lem, a Sztrugackij testvérek...”¹⁰ Az alkotó első regényének, a *Diogenész kertjének* főhőse hasonló gondolatok mozgósításával tapogatja körbe újonnan felfedezett „birodalmát”, az önéletrajzi terével párhuzamosan létező, látogatásai céljaként reprezentálódó mikrovilágot: „[E]

8 Virág Zoltán, *A margó vándorai*, = V. Z., *A szomszédság kapui: Tanulmányok*. Zenta, zEtna-Basiliscus, 2010, 18–53., 50–51.

9 Az *áthelyeződések koreográfiája* (Hász Róberttel beszélget Virág Zoltán). = Forrás, 2007/2., 31–37., 33.

10 Uo., 32.

szébe jutott a Sztrugackij testvérek regénye és Tarkovszkij filmje, a *Stalker*, és benne a Zóna, az elhagyottság, a megállíthatatlan pusztulás magányos világa.”¹¹

A valós térből kimetszett, annak határvonalai mögött rejtőző, kontúrjai körül felsejülő „másik hely” problematikája a *Végvár*-ban az első regény hibáit, olykor csikorgó gépezetét maga mögött hagyva, szofisztikáltan, a már idézett világirodalmi hagyomány vonatkozó élményeihez szépen kapcsolódva épül tovább: „*Lassan körülnézett, mintha a kaput keresné a két világ között.*”¹² A disztópikus térben ott rejtőző történeti narratíva a második regény lapjain úgy bukkan fel időről időre, hogy finoman jelezze legfőbb törekvését, azt a későbbi Hász-prózákban megerősödő poétikai irányt, amely magát a történeti narratíva konstrukciója mögé rejt, ám valójában az ontológikus (filozofikus) nagyformát jelöli meg fő harctereként: „*A történelem, akár egy nagy, lomha állat ébredezni kezdett évtizedes álmából, és közvetlen környezetükben mozgatta meg elgémberedett tagjait.*”¹³

Az egyéni sorseseményekből leszűrhető tapasztalatként kibontakozó kozmikus magányosságélmény mellett persze nem lehet tagadni a kisebbségi léhelyzetre, az identitásformálódás dilemmáira adandó válaszok jelentőségét sem. Hász harmadik nagyprózája, az immár a Kortárs Kiadónál megjelenő *A künde* (2006) a történelmi regény formájában reflektál az otthonából kiszakított egyén kulturális közösségekhez kapcsolódásának problémáira. Mindezt az alkotóval beszélgető Virág Zoltán a már idézett interjúbán így fogalmazza meg: „*A származás kérdésének és a küldött pozíciójának mítikus összefonódása keserű következtetésekben ölt alakot. Hadd idézzem az egyik legfontosabbat: »az embernek, ha kitepik szülőföldjéből, előbb-utóbb elhalnak a gyökerei«.*”¹⁴

A *Sok vizeknek zúgása* című, részben *A szalmakutyák szigete* szövegeit újraközlő, részben a későbbi prózákhöz előtanulmányként szolgáló darabokat (pl. *Johann*) közreadó 2008-as kiadványt a 2010-es *Júliával az út*, a negyedik regény követte. A kötet az eddigi életmű esztétikai szempontból talán legkevésbé sikerült, elbeszélői technikáit, témaválasztását tekintve leginkább konvencionális és puritán darabja, amely önéletrajzi jegyeket mozgósítva, az író montenegrói katonai szolgálatának földrajzi környezetét, tárgyi valóságát és élményanyagát felhasználva egy autótúr tér-idejének keretébe sűríti a visszaemlékező, a címszereplő hősnő szerelmi és családtörténetét. A délszláv háborúk miatt egymástól elszakadó pár meséje, jól követhető struktúrája, a szerelmes regény hagyományait is felidéző kiszámítható fordulatai ellenére is tartalmazza a Hász prózájában immár meggyökeresedő alakzatokat, mindazokat a motívumokat, amelyeket a 2013-as *A Vénusz vonulása* is szívesen használ. A *Júliával az út* katonai szolgálatát határőrként töltő férfi hőse, a Shkodrai-tó (Skadarsko jezero) tényleges és virtuális határvonálát fürkésző őrszemének alakjában megtestesülve a várakozás szituációjában az „objektív valóság” és az emlékezet „igazsága” közti likvid limes köztességével, az e tapasztalathoz szervesen kapcsolódó meteorológiai viszonyok törvényeit elfogadva, azokat egzisztenciális tapasztalattá sűrítve szembesül: „*A távcső rézsút lefele irányult, a határ túloldalára, a völgybe. (...) Kinéztem a látszó mögül, hogy szabad szemmel ellenőrizsem, milyen messzire van a valóságban, de nehéz volt pontosan megállapítani a délibábos, vibráló fényben.*”¹⁵

11 Hász Róbert, *Diogenész kertje*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 1997, 16.

12 Hász Róbert, *Végvár*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2001, 148.

13 Uo., 203.

14 *Az áthelyeződések...*, i. m., 36.

15 Hász Róbert, *Júliával az út*. Bp., Kortárs, 2010, 117.

A *Júliával az út* határhelyzetét kifejezni hivatott víztükröt kettészelő vonal a regény-időben a jugoszláv–albán, ma a montenegrói–albán határszakasz része, olyan természetéből adódóan kijelölhetetlen „fal”, amely leküzdendő akadályként tornyosul a szabadság felé törő illegális „vándorok” elé. A teherautógumi-belsőkön a remény felé törő figurák látványukban is a mindenkori emigránsok alakját idézik. Kitörési kísérletük gyakorlati módszerei elsősorban a floridai partok felé „áramló”, hánnyalódó kubai menekültek történeteit villantják fel. A kiszámítható szegénység és a társadalmi illegalitás, a számkivetettség és a marginalizáció tudatosan vállalt helyzeteit a diktatúra fojtogató atmoszférája helyett válláló közép-amerikai tömegek modern mítoszainak finom allúziójával a Hász-próza saját széles körű tájékozottságról árulkodó, hangsúlyozottan világirodalmi bázisú forrásvidékének térképét is kijelöli.

Az alkotó regényeinek areális tapasztalatai között nemcsak az érzékeket eltompító, az örök várakozás helyzetéhez illő víztömeg, hanem a belső világokat, titkos folyosókat nyitó kert metaforája is súlyozottan van jelen. A *Diogenész kertje* ezt a szimbolikát a posztmodern dzsungelben, a Tarkovszkij-féle Zónát idéző roncslepleben manifestálja, a *Végvár* mágikus realista konvenciókba simuló hátsó udvara a fantasztikus irodalom értelmezői paradigmáihoz is passzolva „a világ olyan középpontjaként tétéleződik, amely a földrajzi tér és a prózát benépesítő szubjektumok megsokszorozódásának játéktere”.¹⁶ A *Júliával az út* tengeri kilátást is nyújtó hegytetei birtokának kertje és kisháza hasonló módon állnak a „fantasztikus irodalom” és a posztkolonialitással új jelentést kapó „varázslatos” próza szolgálatában. A szent és a profán terepek összezsúszása, a „csoda” retorikai lehetőségeinek kiaknázása a Hász-oeuvre még azon darabjaiban is markánsan mutatja meg magát, amelyekben a referencialitás, az önéletrajziség vagy éppen a történeti regény narratívájának (*A künde*, *A Vénusz vonulása*) szövegszervező eljárásai érvényesülnek jobban, így a „varázslatos” jegyek az egész életmű köre sajátos aurát vonnak. A Bényei Tamás megfogalmazása szerint mágikus realistaként definiált elemek közül a Hász-oeuvre darabjaiban a tágas térség, „az elbeszélés által objektívnek tétélezett világ, amely egyszerűen ott van, s amelynek története a regény”, ahogy a szakralizálódó intim „hely, ahol nem múlik az idő”¹⁷ paradigmája is ott van. E képek prózájának olyan elmaradhatatlan stílusjegyei, amelyeket megbízható módon és egyenletes színvonalon képes prezentálni könyvről könyvre.

A 2013-as regény, *A Vénusz vonulása* műfaját a kritikai recepció jórészt a vázolt olvasási stratégiák mentén láttatta. „[S]ajátos megközelítésű történelmi regény vagy irodalmi útirajz”¹⁸, „történelmi háttérbe ágyazott sci-fi, ami egyúttal fejlődésregény, de a mai polgári társadalom kialakulásának korába, a tőkés viszonyok meggyökeresedésének idejébe visszavezető múlt-bedecker”¹⁹, „metafizikai kóborlásokból” teremtett „mitológiai regény”,²⁰ „tárgyilagos tanúvallomás”, amelynek „legfőképp önmaguk elől menekülő hősei végtelenített utazásokat tesznek a történelmi korokban, néha jelképesen, hogy visszatálaljanak önmaguk-

16 Maár Judit, *A fantasztikus irodalom*, Bp., Osiris, 2001., 11., 127.

17 Bényei Tamás, *Apokrif iratok: Mágikus realista regényekről*, Debrecen, Kossuth, 1997, 171., 179.

18 Papp Máté, *A Sajnovics kisbolygó: Hász Róbert: A Vénusz vonulása*, Kortárs Kiadó, Budapest, 2013, Híd, 2013/12., 94–97., 94.

19 Wilhelm József, *Utazás a történelemből a sci-fibe: A Vénusz vonulását megfigyelők nyomdokaiban*, <http://www.szegedilap.hu/cikkek/irodalom-tortenes/wilhelm-jozsef-utazas-a-tortenelembol-a-sci-fibe.html>

20 Bene Zoltán, *Utak története — Az elágazó ösvények kertje: Hász Róbert: A Vénusz vonulása*. Kortárs, Bp., 2013, <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2013-6/52/papir-vaszon-deszka/-p-utak-tortenete-az-elagazo-osvenyek-kertje-p-p-hasz-robert-a-venus-vonulasa-c-konyverol-p-3555/>

hoz²¹. Ezek azok a megalapozott és elfogadható műfaji beazonosítási kísérletek, amelyek a legújabb próza jelenleg is bővülő kritikai diskurzusának tengelyét alkotják.

A mese első olvasásra valóban utazási regény, Hell Miksa és Sajnovics János jezsuita szerzetesek 1768-ban kezdődő északi kalandjának krónikája. A Vénusz bolygó 1769-es Nap előtti átvonulását tanulmányozni akaró csillagászok expedíciója amellett, hogy magyar tudósok első kutatóútja volt a sarkkörön túli területre, számos, azóta is igazolható, és persze kevésbé jelentős, megcáfolt tudományos eredményt hozott. Hell és Sajnovics mérései jelentős kiigazításai voltak a Skandináv-félsziget északnyugati része földrajzi koordinátáinak, adataik beépültek Norvégia modern térképészetének anyagába. A napi háromszori légnyomásméréseik a 70 szélességi foktól északra elterülő térség első összefüggő meteorológiai adatfelvételei voltak. Bár Hell sarkköri megfigyeléseire alapozott elmélete, mely szerint a sarki fény (aurora borealis) nem függ össze a mágneses deklinációval, végül tévesnek bizonyult, a Vénusz vonulását a világ több pontjáról követő tudósok csillagászati következtetései közül az ő eredményeik bizonyultak a legpontosabbnak. Az 1768 tavaszától 1770 nyaráig tartó felderítőtűt eredményeit Hell terjedelmes műben kívánta összegezni, amely azonban anyagi nehézségek és a jezsuita rend feloszlatása (1773) következtében soha nem került sajtó alá.²² A magyar kulturális emlékezetben elsősorban mégis e felfedezőút egyik „mellékterméke” gyökerezett meg, az a tény, hogy a csillagász famulusaként tevékenykedő Sajnovics „szabadidejében” fojtatott összehasonlító nyelvészeti vizsgálataiból a visszaúton, 1770 telén megszületett a *Demonstratio, Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (A magyar és a lapp nyelv azonosságának bizonyítása) című munka, a magyar nyelv finnugor nyelvcsaládba tartozásának első tudományos igényű fundamentuma.

A sok szempontból fontos utazás regénytémaként való megjelenítése azért is bizonyul jól alakítható masszának Hász kezében, mert a tudományos expedíció körülményei többszörös köztességben találunk a főszereplőkre. A regény szövege a jezsuita rend feloszlatását megelőző diplomáciai „botrányok” krónikájából, a felvilágosodással megérkező új ontológiai stratégiák bemutatásából, a természettudományos diskurzus nagy átalakulásaiból formálódik. A választott korszak a közelmúlt kortárs világ- és magyar irodalmi narratíváiban éppen paradigmaváltásai ürügyén szerepel kiemelt helyen. Ennek egyik leglátványosabb példája a szerzőjének nagy nemzetközi sikert hozó, imponáló eladási mutatókat produkáló, filmadaptációt is ihlető regény, Daniel Kehlmann *A világ fölmérése* (*Die Vermessung der Welt*, 2005) című prózája. Míg Kehlmann regénye a történeti hűséget e szempontból is követve Alexander von Humboldt és Carl Friedrich Gauß, a felfedező és a szobatudós párhuzamos életrajzaiknak, egymásba fonódó sorseseeményeinek játékból jórészt egymás fizikai közelségének meséjét nélkülözve formálta meg a Glóbusz aufklárista változásainak történetét, addig *A Vénusz vonulása*, e tekintetben szintúgy ragaszkodva a szóban forgó művelődéstörténeti anyaghoz, a két főhőst egyszerre utaztató filozofikus regény konvencióit használja. Kehlmann műve a felvilágosodás kori világ „zsugorodásának”, birtokba vételének történéseit úgy ágyazza egy tudománytörténeti váltás keretei közé, hogy a tudósi karakterek és alkotók bemutatásának problémáin túl a korban ugyancsak

21 Mosonyi Kata, *Külső út – belső utazás*. <http://irodalmijelen.hu/2013-dec-8-1832/kulso-ut-belso-utazas>

22 Ifj. Bartha Lajos, *Magyar tudósok mágneses megfigyelései a sarkkörön túl*. 1769-ben, Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 2004/13., 49–55., 49., 50., 51.

népszerű, filozófiai maximákkal is megtámogatott, de a posztmodern utáni irodalomértésben is relevanciával bíró etnospecifikus identitások kérdéseit is visszatükrözi.²³

Hász legújabb prózája az utaztató, „próbatételes” kalandregény álruhájában fordul a mindenkori kisebbségi identitások megírhatóságának posztkolonialis narratívába is könnyedén ágyazható történéseihez. A *Vénusz vonulása* három fő fejezetre osztása (*Utcák, Városok, Világok*) nemcsak a pikareszk szerkezetéhez illően kézenfekvő és a kritikai észrevételek közt is rögzített térbeli tágulást érzékeltetni hivatott körülmény.²⁴ Az alkotó munkáiban általában hangsúlyos „kisvilágok” ezúttal is mint a regionalitást markánsan kifejező általános reprezentációs stratégiák jelennek meg. A Sajnovics János nagyszombati szolgálati időszakával kezdődő történet első egysége, a Hell és Sajnovics peregrinációját előkészítő *Utcák* a kert metaforájának Hásznál immár hagyományos felbukkanásával jelöli ki játékterét. A *Diogenész kertje* vagy a *Végvár* „belső világok” folyosóit rejtő, az azok közt elvesző szubjektum ontológiai tapasztalatait kibontani hivatott jellegzetes términtázata, a labirintusba rendeződő, titokzatos fauna locusa ez esetben a zártságra, a kisvárosiasságra reflektáló belső monológban bukkan fel. A probléma e felfogása a mindenkori nemzeti kisebbségi létmódokra reagáló, általános érvényű megállapításként is olvasható: bár *A Vénusz vonulásában* mindez nem direkt programadásként, hanem a magánéleti választások és a közösségi identitás dilemmái finom szimbiózisában bukkan fel időről időre. Sajnovics, a tettvágytól fűtött fiatal tudós jezsuita a lelkesedését és felfedezői karakterét gúzsba kötő nagyszombati miliőben, az egyetem eldugott zugában, e közegben való otthontalanságának élményével szembesül: „Az is megfordult a fejében, hogy rajta kívül tán nem is tud más az épület mögötti területről, magáról a fáról sem, hiszen a túloldaltól, a refektórium és a nyugati épületszárny közti sétányról egyik sem látszott. Talán nem is tartozott ahhoz a világhoz, amelyben évek óta növekedett.”²⁵ A fiatal tudós-pap lassan csordogáló napjainak a tágasság elérésének igénye, a szükségképpen kimozdulással, földrajzi helyváltoztatással járó szellemi kiteljesedés vágya adhat keretet: „A tudományos élet nem Nagyszombatban zajlott.”²⁶

A tényleges utazással egybemosódó, víziókban megnyíló belső univerzumok Sajnovics elmélkedéseinek részeként, a korábbi Hász-prózák belső monológjainak mintáit folytató betétekként adnak felismerhető hangot az új regénynek is: „A napfény villódzása a fa lombjai közt, egy ablakpárkányra röppenő rozsdafarkú madár fejbillentése, az esőcseppek egymást üldöző kicsi folyamai az üvegen, egy barát vagy tanár arcának hirtelen átalakulása az öröm, a meglepetés, a félelem hatására szavakkal pontosan körül nem írható érzelmeket ébresztettek benne: felismeréstöredékeket, melyek által, ha csupán villanásnyi időre is, fölsejtett egy ritkán érzékelhető, mégis létező másik valóság.”²⁷

A Hász-féle elbeszélések hősei az alkotás folyamatával élénken foglalkozó figurák: *A Vénusz vonulása* esetében a felvilágosodás természettudományos kihívásai, a csillagászati ismeretek bővülése, az égboltot fürkésző technikai eszközök fejlődése állnak az anyagról való emelkedés, a felfedezésre váró „lehetséges világok” bemutatásának hátterében. Sajnovics, nagyszombati felettesének, Páter Weissnek így fogalmazza meg a tudományos eredményekben is élen járó Jézus Társasága racionalizmus és

23 Belák Henriett, *Felmérhető-e a világ? Egy sikertörténet természetrajza: Daniel Kehlmann*. Forrás, 2008/3. 112–119., 113–114.

24 Papp, 2013, 95.

25 Hász Róbert, *A Vénusz vonulása*. Bp., Kortárs, 2013, 8.

26 Uo., 27.

27 Ua.

istenhit dilemmái közt sodródó tagjait feszítő kérdéseket: „Átkozott dolog a távcső atyám, ha létezik a sátán, akkor az az ő találománya, mert mialatt mi árgus szemekkel kutatjuk az üres égboltot, ő saját szemünk által bizonyítja be nekünk, hogy az Isten, akit imádunk, akinek törvényeit betartjuk s másokkal betartatjuk, nincs sehol!”²⁸ A rendfőnök a korszakváltás balsejtelmeit, a változások földrengésszerűségét jósoló monológjában, amelynek részlete az egyébként a kötet borítójára jó érzékkel választott, az olvasói elvárásokat a történelmi változások izgalma felé terelő fülszöveggént is olvasható, a 18. század végi Európa elvárásait és kihívásait foglalja össze: „Hiába oszlatjuk el tudományos felfedezéseinkkel a homályt magunk körül, minden egyes lépésünkkel egy másfajta sötétség felé közeledünk, amely sokkal kegyetlenebb lesz a korábnál, mert annak mélyén a gyermeteg babonák helyett a könyörületet nem ismerő racionalitás vár ránk. (...) A káosz ideje már itt ólálkodik a kertek alatt, s hamarosan ráborul az emberiségre.”²⁹

A világ mint organikus felépítmény, az elemek szétszedése és összerakása Hásznaál a választott témától és kortól függetlenül köteleességszerűen csempésződik be a narratívába, és válik az általa létrehozott szövegek beazonosítható jellegzetességévé. A Diogenész kertje dinoszaurusz-csontvázainak látványa a főhős materiáról szóló filozofikus gondolatfutamainak legfőbb ürügye volt: „Az emlékezés, a költészet, a filozófia – szóval az anyag mitől kezdett el töprengeni önmagáról? Vagyis a szén, oxigén, nitrogén, hidrogén és a többi vegyi elem – mert ugye, többek között, ezekből áll a mi anyagi valónk – minek hatására, és főképpen hogyan képes megírni egy költeményt?”³⁰ Hasonló következtetésre jut a mestere gondolatait szintetizáló Sajnovics páter is: „Hell örökbecsű intelmét azóta is magában őrizte: a csillagásznak meg kell tanulnia, hogy bár a távcső innenső végén áll, valójában föntről néz, és az egészet látja. Amikor szemét a távcső apró lencséjéhez tapasztja, azt is látnia kell, ahol ő van: a Földet, s a helyet, amit a Naprendszerben elfoglal. Mert csak az egész létezik, és az egész működik.”³¹

Sajnovics és Hell európai utazásuk során az idegenség, az otthontalanság élményét a jezsuita rend végőráinak apropóján élük át: „És csupa idegen, többnyire lutheránus vagy kálvinista, s ők ketten jezsuiták, egyedül ebben a vadonban.”³² A 18. századi Európa fejlődési udvarain átvonuló páros a peregrinus konfessziók, naplófeljegyzések és emlékiratok magyar irodalmi hagyományának (pl. Kiss István, Bethlen Miklós, Tót-Váradi Kászonyi András, Bölöni Farkas Sándor, Rosti Pál, Kecskeméthy Aurél) megfelelően a kor történelmi arcképcsarnoka tablószerű bemutatására vállalkozik. A felvilágosodás kori utazás legfontosabb elvárásait, céljait és következményeit a korszak egyik legismertebb reprezentánsa, Denis Diderot *Hollandiai utazás (Voyage en Hollande, 1773–74)* című írása *A Vénusz vonulása* főhőseinek is ajánlható Előbeszédében így fogalmazza meg: „Utazásba az kezdjen, akinek már kialakult az ítélőképessége, és már megszerezte a szükséges ismereteket. Ha e két követelménynek nem teszünk eleget, akkor eredménytelen lesz utunk vagy éppen hosszú utat járunk be, és sok pénzt költünk el pusztán azért, hogy hibákat és bűnöket szerezzünk. Azt szeretném, ha az utazó jártas lenne a matematikában, ismerné a számtant, a mértant, a hidraulika, a kísérleti fizika, a természet, a vegytan, a rajzolás, a földrajz és – valamennyire – a csillagászat alapjait; egyszóval mindazt, amit egy férfinak huszonkét

28 Uo., 21.

29 Uo., 32–33.

30 Hász, 1997, 99.

31 Hász, 2013, 27–28.

32 Uo., 43–44.

éves korára rendszerint tudnia kell, ha a szellem minden ágára kiterjedő oktatásban részesült. Az utazónak otthonosan kell mozognia saját hazája történelmében.”³³

A Diderot 1773–74-es hágai tartózkodása idején született jegyzeteiből készült mű prologusának eszmeiségében Carl von Linné svéd természettudós *Instructio peregrinatoris* (1749) című iratának hatását mutatta ki a kutatás, aki fizikai valójában ugyan nem, de beszélgetésekben és Sajnovics álmaiban Hász regényének is visszatérő figurája. Linné, akinek Hell azt is „megbocsátja”, hogy más felekezethez tartozik, hierarchikus rendszertanának kidolgozását megelőző és megalapozó felfedezéseivel, köztük a sárkányok csontvázainak vélt dinoszaurusz, a szörnyek koponyáinak gondolt homo erectus-maradványok ürügyén bukkan fel újra és újra *A Vénusz vonulásában*, hogy a regény harmadik, vardói egységében Sajnovics lázálmainak egyik állandó szereplője legyen. Hozzá kell fűzni, hogy a dinoszaurusz sceletum, amely az új regényben a tudományos előrehaladás egyik legfontosabb szimbóluma, már a *Diogenész kertjében* is jelen volt, mint az anyag születéséről szőtt víziók indikátora, a materiális és a metafizikus világ közötti folyosók artefaktuma.³⁴

A Hász legújabb regényében egymás körül keringő vendégszövegek közül érdemes felhívni a figyelmet a Diderot munkáira is nagy hatást gyakorló utópiák közül Cyrano de Bergerac *Holdbéli utazás* (*Les Etats et Empires de la Lune*, 1657) című történetére. A skolasztikus gondolkodást és a jezsuita rendet is keményen bíráló, a felvilágosodás változásaira erős hatást gyakorló szöveg jelölten ugyan nem szerepel *A Vénusz vonulása* intertextusai között, ám mind az anyag természetét firtató eszmefuttatásai, mind a lehetséges világok végtelenségéről szóló, a geocentrikus világképet tagadó részletei joggal idézhetők ehelyütt, izgalmas alapot adva Sajnovics és Hell következtetéseinek: „– Most már csak azt kell bizonyítanom, hogy végtelenül sok világ van a végtelen világban. Képzeld a mindenséget valami nagy állatnak; a csillagok, megannyi világ, újabb nagy állatok ebben a nagy állatban, és különféle népeknek, nekünk, lovainknak és a többi szolgálnak világul; aztán mi is megannyi világ vagyunk összehasonlíthatatlanul kisebb állatok, vagyis bizonyos férgek, tetvek vagy atkák számára...”³⁵

A Vénusz vonulása mellékalakjai egy diaporámaszerűen láttatott „képes történelem” lapjain mozgó, főként néhány vonással feliskicelt figurák. A „savanykás leheletű”, a díványról „lefolyó” Mária Terézia; a Hadik András hadseregében szolgáló, Bécs megtámadásáról beszámoló magyar kocsis; az apja tehetségének csupán utánérzését keltő ifjú Bach; a *Messiás* című nagyszabású munkájával a regényen végigvonuló egyik legfontosabb eszmetörténeti szálát is jelezni hivatott Klopstock; a saját versét szavaló fiatal Goethe; vagy a kor ismert csillagásza, Gottfried Heinsius a kötetet recenzeáló Papp Máté kritikájának megfogalmazásában „félfikciós eseménysorozat” alakjaiként szolgálnak háttérül a mester és a segéd elméleti polémiai és hétköznapi problémái, alkati különbségei összecsapásának.³⁶

Megfontolandó, hogy a történeti szálak továbbbszövésében a regény az alapjául szolgáló legfontosabb forrást, *Sajnovics naplóját* is igen termékenyen és szabadon használja fel. Bár *A Vénusz vonulásáról* születő kritika észlelte és rögzítette a napló mint előszöveg létezését, a két darab összeolvasásában rejlő lehetőségeket csak rész-

33 Denis Diderot, *Hollandiai utazás – Elöljáró beszéd: Hogyan utazzunk hasznosan?* Ford. Szász Géza, = D. D., *Esthetika, filozófia, politika*. Bp., L'Harmattan, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 2013, szerk. Kovács Eszter, Penke Olga, Szász Géza, 99–103., 99.

34 Hász, 2013, 218.; Hász, 1997, 99.

35 Cyrano de Bergerac, *Holdbéli utazás*. Ford. Szávai János, Szeged, Lazi, 2002, 95.

36 Papp, 2013, 94.

ben használta ki. Bene Zoltán ismertetője például a Vardö szigetén megismert száműzött Immanuel Raskovitz alakjáról és annak „metafizikai utazásairól” szóló, több szempontból figyelemre méltó és megalapozott elemzésében kevésbé hangsúlyozza azt a tényt, hogy bár a számkivetett regénybeli figurájának sorseseiményei valóban írói lelemény eredményeként épülnek a fikciós térbe, alakja egy helyütt felbukkan a szóban forgó Sajnovics-feljegyzésekben, így nem teljesen az „írói fantázia szülötte”. Bene elemzése a nevekkal való játékról ezt állapítja meg: „*Itt és most kockáztassuk meg a feltevést, hogy Raskovitz és Sajnovics figurája olyannyira hasonló súlyú, hogy valójában egyenesen egymásba játszanak. Figyeljük meg: vezetéknévük ugyancsak hasonlóan cseng: a szlávos végződésen túlmenően mindkettő kilenc betűből áll, s a kilenc betűből öt itt is, ott is ugyanaz. Ezenfelül a családnévnek valamennyi magánhangzója megegyezik, sőt: a sorrendjük is azonos, ráadásul két mássalhangzó-egyeztést is találhatunk. A regény korábbi változatában, Az áruló Vénuszban mindezeket felül még mindketten ugyanazt a keresztnévet is viselik (János és Johann). Véletlen volna mindez? Aligha.*”³⁷ A Bene elgondolásában hangsúlyozott ötletéről, a nevükben is egymás alteregóivá tett Sajnovics és Raskovitz alakjairól szóló eszmefuttatáshoz is érdemes hozzátenni, hogy Sajnovics naplója bár sokat nem árul el erről a szereplőről, vezetéknévét kétszer is megemlíti (Raskovitz alakban)³⁸, így a „nevekkel folytatott játék”, legalábbis a kritikában hangsúlyozott fikcionalitás szintjénél lényegesen kötöttebb pályán mozog.

A Sajnovics-napló Hász regényével való összevetése a narrációs technikák eltérése miatt is tanulságos következtetéseket hordoz. A *Vénusz vonulása* egyes szám harmadik személyű elbeszélője mellett a történetet a két jezsuita párbeszédei, a naiv idealista, kérdező és kételkedő Sajnovics, valamint a rend szabályait a tudományos kutatással összhangba hozni vágyó, ám a két terület olykor feloldhatatlan feszültségei miatt folytonos önellentmondásba keveredő Hell vitái gördítik tovább. Az eredeti naplóban azonban egy ironikus, szellemes önelbeszélő Sajnovics János áll előtűnk, mindez a szóban forgó, a számkivetett alakját megörökítő naplóbejegyzést olvasva is világosan látható: „*Azt mondják, ez a száműzött Raskovitz kereskedelmi ügyekben Molke grófnak szinte teljhatalmú embere és a drágakövek és értéktárgyak kezelője volt, elvitt egy királyi kanalat, s állítólag ezért bűnhődik most.*”³⁹ Sajnovics memoárjainak nyelvi és szójátékai izgalmas és fanyar humorral rendelkező személyiséggként állítják elének azt a tudóst, aki a regényben a női csábítások formájában jelentkező kísértéssel⁴⁰, a világi öröme (pl. alkohol) csábításával is küzdő, ám szorongó, és ettől kissé gyomorbadajos, nagyra nőtt kamaszként nem kevésbé komplex hős. A forrásként szolgáló konfesszió tőle származó ironikus kiszólásai, amelyek a regény egyes szám harmadik személyű elbeszélőjének kezében is komikus gesztusok, az egész szöveget összetartó, jellemző hangként vonulnak végig A *Vénusz vonulásán*.

37 Bene, 2013, i. m.

38 *Sajnovics naplója 1768–1769–1770*, A Bécsben őrzött latin nyelvű eredetiből ford.: Deák András, szerk., előszó, jegyzetek: Szij Enikő, Bibliotheca Regulyana I., Bp., ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék 1990, 77.

39 *Sajnovics naplója...*, i. m., 77.

40 Bene idézett kritikája szépen bontja ki a regényben valóban hangsúlyos, a bolygó mitológikus hagyományaival összefüggésben feltáruló szerelmi témáját: „*A regény során három fontos nőalak keresztezi Sajnovics János útját, sorsát: egy még Nagyszombatban, egy Hamburgban, végül egy Vardö szigetén, mindhárman a Nő egy-egy sajátos, jellemző megnyilvánulási, megjelenési formái, s mindhárman igen jelentős szerepet játszanak a szerzetes lelki fejlődésében. A könyv címszereplője tehát a bolygó, egyúttal a szimbolikus, nagybetűs Nő; s ha a címszereplő nem is lép elő főszereplővé, azért nagyon is központi helyet foglal el a műben.*” Bene, 2013, i. m.

A naplójegyzetek közt az egyik legszellemesebb részlet a Bécsből európai útra induló fiatal páter fogadókat és gasztronómiai örömeiket lajstromozó feljegyzéseinek sora: „*Átmentünk Schelletaun és STannernen, aztán közölte velünk a kocsis, hogy majd Hungersleuthenben fogunk ebédelni. Aggódni kezdtünk, nehogy a helységnév jelentése rajtunk is beteljesedjék.*”⁴¹ Az „éhes emberről” elnevezett város kulináris kínálatáról szóló poén Hásznál Hell szájából elhangzik ugyan, bár érzésem szerint az eredeti közlésnél kevésbé erős helyzetben: „*Másnap újra sorjáztak a városok, Pezelsdorf, Znoym, Schelletaun, Hungerslautern. Amikor ez utóbbin áthaladtak, Hell tréfásan megjegyezte, a város nevére célozva, hogy ebédelni inkább máshol álljanak meg.*”⁴²

A jezsuiták európai útját nemcsak az ismert történelmi alakok felbukkanása, a modernizálódó turizmus aktusai (pl. a prágai csavargás során meglátogatott Nepomuki Szent János-sír; a szent legendájának felidézése; a Károly híd szimbolikus pontjának felkeresése; a „prágai túra” kötelezővé váló elemei kulturális hagyományban való meggyökerezésének folyamatát is rögzíteni hivatott narráció) tartják össze. A két eltérő alkat összecsapása, a hebrencs, ám a szervezési feladatokat végezni kénytelen Sajnovics és a minden gyakorlati érzéket nélkülöző, öntelt, olykor kifejezetten idegesítően kioktató szobatudós Hell dialógusaiban a korszakváltás nagy problémái csapnak össze. Ez adja az utazási és történelmi regényként is izgalmas, ám valóban sokrétű olvasói elvárást kielégíteni képes kötet egyik legizgalmasabb feszültségét, biztosítja sodró ritmusát.

Hell és Sajnovics verbális összecsapásai a régi és az új találkozásának küzdőterei: az idősebb jezsuita egy rövid eszmefuttatásában mellékesen nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy a korai kapitalizmus legfontosabb kihívásaira, a klasszikus árutermelés és a (tőke)felhalmozás összecsapásának problémáira világítson rá: „*Belekontárkodhatunk a Teremtő művébe, miért ne. Csakhogy, ha nem az ember verejtékezik, hanem a gép, akkor sem oldottunk meg semmit: a munkát így is, úgy is el kell végezni. (...) Az emberek pedig céljukat veszve bolyonganának, nem találva helyüket a világban.*”⁴³ A szünetelő modern színház kísérletező módszerei iránt lelkesedő Sajnovicsnak a szabadtéri színelőadásokat a szabadban zajló erkölcsstelenségként summázó, megbotránkozó mesterének ítéletével is szembesülnie kell: „*Egészen fellelkesedett az ötlettől, hogy akár szabadtéren is lehetne előadásokat rendezni, a nézők ott ülnének mindenfelé, a földön, a fákon, a tetőkön, s egyszerre látnák a játék minden részletét.*”⁴⁴ A regény tudós hősei a művészet fikciós természetével szemben nemcsak morális aggályokat támasztanak, az intellektuális szórakoztatás műfajait tudósi, így a hittételeket is megkérdőjelező, ellentmondásos világképükbe sem tartják beilleszthetőnek: „*Szépség! Az nem tudományos kategória. (...) Hamis, nem létező világokat tárnak elénk, és elvonják figyelmünket arról a kézzelfogható, mérhető és kutatható valóságról, Isten alkotásáról, ami körülvesz bennünket.*”⁴⁵

A felvilágosodás korának eszmei dilemmái a filozófiai regény hagyományainak megfelelően főként a permanens vitákból bontakoznak ki. A szöveg kohézióját biztosító kérdésfelvetések közül kiemelkednek a jezsuita Hell és a felvilágosult arisztokrata gróf Bernstoff racionalizmusról, szavazati jogról, választási cenzusról szóló beszélgetésének sorai: „*Egy világ, ami az ész erejére épül, az ész és a hatalom erejére. De*

41 Uo., 20.

42 Hász, 2013, 59.

43 Hász, 2013, 66.

44 Uo., 75.

45 Uo., 78.

nem az uralkodás lesz a társadalom szervezőelve, hanem a szabadság.” (Bernstoff) „– A többség mennyiség, nem minőség. Az ön szavazata, egy erényes, tisztánlátó és kiművelt fő szavazata is annyit ér majd ebben az új világban, mint egy írástudatlan koldusé?” (Hell)⁴⁶

Hell Miksa tudományba vetett feltétlen hitének megnyilvánulásai paradox módon az indusztriális társadalom iránti gyanakvással és a katolikus egyház hittételeinek kétségek nélküli követésével egyszerre egészülnek ki: *„Történhet bármi idelenn a Földön, uralkodhatnak fáraók vagy királyok, jöhetnek özönvizek és földrengések, pusztíthatnak háborúk vagy járványok, a csillagok örökkévalók, s akkor is ott fognak ragyogni a fejünk fölött, ha senki sem lesz, aki idelenn figyelje őket. Ők példázzák nekünk a rendet és a harmóniát. Ellenük nem lehet lázadni, összeesküvést szőni, őket nem lehet megdönteni, elpusztítani. Mert felette állnak az emberi gyarlóságnak, mohóságnak. Felette állnak az embernek. (...) A csillagok megbízhatóak. Mikor már magunk sem leszünk, sőt tán semmi sem marad már ebből a világból, ami körülvesz bennünket, mikor leomolnak társadalmaink falai, s mikor... mikor tán a bányáinkban is embergépek vájják a szenet, a csillagok ott fognak örködni fölöttünk.”⁴⁷ Hell elmékedéseiben az ipari forradalmak által átalakított Geosz, a gyarmatosító társadalmak közelgő kihívásai, jóslatok, nyomasztó előérzetek formájában testesülnek meg: *„A kérdés, hogy a szárazföld növekszik-e, avagy a tengerek süllyednek alá, folynak el valahol a Föld kérgének repedéseiben, régóta foglalkoztatta a tudósokat világszerte. Hellnek rögeszméjévé vált a téma, mivel meggyőződésévé vált, hogy a földek megnagyobbodása kihatással lesz majd a világ politikai, gazdasági viszonyaira – egyes tengeremelléki országok földterületei hosszabb távon növekedni fognak a tengerrel nem rendelkező országokéhoz képest.”⁴⁸**

A természettudomány, sugallja *A Vénusz vonulása*, nem válaszolhat minden kérdésre, a regény harmadik, a csillagászati mérések kalandját leíró fejezetében (*Világok*) újfent a Hász-próza valamennyi hőst kísérő metafizikus kivetettség bizonytalansága fogalmazódik meg: *„A geometria elmélete szerint akkor érintkezik két kör, ha ezek egy osztatlan fizikai pontban összefüggnek; de az elmélet cserbenhagy, mihelyt ábrán akarjuk ezt kifejezésre juttatni; a legfinomabb rajzolóeszközökkel sem vagyunk képesek ezt a matematikai pontot érzékelhetővé tenni, és minél nagyobbak a körök, annál nagyobb a bizonytalanság.”⁴⁹*

Hász Róbert regénypoétikai invenciói között az idegenség irodalmi közhelyek sorát mozgósító értelmezései mellett a földrajzi határok közé vetett önéletrajzi én szereplehetőségeiről leváló egyetemes, a közép-európaiságot az általános egzisztenciális elhagyatottsággal egybesűrítő modellek is mindig követhetők voltak. Érzésem szerint az életmű e szempontból is legerősebb pontja *A Vénusz vonulása*, hiszen a jezsuita rend haláltusájának éveit bemutató történet, a két tudós reprezentáns expedíciója, a vallási, nyelvi, kulturális, és ne feledjük, társadalmi, földrajzi otthontalanság bemutatásának terepévé válik. Amellett, hogy Sajnovics és Hell a katolikus egyházon belül is gyanakvással szemlélt jezsuitákként a protestáns fejedelmek által irányított konglomerátumok Európájában bolyonganak, folytonosan szembesülniük kell hitük és tudományos elkötelezettségük antinómiáival is. A száz választófejedelem, III. Frigyes Ágost drezdai képtárát meglátogató Sajnovics tűnődéseiben a *duplex veritas* skolasztikus hagyomány óta erőteljes, a regényidőként szolgáló újkor egymást követő egyházi zsinatain folyamatosan napirenden tartott fogalmának kínzó ellentmondásai is helyet kapnak: *„A földi és az égi hatalom kettősségét vélte felismerni a művész alkotásá-*

⁴⁶ Uo., 167.

⁴⁷ Uo., 103., 104.

⁴⁸ Uo., 218.

⁴⁹ Uo., 107.

ban, (...) a kép leglényegesebb üzenete tán mégis a földi ember kiszolgáltatottságáról, magára-hagyatottságáról szól. Isten mindent lát, sugallta a kép, de nem segít.”⁵⁰

Krisztus és Loyola Ignác katonáiról tudható, hogy „más rendektől eltérően nem vetették el az antik és a reneszánsz szépségeit, hanem megadták a náluk nevelt, rendszerint főúri származású ifjaknak mindazt, amit a kor ismeretekben megadhatott. Tág teret adtak a tanulók természetes versengésének, és ezzel az oktatás terén alaposan megelőzték saját korukat.”⁵¹ Az arisztokrata származású Sajnovics, a rend védőburkában élő ifjú nyelvész-csillagász útját nem csak a szellemi és tudományos kiteljesedés élményei, a szexuális kísértéseknek való ellenállások kalandjai teszik meghatározóvá. A fiatal tudós saját intellektuális fejlődéséről szóló, a felnőtté válás útján is járó gondolkodó szokásos kétségeit lajstromozó belső monológjaiban elméje fejlődését is vizsgálni vágyik: „Nem másolásra született, ismerte fel, amikor már majdnem felnőttként meg tudta fogalmazni tehetségének lényegét. (...) János kegyelmi állapotnak hitte az ilyen pillanatokat.”⁵²

Hell ifjú segédjének a rend anomáliáit, a társadalmi megosztottság problémáit, az ontológiai és egzisztenciális bizonytalanság tapasztalatát az utazási regény konvencióinak megfelelően ugyancsak a találkozások révén kell átélnie. Sorsfonalába a Jézus Társaságát titokzatos körülmények között elhagyó, a hamburgi kikötőben hordárként dolgozó Tamás testvér párhuzamos életrajza is beleszövődik. Tamás a rend összeomlásának magyarázatát is adva, a széthúzás okaival, a származás terhével, az élethelehetőségek akadályaival szembesíti e problémákra korábban rá nem látó társát: „Én gyűlölöm a könyveket, János, undorodtam a papír érintésétől, a portól. Világéletemben misszióba vágytam, tiszta levegőre, távoli földrészekre, idegen tájakra. (...) Mert a távoli világokat kisajátították a kiemelkedő kapcsolatokkal rendelkező atyák, a te fajtád, ha nem sértelek meg, az arisztokrata családok csemetéi, akiket vagy családjuk kényszerített a rendbe, vagy maguk csatlakoztak unalomból vagy ostoba rajongásból.”⁵³

A Skandináv-félsziget felé tartó európai út az idegenség otthonos mintázatait is tartalmazza, a regény kulturális és történelmi panoptikumát benépesítő figuráinak szájába adja ezt alátámasztó citátumait. A benne egy helyütt felbukkanó híres matematikus, az oroszországi tartózkodásából visszatérő Gottfried Heinsius saját önkéntes száműzetéséről így beszél: „Idegen voltam, igaz, távol az otthonomtól, de mindent megkaptam, amire szükségem volt. Sőt többet is. (...) Onnan nézve a világ végtelen – nem gömbölyű, mint egy önmagát körbezáró labda, inkább határtalan síkság, amely belevész a semmibe, amelyen nem tudja magát átverekedni a mi örökös európai fanyalgásunk.”⁵⁴

Az obszerváció kalandját leíró fejezetekben a szigetmotívum sokoldalú bemutatásával is főként Sajnovics tépelődéseiből értesülünk: „A sziget, ami hónapokon át nem volt több egy pötytynél a térképen, megfoghatatlan végcélja egy vég nélküli utazásnak, immár megtestesült, előbújt a képzeletéből, és ott hevert a lábai alatt, fogva tartva őt.”⁵⁵ A nyelvi, kulturális, társadalmi idegenség e Hásznál annyira gyakori domborzati formájában a fiatal tudós a panoptikus hatalomgyakorlás legfőbb maximáit is felidézi: „Az a gyerekes képzelet támad, hogy az univerzum közepén áll, és a bolygók, holdak körülötte keringenek.”⁵⁶

50 Uo., 73.

51 Rácz J. Zoltán, *Jezsuiták tegnap és ma*, Bp., Kossuth, 1974, 22.

52 Uo., 9.

53 Uo., 124.

54 Uo., 98, 99.

55 Uo., 212.

56 Uo., 213.

A sokat idézett Jeremy Bentham-i térkonstrukciót újragondoló Michel Foucault a klasszikus kor általános fegyelmezési formulái között a reguláris rend „kitüntetett helyeit” és társaságait, köztük a jezsuiták mintakollégiumait is a társadalmon belüli sziget metaforájával véli leírhatónak.⁵⁷ Ehhez az elgondoláshoz igazodva *A Vénusz vonulása* Sajnovicsának gondolataiban az időjárás zordságának kitett Vardö börtönné, a fogság, a belátható tér nyomasztó, elhagyhatatlan őrtornyává válik: „A sziget meghatározó építménye az erőd volt. A kikötőtől északnyugatra, a sziget közepén állt, és impozáns látványt nyújtott. Két magas tornyával, nyolcágú csillagot formázó falaival, melyek kinyúló ágai befészkeltek magukat a környező földhalmok sekély völgyeibe, uralta a tájat.”⁵⁸

A Vardö szigetét, ahogy a száműzött Raskovitz lakóhelyéül szolgáló insulát leíró részek a disztópikus térvíziók modelljeinek megfelelően szerveződnek, ennyiben *A Vénusz vonulása* a Diogenész kertje, *A künde*, de legfőképpen a *Végvár* hasonló törekvéseivel rokon. A párhuzamos világirodalmi univerzumból választott breviárium (Buzzati és Gracq prózája) vonatkozó szöveghelyei könnyedén vehetők össze Hász termomodulációinak meghatározó formáival, tájleírásaival. „A nappalok rövidülésének köszönhetően mintha az idő múlása is lelassult volna. (...) Hidegre fordult az idő, az északi szél szinte megállás nélkül söpört a szigeten, keresztülfújt mindenben, éjszakánként ott duruzsolt a fülébe, akárha testetlen hang formájában egy újabb lakótárs költözött volna a házukba.”⁵⁹

A nappal és az éjszaka egybemosódása, az időviszonyok felborulását eredményező, az érzékelést megzavaró meteorológiai körülmények a *Végvár* intertextuális bázisának forrásai között említett *A Tatárpusztá* környezetfestésében is kiemelt helyen szerepelnek: „A szirt peremén egyenes, mértanilag szabályos, piszkossárga sáv húzódott: az Erőd körvonalai.”⁶⁰ „A napok hosszúak, nyugalmasak, déli verőfény kápráztat mind-egyre – mintha sosem akarna bealkonyodni.”⁶¹ *A Tatárpusztá* sziklás, sivatagi szcénái a mozdulatlan idő, a lassúság megérzékítésére alkalmas retorémaival telnek meg: „Így gördült, futott tova észrevétlenül az idő.”⁶² *A Szirtiszek partvidékének* Aldoja a tengeri Támaszpont sivárságát hasonló módon érzékeli: „A nedves orsennai erdők fölött lebegő ködös pára után errefelé fényes és rideg szárazság uralkodott, a távolban magányos tanyák alacsony fehér falai csillantak meg. (...) A szél sepepte láthatár, amelyen néhány óriási felhőnyáj kergefőzött éppen, kezdett még jobban hasonlítani a nyílt tenger horizontjára, amikor itt-ott, a kopár térségben szabálytalanul elszórva, magas normand őrtornyok tünedeztek fel, világítótoronyként őrködve a csupasz síkság felett.”⁶³ Buzzati és Gracq regényei imagináriussá váló helyeiket nagyon hasonló módon definiálják: „Milyen lehet az északi birodalom, a köves, sziklás pusztaság, melyen még senki sem jutott keresztül?” (*A Tatárpusztá*)⁶⁴ „Különös hely volt ez a füves pusztaság kísérteties ködéből előbukkanó Támaszpont a kihalt tenger partján.” (*A Szirtiszek partvidéke*)⁶⁵ E térképzetekhez illeszkedő formákban *A Vénusz vonulása* is bővelkedik: „János kedvenc kirándulóhelyévé vált a kisebbik sziget. Ahhoz azonban, hogy oda

57 Michel Foucault, *A panoptikusság*. Ford. Fázsy Anikó, = M. F., *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Bp., Gondolat, 1990, 264–311., 285.

58 Hász, 2013, 215–216.

59 Uo., 233.

60 Dino Buzzati, *A Tatárpusztá*. Ford. Telegdi Polgár István, Bp., Európa, 2003, 11.

61 Uo., 58.

62 Uo., 89.

63 Julien Gracq, *A Szirtiszek partvidéke*. Ford. Szabolcs Katalin, Bp., Magvető, 1991, 13.

64 Buzzati, 2003, 24.

65 Gracq, 1991, 17.

átjusson, útba kellett ejtenie a kikötőt, vagyis azt a keskeny, alig száz láb széles földsávot, ami a két szigetet összekötötte.”⁶⁶

A *Vénusz vonulása* időviszonyokat is szétszabdalo skandináv éjszakájában Sajnovics az elhagyhatatlanság, a mozdulatlanság, a felbomló tér élménnyel szembesül: „Az a fajta idő volt, ami újabban egyre inkább jellemezte a szigetet: egyöntetű szürkeség borult a tájra. A hó kölcsönvette az olomszínű felhők színét, a déldei alkonyat pedig végképp össze-mosta az eget a földdel, hogy az ember alig tudta megkülönböztetni az eget a földtől. (...) János nem hitte volna, hogy egyszer képes lesz vonzónak látni egy ilyen színektől megfosztott, élet-telen vidéket. Olyan volt, mint Istennek egy nyersen hagyott tartománya, a teremtés kezdeti állapotában, amely arra várt, hogy a képzelet benépesítse.”⁶⁷

A nyelvi, kulturális idegenség Buzzati, Gracq és Hász prózájában az egzisztenciális kivetettség élményével párosul. A *Tatárpuszta* sivatagi senki földjén „Drogo ebben az időben döbrent rá: bármennyire szerethetjük egymást, mindig egyedül vagyunk; ha szenved valaki, fájdalom csakis az övé, senki sem vállalhat belőle egyetlen parányi részecskét sem; az egyik ember szenvedésétől még nem érzik magukat rosszul a többiek, hiábavaló itt bármi nagy szeretet. Ezért menthetetlenül magányos az életünk.”⁶⁸ A *Szirtiszek partvidéke* tengerszorosában örködő Aldo számára a kivetettség a megfigyelés céltalanságában testesül meg: „Nagyon hamar kiderült, hogy a Támaszponton nincs semmi megfigyelni való; egyvalamit tehettem, hogy nevetségessé ne váljak és hogy ne szökjek meg az elszigeteltség unalmától: megpróbáltam összebarátkozni gyanús és nyílvánvalóan ártalmatlan emberekkel.”⁶⁹

A *Tatárpuszta* az élheterlen hely otthontalanságát kínálja végső élményként is főhőse számára: „A megszokás ejtette rabul, a hiú katonaelet, a nap nap után látott falak otthonossága. Négyhónapi egyhangú szolgálat megtette a magát: léprement.”⁷⁰ A *Szirtiszek partvidéke* hőse belső monológjaiban a táj belakhatatlanságának érzésével találkozik: „Valahányszor emlékezetemben visszapergettem a Szirtiszekeken töltött első heteimet, újra és újra élesen belém sajdul a hontalanság érzése, amely megérkezésem után elfogott, és ez az érzés mindig ehhez a gyors utazáshoz tapad a legerősebben.”⁷¹ Nem meglepő, hogy *A Vénusz vonulásában* Raskovitz az idegen világok közt járásról csak hasonló tapasztalatokról számot adva tud beszélni: „– Egy idő után nyugalomra vágyik minden utazó. Ott, ahol az emberek gondolatuk erejével közlekednek a bolygók között, még ott is bele lehet fáradni a folytonos helyváltoztatásba.”⁷²

A Menny és a Pokol kettősségével, a felvilágosodás kora egyik legfontosabb misztikus dogmájával hőseinknek is szembesülniük kell. A szövegszerűen ugyan nem említett, ám hatásaiban felfedezhető teóriák közül Emanuel Swedenborg svéd tudós, filozófus, misztikus teológiával foglalkozó gondolkodó elképzelései is ott lebegnek Hász hőseinek következtetései között. Swedenborgnak az éppen a regényidő éveiben megszülető teoretikus munkái, köztük a látomásokra épülő, a Mennyet és a Poklot meglátogató Istenről szóló gondolatai láthatóan nyomot hagytak *A Vénusz vonulásá-*nak eszmétörténeti konklúzióin, ahogy a Hell és Sajnovics szemén keresztül láttatott keresztény Európa gondolkodásán is. A dogmatika nyitott kérdései iránt fogékony

66 Hász, 2013, 220.

67 Uo., 236.

68 Buzzati, 2003, 238.

69 Gracq, 1991, 22.

70 Buzzati, 2003, 86.

71 Gracq, 1991, 14.

72 Hász, 2013, 302.

teológus egyik legtöbbet idézett elképzelése szerint „*az Isteni Gondviselésben a Gonosz és a Jó egyaránt részt vesz*”. A skandináv gondolkodó modelljében a Mennyből kiáradó Jó és a Pokolból eszkalálódó Sátán, az Istentől eredő Jó és az Embertől jövő Gonosz valójában ugyanaz, működésüket pedig az Isteni Gondviselés irányítja.⁷³ A regény erre utaló legjellemzőbb mondatát a Sajnovics alakmásként megtestesülő Raskovitz fogalmazza meg: „*A pokol, atyám, itt van ezen a bolygón. Mert az nem más, mint maga a halálfélelem, s addig tart, ameddig evilági életünk.*”⁷⁴

Hász Róbert „aufklärista kalandtúrájában” a főhősök elmélkedései az intertextualitás szétszálazhatatlan hálójába szövődnek, ebben a rendszerben nem is az a különösen izgalmas, hogy a történetet a kor művészetének és tudományának ismert alakjai népesítik be. Sokkal érdekesebb, ahogyan a világot az olvasmányaikból leképezni vágyó fejedelmek, államférfiak, írók, tudósok beszélgetéseiből a felvilágosodás legfontosabb kultúrfilozófiai maximái kibontakoznak. A Bernard Le Bovier de Fontenelle legismertebb művét, a *Beszélgetések a világok sokaságáról* (*Entretiens sur la pluralité des mondes*, 1686) című munkát idéző Klopstock a saját tudói karakterét a regényidőben folyamatosan kereső Sajnovics szellemi fejlődésének is fontos alakjává válik. „*Amióta elolvastam Fontenelle könyvét, nem tudok úgy felnézni a Holdra, hogy ne jusson rögtön eszembe, vajon élhetnek-e ott emberek?*”⁷⁵ Sajnovics gondolkodásába a szintézis helyeként szolgáló Vardön, Swedenborg szférái mellett Fontenelle és Klopstock látomása is beépül: „*[H]a Klopstock költői víziójának igaza van, és más bolygókon is virul az élet, az egész világmindenség egyetlen végtelen időfolyamban úszik, bolygóstul, csillagostul, naprendszerestül.*”⁷⁶

A karteziánus fizika, a heliocentrikus asztronómia jeles képviselője, a felvilágosodás eszmeiségének alakítóira nagy hatást gyakorló Fontenelle szövege a dialógus műfajában közvetít ismereteket, előbeszédében természetesen a filozofikus belső utazás szépirodalmi kifejezésének lehetőségeit is keresi: „*Beszélgetéseimben egy hölgyet szerepeltetek, akit oktatnak, és aki még sohasem hallott beszélni ezekről a dolgokról. Úgy gondoltam, hogy ezzel a fikcióval még jobban kidomboríthatom a mű szórakoztató jellegét, és hölgyeinket is bátoríthatom egy olyan asszony példájával, aki semmit sem konyít a tudományokhoz, mégis megérti, amit mondanak neki, és világosan elrendezi fejében az örvényeket és a világokat.*”⁷⁷ A Vénusz vonulása és a fontenelle-i diskurzus párhuzama még érdekfeszítőbb, ha megfontoljuk, hogy a „világok sokaságáról” szóló vitáirat hősnője egy helyütt éppen a Vénuszról, a 18. századi tudományfilozófia érdeklődését izgalomban tartó bolygóról elmélkedik: „*– Úgy van – feleltem –, de tudja, mitől ilyen szép a Venus messziről? Épp attól, hogy közlelről nagyon csúf. Megfigyelték távcsővel, hogy a Venus tulajdonképpen a mi hegyeinknél sokkal magasabb és csúcsosabb és nyilván kopárabb hegyek tömege, és az ilyen felszín a lehető legalkalmasabb arra, hogy nagyon erősen, fényesen verje vissza a fényt.*”⁷⁸

Bár A Vénusz vonulása harmadik része a tudományos expedíció megfigyeléseinek egzakt krónikája, a regény hősei a szent és a profán helyek közti átjárókban téblábolva keringenek az északi sötétségben. Tzvetan Todorov fantasztikusirodalom-térkép-

73 Emanuel Swedenborg, *Angelic Wisdom about Divine Providence*. transl. by William Frederic Wunsch, Swedenborg Foundation, New York, 1986, 294., 296.

74 Uo., 305.

75 Uo., 170.

76 Uo., 239.

77 Bernard Le Bovier de Fontenelle, *Beszélgetések a világok sokaságáról*. Ford. Lakatos Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979, 7–182., 9.

78 Uo., 91.

zeteiről szóló következtetése szerint a fantasztikum manifesztálódásakor „a szöveg által felidézett világban bekövetkezik egy esemény, amely a természetfölöttihez tartozik”. Ez a mechanizmus az irodalmi térhez tartozó olvasóban és a történet hőisében is rendszerint reakciókat vált ki, melyeket Todorov „habozásnak” nevez.⁷⁹ A regény utolsó egységében a szereplők, elsősorban a regény világát saját Bildungsromanná alakító Sajnovics, tobzódnak a tétovázó bizonytalanság élményében. Ennek legplasztikusabb megnyilvánulása a történet zárata, a Raskovitz-Sajnovics személycsere következtében az „elhagyhatatlan helyről” menekülő száműzött távozása. Mindez az utópiák végkifejletének közkedvelt megoldása, melynek plasztikus előkészítése, hogy a három meghatározó nőalak kísértésének hálójába gabalyodott Sajnovics „utolsó plátói” szerelme, Dorothea arcképében első kísértője, a patikusné képét véli meglátni: „Hazatérve előszedte Dorothea portréját, (...) rémülten látta, hogy a papírról Heintz né Vilma mosolyog vissza rá.”⁸⁰

A próbatételes kalandregény vagy a fejlődésregény lineáris térképezését is követő, ám mély struktúráiban az önmagába visszatérő, koncentrikus körökként elképzelhető labirintus formáját is felvevő prózából egy személycserét követő rejtéllyel távoznak főhősei. A korszak végét jelző, a jezsuita rend feloszlásáról szóló, a Társaság felélesztését már meg nem érő figurákról szóló epilógus valójában nem a történet lezárása. A finoman az önmaga farkába harapó, a „sivatagot létrehozó” Baziliszkuszt Borges-reminiszcenciáit⁸¹ is megidéző elbeszélői technika a minoritás legfontosabb tapasztalatáról, az egymás mellett létező, egymásba vesző világok végtelenségéről ad számot.

Hász Róbert: *A Vénusz vonulása*. Kortárs Kiadó, 2013

Felhasznált irodalom:

Az áthelyeződések koreográfiája (Hász Róberttel beszélget Virág Zoltán), = Forrás, 2007/2., 31–37.

Ifj. Bartha Lajos, *Magyar tudósok mágneses megfigyelései a sarkkörön túl, 1769-ben*. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 2004/13., 49–55.

Belák Henriett, *Felmérhető-e a világ? Egy sikertörténet természetrajza*: Daniel Kehlmann. Forrás, 2008/3. 112–119.

Bene Zoltán, *Utak története — Az elágazó ösvények kertje*: Hász Róbert: *A Vénusz vonulása* Kortárs, Bp., 2013, <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2013-6/52/papir-vaszon-deszka/-p-utak-tortenete-az-elagazo-osvenyek-kertje-p-p-hasz-robert-a-venuszu-vonulasa-c-konyverol-p/3555/>

Bényei Tamás, *Apokrif iratok: Mágikus realista regényekről*. Debrecen, Kossuth, 1997

Borges, Jorge Luis; Guerrero, Margarita: *Képzelt Lények Könyve, (A Baziliszkuszt), = Válogatás Jorge Luis Borges társ szerzővel írt műveiből: A holdbéli nyúl*. Bp., Európa, 2000, 7–160., (20–23.)

79 Tzvetan Todorov, *Bevezetés a fantasztikum irodalmába*. Ford. Gelléri Gábor, Bp., Napvilág, 2002, 91.

80 Hász, 2013, 277.

81 Jorge Luis Borges, Margarita Guerrero: *Képzelt Lények Könyve, (A Baziliszkuszt), = Válogatás Jorge Luis Borges társ szerzővel írt műveiből: A holdbéli nyúl*, Bp., Európa, 2000, 7–160., (20–23.)

- Buzzati, Dino, *A Tatárpusztá*. Ford. Telegdi Polgár István, Bp., Európa, 2003
- Cluny, Claude Michel, *La clé sur la porte (La forteresse. Róbert Hász)*, Magazine littéraire, Octobre 2002.
- Cyrano de Bergerac, *Holdbéli utazás*. Ford. Szávai János, Szeged, Lazi, 2002
- Diderot, Denis, *Hollandiai utazás – Előjáró beszéd: Hogyan utazzunk hasznosan?* Ford. Szász Géza, = D. D., *Esthetika, filozófia, politika*, Bp., L'Harmattan, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 2013, szerk. Kovács Eszter, Penke Olga, Szász Géza, 99–103.
- Fontenelle, Bernard Le Bovier de, *Beszélgetések a világok sokaságáról*. Ford. Lakatos Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979, 7–182.
- Foucault, Michel, *A panoptikusság*. Ford. Fázsy Anikó, = M. F., *Felügyelet és büntetés: a börtön története*, Bp., Gondolat, 1990, 264–311.
- Gracq, Julien, *A Szirtiszek partvidéke*. Ford. Szabolcs Katalin, Bp., Magvető, 1991
- Hász Róbert, *Diogenész kertje*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 1997
- Hász Róbert, *Végvár*, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2001
- Hász Róbert, *Júliával az út*, Bp., Kortárs, 2010
- Hász Róbert, *A Vénusz vonulása*, Bp., Kortárs, 2013
- Maár Judit, *A fantasztikus irodalom*, Bp., Osiris, 2001
- Mosonyi Kata, *Külső út – belső utazás*, <http://irodalmijelen.hu/2013-dec-8-1832/kulso-ut-belso-utazas>
- Olasz Sándor, *Hász Róbert: Végvár*, Tiszatáj Könyvek, 2001, Kortárs 2001/9., 122–125.
- Onagy Zoltán, *A géhás diadala: Hász Róbert: Végvár*, *Az Irodalom Visszavág*, 2001–2002, Tél, 131–134.
- Papp Máté, *A Sajnovics kisbolygó: Hász Róbert: A Vénusz vonulása*, Kortárs Kiadó, Budapest, 2013), *Híd*, 2013/12., 94–97.
- Pécsi Györgyi, *Végvár isten háta mögött: Hász Róbert regénye*, Magyar Nemzet, 2001. június 8., 32.
- Possanza, Orietta, *Precipitati in un mondo kafkiano*, Left, 2008. december 19., 81.
- Radics Viktória, *Yu-szelet misztikus aszpikban: Hász Róbert: Végvár*, Holmi, 2001/1, 110–114.
- Rác J. Zoltán, *Jezsuiták tegnap és ma*, Bp., Kossuth, 1974
- Sajnovics naplója 1768–1769–1770*, A Bécsben őrzött latin nyelvű eredetiből ford.: Deák András, szerk., előszó, jegyzetek: Szij Enikő, Bibliotheca Regulana I., Bp., ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék 1990
- Szilágyi Márton, *Várunk: Hász Róbert: Végvár*, Tiszatáj Könyvek, 2001, *Élet és Irodalom*, 2001. június 8., 25.
- Swedenborg, Emanuel, *Angelic Wisdom about Divine Providence*, Transl. by William Frederic Wunsch, Swedenborg Foundation, New York, 1986
- Todorov, Tzvetan, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, ford. Gelléri Gábor, Bp., Napvilág, 2002
- Virág Zoltán, *A margó vándorai*, = V. Z., *A szomszédság kapui: Tanulmányok*. Zenta, zEtna-Basiliscus, 2010, 18–53.
- Wilhelm József, *Utazás a történelemből a sci-fibe: A Vénusz vonulását megfigyelők nyomdokai*. <http://www.szegedilap.hu/cikkek/irodalom-tortenes/wilhelm-jozsef--utazas-a-tortenelembol-a-sci-fibe.html>

Mohai V. Lajos

„Petőfi a miénk”

(Bekezdések egy állhatatos Petőfi-kutató munkáihoz)

Ratzky Rita legutóbbi könyvében („*Halhatlan a lélek*”. Válogatott tanulmányok, cikkek, kritikák a XVIII–XIX. század magyar irodalmáról. Budapest, Napkút Kiadó, 2015, Kútfő bibliotéka, 14.) közel 700 sűrű oldalon tette közzé a XVIII–XIX. századi magyar literatúráról aprólékos gonddal írott tanulmányait. Az mindjárt kiviláglik a munkából, hogy ha valaki netalántán eddig nem találkozott volna a szerző munkásságával, akkor is látná, hogy Ratzky kutatói életművének igazi irodalmi hőse Petőfi Sándor, és mellette Szendrey Júlia. A legismertebb magyar költő-géniusz élete és életműve minden kor történetésének – bárhonnan is közelíti tárgyát – komoly és fáradtságos erőpróba: Ratzky egyszerre értelmező, filológus és – a Petőfi Irodalmi Múzeumban eltöltött éveinek hozományaként – muzeológus is, és e minőségében Petőfi emlékkultuszának tevékeny és érzékeny ápolója.

Néhány példa rá: a múlt század végén fölfedezett és kiadott *Ibolyák* című kéziratban maradt kötetének retorikáját, kötet szerkesztési koncepcióját elemzi. Maga a füzet 1843-ból származik, s Petőfi művészi önkeresését dokumentálja, melyben tehetségét nemcsak költői vállalkozásnak, hanem prózai kísérletnek is alávetette. Az idő tájt még a romantika előtti idők normái szabták meg az általa követett irányt és a természeti szép dominált esztétikájában, tematikus szálon pedig a színészvilág, színészelet nyilvánvaló epizódjai, a vándorszínészet érzésvilága bukkan föl az *Ibolyák* keresetlen, kicsit darabos, meg-megbotló vessoraiban. Voltaképp valódi életrajzi helyzetek folyományaként, azok tényszerű, a költészet világába éppen csak „megemelt” rögzítéseiként megszületett írások képezik a füzetecske tartalmát, szövegegyüttesét, mely azért is felbecsülhetetlen fejlődéstörténeti forrása a Petőfi-kutatásnak, mert jelzi Petőfi pályájának korán jelentkező, átgondolt világképi-poétikai ambícióját, hogy a költő írásait tematikus csoportokba, versciklusokba kívánta rendezni. Az a tény is külön figyelmet érdemel, hogy olyan pótolhatatlan relikvia került a múlt mély kútjából elő, amely Petőfi kézírását őrzi.

Ratzky Rita hosszú metodológiai tanulmányt szentel a múzeumi lehetőségek feltárásának a Petőfi-kutatásban: milyen feladatok állnak a múzeumi munka előtt, teszi föl a kérdést. Több dolgozat mutatja, hogy Petőfi tárgyi emlékeinek precíz regisztrálójá, rendszerezője és gyarapítója; dolgozatot ír öltözködéséről, ízlésvilágáról, személyes tárgyairól. Ezt a munkát kiterjeszti egyik dolgozatában – igen helyesen – a nagyszalontai költőórára is (*Arany János és tárgyi környezete*). A kötet részletes szakmai méltatása, kritikai elemzése – kiváltképp, hogy mintegy összegyűjtött műnek tekinthető – sok szempontú bírálatra tarthat igényt a korszakkal behatóan foglalkozó filozoftól,

mi több, nekik e feladatot el is kell végezniük. Nyilván ezt megteszik, hiszen ez a gyűjtemény – ahogy mondani szokták – megkerülhetetlen a professzionális kutatók számára, ténygazdagsága, ismeretanyaga és filológiai kutatói módszertana, sokrétű témaválasztása is indokolja ezt. Másfelől: Ratzky könyve azért is figyelmet érdemlő lehet számukra, mert az ideológiaiilag is változatos Petőfi-kutatás elmúlt évtizedeihez szolgáltat municiót; érdemes lehet tehát megkeresni az irodalomtörténész tanulmányainak a helyét a Petőfi-filológiában. Egy szembetűnő vonását kiemelném az előbb mondottak fényében is a kutatónak: Ratzky Rita azok közé tartozik, akik láthatóan örömmel végzik el a korántsem látványos eredményekkel kecsegtető és sok türelmet igénylő filológiai aprómunkát; a szerző ebben nemcsak kedvét leli, de türelemmel végzi a dolgát. Ugyanakkor az is érződik, hogy tudja, Petőfi életműve kimeríthetetlen; és akkor mindannak, amit elvégzett, lesznek folytatói, kiegészítői, korrigálói. Mert ismétlem: e tanulmányok mögött hatalmas mennyiségű és aprólékosan véghezvitt gyűjtőmunka áll, ezek feldolgozása – csak remélni lehet mások számára is sok elgondolkodtató tényrt tárt föl, és a kutató életnyi munkája termékeny talajba hullt. Ez talán feledni engedi darabos fogalmazását, olykori körülményeskedését.

Egyszer Nemes Nagy Ágnes úgy fogalmazta meg – a világirodalomban legismeretebb költőnk – Petőfi mindenkori helyét a magyar irodalomban, hogy: „*Petőfi a miénk.*”

Ratzky Rita derekas kutatói munkásságát mással nem is tudnám tömörebben jellemezni, mint ezzel a Nemes Nagy-féle mottóval, amelyet – képletesen szólva – a XIX. század közepe óta a magyar irodalom homlokára írtak.

Ebből a terjedelmes tanulmánykötet írásából számomra az is következik, hogy Ratzkyt a magyar irodalom szövevényes Petőfi-hagyománya mélyen foglalkoztatja, és megdolgoztatja benne a tudóst, foglalkoztatja Petőfinek és korának a kultúránkra, közgondolkodásunkra és a költészetünkre gyakorolt hatása, amely – hogy frivol fogalmazással éljen a muzeológus esetében – korántsem múzeumi tárgy; eleven jelenség, mindig van benne fölfedezni való újdonság, föllelhető benne korábbról nem látott összefüggés. Petőfi az olvasó előtt többféle tükörben jelenik meg: nemcsak saját korában látjuk, kötetiben, magán- és közéleti szerepeiben, hanem hamar kezdődő utóéletében is, amely immáron több mint másfél évszázados, és hozzátehetjük: a magyar esszé és értekező próza olyan magaslati pontjait jelentik, mint Illyés Gyula másolhatatlanul nagyszerű Petőfijét, minden magyar kötelező olvasmányát. Vagy éppenséggel a kezdetei, melynek rajtja Jókai emlékbeszédeinél van. A kötetből most Horváth János 1923-as klasszikus monográfiájának önálló és tüzetes bemutatása hiányzik nekem – bölcsészéveimből tudom, hogy e mű nélkül nincs ma megalapozott Petőfi-kép. Ratzky egyébként követi és bemutatja más irodalmárok kutatásait (esetenként orosz és lengyel szerzőkét), és kitekint az európai érintkezési pontokra is. Mindig örömmel nyugtázom, hogy a Petőfi-szakirodalom szerencsére nagy és egyre nagyobb, a költőt folyamatos és nem lankadó érdeklődés kíséri. Elég csak a közelmúlttól Dienes András, Pándi Pál, Fekete Sándor, Lukácsy Sándor, Martinkó András, Kerényi Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, vagy a jelenből Szörényi László, Margócsy István munkáira, kötetekre gondolni, hogy kövessük költészetünk alakító zsenijét pályáján. Ratzky munkássága hozzájárulás ahhoz, hogy még élesebben és pontosabban rajzolódjon ki ez a monumentális költői pálya.

Petőfi heroikus élete és sorsszerű halála része a nemzeti mitológiának. Jövendölése utolsó versében (*Szörnyű idő...*) az én megítélésem szerint máig kísérti a magyar irodalmat. E nagy költemény legjobb elemzése még 1973-ban Szörényi László tol-

lából született meg, és a Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyvében jelent meg először (*Apokalipszis helyett katakлизma*). Az életművet lezáró, az apokalipszist megidéző, a történelmi bukással a bekövetkezett apokalipszist is feltételező, a halálközelséget talányosan megsejtető vers ez. Petőfi 1849 júliusában Mezőberényben írta: „Szörnyű idő, szörnyű idő! / S a szörnyűség mindegyre nő. Talán az ég / Megesküvök, / Hogy a magyart kiirtja. / Minden tagunkból véreünk / Hogy is ne? villog ellenünk / A fél világnak kardja.” Petőfi teljes élete az életszabályokat még részben sem igen elismerő és elfogadó, saját kora normáit szilajon megváltoztatni és gyökeresen átalakítani akaró személyé és lobbanékony személyisége. A látnok költői szerepét variálja, miközben hadakozik az ismeretlen kézzel, elszenvedője lesz a történelem valamennyi kontrasztjának és a kor kis- és nagypolitikai viszontagságának: „Egy őrült, rémülésteli / Zavart ész meséjének”.

A magyar irodalom minden addigi apokaliszisz-költészetének hangja szólal meg egyszerre ebben az emelkedett nagy versben – Vörösmartyig bezárólag.

Én arra vállalkozom most, hogy néhány bekezdésben fölhívjam az olvasók figyelmét az özvegyről, Petőfiné Szendrey Júliáról, és a költő fiáról írottakra. Mindkét szereplőjét érzékletes címmel jeleníti meg Ratzky: Szendrey Júlia „*Magyarország leg-regényesebb asszonya*”. A Petőfi Zoltánról szóló dolgozat – ha szabad így fogalmazni: a tragikus sugallat ellenére is szemet gyönyörködtető – címe pedig anyja *Három rózsabimbó* című költeményéből való idézet: „*A lehullott csillag fennmaradt sugára.*”

Ami előjáróban idekíváncozik: zavarossá vált asszonysors – a nemzet örökös özvegye helyett – egy másik férfi mellett, és eltékozolt, érdemtelen – korai tüdőbaj által megszakadt – fiatal élet; Szendrey Júliáról és Petőfi Zoltánról még többnyire mindig ez a sztereotípiá élt az irodalmi emlékezetben; zajos tiltakozás Szendrey Júlia Petőfi utáni élete ellen, és érdektelenség, lemondás az elkallódott fiúval kapcsolatban, aki ugyancsak elherdálta a nagy örökséget, amit a sorstól kapott. Petőfi Zoltán életrajzi alakjában ott az a belső nyomás, amellyel kortársai és utókora(i) is összekötötték az apjával, annak halott árnyával: „*Egy szent örökség roppant árnyai*” – Juhász Gyula fogalmazott később így, emblematisztikus tömörséggel. Azt gondolom, hogy Petőfi Zoltán számára az apai örökség tényleg nem nyújtott fedezetet és védelmet – sőt, mintha kikezdte, összeroppantotta és megfosztotta volna az érzékeny fiatalembert a biztonságérzetétől. Szendrey Júlia fölött pedig átcsapott a történelem tragikus hulláma Petőfi halálával, és minden további erőfeszítése összetörött azon a valóságon, amely egy csapásra kimondta rá elmarasztaló ítéletét. Irodalmi hagyatékában, amelyet talán végre a maga teljességében elkezdett kibontani a kutatás, egy izgatott, tehetséggel megáldott asszony ihletett belső drámája látszik eredendő voltában kibontakozni.

Szendrey Júlia ránk maradt munkássága fölcillantja egy jelentős életmű lehetőségét is, és korántsem Petőfinéként: tehetsége és rokonszenvesen eredeti, tépelődő személyisége épp a nagy művész árnyékából tépné ki őt, ha nem maradt volna csonka, és nem veszett volna el ő maga (szinte művészetével együtt) második, az 1850-es évektől pokollá vált életében és házasságában. Az első élet Petőfi oldalán a sors kegyeltjévé emelte Szendrey Júliát, a második élet sötét mélységek ölébe buktatta, megalázta, kismizmizte, betegséggel sújtotta – és kínhalállal elpusztította. Úgy látom, olyan sorsért halt meg, amely nem volt az övé: hányattatása különös fénnel világít be hozzávetőlegesen két évtizedet a XIX. század közepének magyar irodalmából, dúlt, kicsinyességtől és féltékenységektől mérgezett irodalmi életéből, sőt későbbi utókorából is.

Szendrey Júliára, az irodalom művelőjére – ez Ratzky írásaiból kiderül – mindenképp érdemes figyelni. Számomra legizgalmasabb: Szendrey Júlia ellentmondásokat

hordozó, nagyszabású személyisége, e szeszélyes, ideges, alkotói – és nyomasztó életrajzi – feszültségben élő művészegyéniség, aki nem akart csak Petőfi özvegye maradni. Ez az elhatározása pedig kikezdte az akkori – férfiak által uralt – irodalmi világ toleranciáját. Ratzky mellett az újabb szakirodalomból Ajkay Alinka és Szentes Éva kísérőtanulmánya Szendrey Júlia 2015-ben kiadott naplóihoz és leveleihez hasonlóan térképezi föl hősük életének fordulatait, gyötrelmeit, és (többnyire) értetlen utókorának állomásait. („Naponként árvább”. Szendrey Júlia naplója. Női tükörben – nők – naplók – vallomások. Sajtó alá rendezte Ajkay Alinka és Szentes Éva. Budapest, Az Editio Princeps Könyvkiadó, 2015) Talán az a legizgalmasabb megfigyelés a munkájukban, ahogy a kortársai (nem is akárhik, Gyulai Pál és Arany is például) szinte eltakarják kezükkel a szemüket inkább, minthogy őt a maga valójában lássák – vagyis elfogadják. Szendrey Júlia szomorú utóéletének is talán ez lehet az archimedesi pontja: a magyar irodalomtörténet meghatározó alakjai – kiváltképp azok, akik hódoltak Petőfi zsenijének, csakis Petőfi hűtlen özvegyét akarták látni Szendrey Júliában.

Szendrey Júlia néhány igen szép, és arányérzékről, költői erudícióról is tanúskodó verséről, például a csalódottságát szóra bíró Keserű kínról („Keserű kín és gyötrellem / Volt énnekem a szerelem; / Ami másnak életet ad, / Az hozza rám halálomat”) sok-sok fájdalmas, de nem önsajnálatozó naplórészletéről, és az elvágyódást költőileg is megragadó leírásairól, például a Velencéről szóló kisrajzáról, nem volna szabad megfeledkeznünk.

Végezetül néhány mondat Petőfi Zoltánról, akire Ratzky – érthető és megengedhető elfogultságból – külön is kitér, és tanulmányt ír róla. Az irodalomtörténész egy-két – engesztelő – ecsetvonással megpróbálja fölvezetni Petőfi Zoltán irodalmi portréját. Az irodalomtörténet-írás róla alkotott és meggyökerezett szinte minden ízében elítélő képe abból következhet, hogy a közelítési pont hozzá óhatatlanul az apától indul. Ahány írását én Petőfi Zoltánnak ismerem (és ez sajnos korántsem az összes lehet), abból arra következtetek, hogy Petőfi Zoltán ránk maradt irodalmi kísérleteinek nehézségét is ez, apja árnya, követése jelenti. Nem lehet azzal hízelegni magunknak, hogy elsőrendű tehetség, de az írói véna kétségkívül megvolt benne. A továbblépésre, az elmélyültségre azonban ideje se maradhatott a kínzó és korai halálát okozó betegsége miatt. Hogy ez önpusztítás következménye-e pusztán, azt is nehéz megítélni; hogy ebben mekkora szerepe volt a közel sem szeretetteljes kapcsolatának anyjával, erről is nehéz határozott véleményt formálni. Annyi azonban bizonyos, hogy Petőfi Sándor fia zaklatott, rövid életet élt; a boldogság őt is kerülte; vajon utólag ki lehet-e silabizálni, hogy személyisége markánsan más volt-e, mint az apjáé; örökös nyugtalanság kísérte, ebben nem különbözött/különbözhetett az apjától, és még talán az is elmondható, hogy az önismeret hiányának az a mélysége sem jellemezte, amelyet az apjával többnyire egyidős kortársai előszeretettel – és kicsit meggondolatlanul – neki tulajdonítottak.

Nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy az utóbbiak talán azzal a szomorúsággal tették ezt, amelyet Petőfi Sándor megemészthetetlen hiánya miatt éreztek.

Fábián Borbála

Lapok Kecskemét történetéből

Miklós Péter: A Kecskeméti Lapok története (1868–1956)

Hogyan lehet összefoglalni nyolcvannyolc év történéseit százharminc oldalban? Hogyan lehet nyolcvanhárom évfolyam több ezer oldalnyi megjelent hírét, tudósítását, írását, hirdetését elmesélni kevesebb mint száz oldalban? Hogyan lehet az újságot – s szerkesztőit és kiadóit – egyszerre úgy bemutatni, hogy a történet elbeszélése mindvégig folyamatos maradjon?

Miklós Péter történész erre tesz kísérletet, amikor a *Kecskeméti Lapok* történetét mutatja be új kötetében. A kötetnek külön története van: a szerző 2008-ban végzett kutatásai után nyolc évvel vehetik kézbe a könyvet, bár részleteket, a *Kecskeméti Lapok* történetének egy-egy fejezetét az elmúlt években is olvashattuk a *Honismeret*-ben, a szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyvében, az *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról* (2010) című kötetben.

Miklós Péter *Kecskemét dualizmuskori sajtótörténetéhez* című tanulmányának bevezetőjében így foglalja össze a kutatás jelentőségét: „A sajtótörténet figyelme az egyes vidéki orgánumokra csak az utóbbi években terjedt ki. Egyrészt a tizenkilencedik és huszadik században megjelent sajtótermékek sokfélesége és szétszórtsága, másrészt a hírlapanyag nagy mennyisége, némileg átláthatatlan jellege és nehezen kezelhető volta miatt. A kecskeméti sajtó dualizmuskori történetének áttekintése lehetőséget ad a város történetének bizonyos fejezeteit újragondolni, hiszen nem a szikár levéltári adatok, közigazgatási források vagy történészai értelmezések jelennek meg a korabeli hírlapok hasábjain, hanem a kor emberének az aktuális események kapcsán a szélesebb nyilvánosság előtt is megjelenő reflexiói és interpretációi.”¹

A fő vonal – a szerző érdeklődésének megfelelően – a város politikatörténete. Mindez egy politikai vitával kezdődik a lap hasábjain: Kiss Miklós városatya és Lestár Péter – későbbi polgármester között az újság *Nyílt tér* című rovatában a „páhi ügyben”. Az első főszerkesztő, Madarassy László nézeteit az 1868 novemberében megjelent *Sorakozzék egy szabadelvű haladó párt* című vezércikkéből ismerhetjük meg: szerinte a liberális politika az egyetlen a nemzeti haladás ügyét szolgáló ideológia. 1869-ben az országgyűlési választások előtt a lap szerkesztősége szorgalmas munkatársa, Horváth Döme jelöltségét támogatta. A későbbiekben nyíltan és kifejezetten politikai lap lett a *Kecskeméti Lapok*, sőt a huszadik század elején a lap kiadója a Kecskeméti Szabadelvű Párt volt. Az 1905-ös választások elvesztése az újságra is kihatott: 1906-tól

1 Miklós Péter: *Kecskemét dualizmuskori sajtótörténetéhez*: A Kecskeméti Lapok 1875 és 1918 közötti történetéről. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Történeti Tanulmányok, 12. köt. Szerk. Zombori István. Szeged, 2009. (95–127.) 97.

az alcíme „független politikai napilap” lett, 1908-tól „függetlenségi és 48-as politikai napilap” volt.

A *Kecskeméti Lapok* történetének egyik szereplője maga is történetíró volt. Hornyik János ugyanis nemcsak Kecskemét főszerkesztője, a város 1711-ig szóló történetének megírója (1711-ig jelent meg a monográfiájának negyedik kötete oklevéltárral), a Magyar Tudományos Akadémia tagja, hanem a *Kecskeméti Lapok* főszerkesztője, majd főmunkatársa volt. Neki is köszönhető, hogy az *Archeológia Értesítő* 1879-ben így dicsérte meg a lapot: „a »Kecskeméti Lapok« tudományos irányra nézve sok más vidéki lapjaink fölött áll. Politikai s szépirodalmi czikkek mellett tudományos dolgozatokat bővebben közöl, s e tekintetben különösen nemzeti műveltségtörténelmünk érdekeit szem előtt tartva, hasábjain a régészetnek kiváló helyet ad.” 1870-ben a *Budapesti Közlöny* hasonlóképpen méltatta a lapot: „A KECSKEMÉTI LAPOKÉNÁL jobban egy vidéki lap sem fogja fel feladatát. Majd minden számában van történeti rajz a város múltjából, melyek új, nem ismert érdekes részleteket hoznak fel, úgy hogy magának a magyar történelemnek becses forrásai lesznek és melyek mindenkör kimerítő nagy leírások. Így közölt csak nemrég egy rajzot a múlt századi városi villongások történetéről és közli most a kecskeméti zsidók történetét.”

A *Kecskeméti Lapok* megszületéséről minden nevesebb fővárosi és vidéki lap tudósított. A *Vasárnapi Újság* ezt írta: „Kecskeméten »Kecskeméti lapok« című ismeretterjesztő és szépirodalmi hetilap fog megjelenni október elejétől fogva. Szerkesztője Madarassy László leendő, főmunkatársa pedig Hornyik János, kinek neve a történetírás terén ismeretes. A felhívás a legtöbbet gyűjtőnek értékes arany ékszerszert ígér. A lap célja az anyagi és szellemi előhaladás fejlesztése Kecskeméten. Óhajtjuk, hogy a fősúlyt a helyi érdekekre fektesse, miután ebben kitűnhetik, míg a szépirodalom ügyeit csak igen hézagosan képviselhetné oly helyen, hol nagyobb irodalmi és művészeti élet, műintézetek és egyletek nem igen vannak.”

A vallási élettel és az egyházi kérdésekkel kapcsolatos híreket is közölt a *Kecskeméti Lapok*. Ezek közül Miklós Péter kiemelten foglalkozik a lap első kiadója, Gallia Fülöp írsaival. Például Gallia a kecskeméti izraelitákhoz 1868-ban az izraelita kongresszusi képviselők választásakor mondott beszédet. A lap nemcsak ezt közölte, hanem számos más írást is a neológ irányzat támogatása érdekében. A kiegyezés után Magyarországon terjedő vallási mozgalom, a nazarénusok is említésre kerültek a lapban. A bűnesetokról, tűzesetokról, helyi pletykákról is hoz egy-egy példát Miklós Péter.

A tizenkilencedik század második felének egyik fő városiasodási kérdéséről, a közvilágításról is olvashatjuk a *Kecskeméti Lapok* álláspontját 1894-ből, bár Miklós Péter nem említi, hogy a lap évtizedeken át cikkezett arról, hogy a jó utcai lámpavilágításra milyen kevés reményük van a kecskemétieknek. Az 1910-es évek várospolitikai kérdése a Nagy-Kecskemét eszméje mellett a lap a városi élet hiányosságaira is felhívta a figyelmet: közfürdő, a vízvezetékek hiánya és a sok szemét, a poros utcák.

Művelődéstörténeti érdekességekről is olvashatunk a könyvben (mint például a „Finn vendég Kecskeméten”). Az 1890-es évek közepének legfontosabb eseménye az új színház felépítése volt. A millenniumi ünnepségekről szóló ünnepi számból nemcsak az ünnepségek helyi történetét emeli ki Miklós Péter, hanem azt is, hogy Ópusztaszer, vagyis ahogy akkoriban hívták Felső-Pusztaszer birtokosaként Kecskemét az országos megemlékezések egyik központja is volt. Az új évszázad kiadváltást is hozott a lap életében, a Tóth László-féle nyomdától az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. vette át a lap kiadását. Új periódus is kezdődött az újság életében, mert *Kecskeméti Friss Újság* címmel egy melléklapja is lett az újságnak.

A város történetének meghatározó eseménye volt az 1911-es földrengés, amelyről összefoglalót ad a *Kecskeméti Lapok* írásai alapján Miklós Péter. Az első világháború eseményeinek helyi interpretációit is színesen, jó érzékkel ragadta meg könyvében a szerző, szinte magunk előtt látjuk a korabeli kecskemétiakat, ahogy olvassák és megbeszélik a háború híreit. 1920-ban, a lap újraindulásakor ismét politikai irányt váltott, és a lap szellemisége is megváltozott, mert a református egyház erőteljes befolyása (és ezáltal a korszak hivatalos ideológiájának, a keresztény nemzeti gondolatnak a térnyerése) érzékelhető a *Kecskeméti Lapokon* – ahogy ezt a szerző többször is hangsúlyozza.

A nagy gazdasági világválság (1929–1933) hatása és a fővárosi lapok versenye a *Kecskeméti Lapokat* is utolérte. A vidéki lap – megmaradása érdekében – napilapból ismét hetilappá vált 1935. január 6-tól. (A lap bevételeiről levéltári források alapján tájékoztat a kötet végén lévő *Az előfizetési és hirdetési díjak aránya a Kecskeméti Lapok bevételeiből az 1930–1940-es években* című táblázat.)

Az 1930-as évek helyi politikai eseményeinek és választási eredményeinek bemutatása és a lap megmentése körüli problémák mellett Miklós Péter arra is kitér, hogy hogyan ünnepelték a hetvenéves lapot. Az 1945-ös év politikai pezsgése a könyvben nagy felületet kapott, ami azért is indokolt, mert ez a lap későbbi sorsát erőteljesen meghatározta, valamint ez az időszak a város történetének kevésbé feldolgozott része.

Miklós Péter kötetéből is kimaradt – a *Kecskeméti Lapok* történetével foglalkozó más tanulmányokhoz hasonlóan –, hogy nemcsak 1944-ben szünetelt a lap, hanem 1946. szeptember 1. és 1947. február 1. között is. 1946-ban ugyanis a koalíciós pártok által kiadott *Kecskeméti Lapok* megszűnt, a Független Kisgazdapárt pedig *Kecskemét* címmel hetente háromszor megjelenő újságot, míg a Szociáldemokrata Párt *Kecskeméti Újság* címmel hetilapot indított. Az 1947-es év a *Kecskeméti Lapok* életében is fontos volt, hiszen a *Kecskemét* nevet 1947. február elsejétől a *Kecskeméti Lapok* váltotta fel. Ezt így harangozták be a januári utolsó számban: „*Lapunk legközelebbi száma »Kecskeméti Lapok« címmel szombaton délután jelenik meg. A jövő héttől kezdve már minden délután az utcán lesz a Független Kisgazda Párt napilapja, a 80 éves Kecskeméti Lapok.*”

Az orgánium 1950-es megszűntetésének több oka volt (a szerző által említettekén kívül is), hiszen ekkor nemcsak a *Kecskeméti Lapok* szűnt meg Bács-Kiskun megyében, hanem a többi városban megjelenő helyi lapok mindegyike, sőt a megye déli részén, az egykori Bács-Bodrog megye területén megjelenő pártlap, a *Bácsbodrog Népe* is. A kötet 1956-tal zárul, mert a forradalom napjaiban két szám megjelent a *Kecskeméti Lapokból*.

A szerző elsődleges forrása a *Kecskeméti Lapok* állománya volt (melyet a lábjegyzetekben KL rövidítéssel jelez). A kecskeméti és budapesti levéltári forrásokat első sorban a lap indulása, a megjelentetése (előállítási költségei), a második világháború eseményei és az 1945-ös év eseményeinek megértéséhez használta.

Miklós Péter *A Kecskeméti Lapok története (1868–1956)* című könyve a szerző kilencedik kötete. A nyolc évvel korábbi kutatásai eredményeiről – ahogy a bevezetőben megjegyzi – számos helyen olvashattuk már tanulmányát. A könyv végén található a *Kecskeméti Lapok* alcímeiből egy összefoglaló felsorolás, valamint a megjelenéseinek gyakorisága (*Megjelenésének időköze*) és az utolsó előtti kivételével a három időszaknak a felsorolása, amikor szünetelt a kiadása. A *Kecskeméti Lapok* szerkesztőinek rövid életrajzaiból megismerhetjük azt a negyven szerkesztőt, akik 1868-tól kezdve nyolcvannyalc éven keresztül szerkesztették az újságot. A kecskeméti helytörténetírás

hiányosságát is bizonyítja, hogy főként a huszadik századi szerkesztőkről csak azt az adatot közölheti Miklós Péter, hogy mely időpontban szerkesztették az újságot.

A *Vasárnapi Újság* 1868-ban a mutatóvényszám – amely megegyezik az első számmal – alapján ezt írta a *Kecskeméti Lapokról*: „most jelent meg eléggé változatos tartalommal és Szilády nyomdájának becsületére való kiállítással. Szerkeszti Madarassy László s főmunkatársa Hornyik János. Mint látszik, figyelemmel kíséri a helyi érdekeket; ha e tekintetben folyóást hasonló buzgalommal jár el, betölti hivatását.” A *Kecskeméti Lapok története* című könyv is bizonyítja, hogy a leghosszabb ideig működő, és a rendszerváltás után újrainduló kecskeméti újság, a *Kecskeméti Lapok* e hivatás betöltésében jeleskedik. Miklós Péter sajtótörténeti kötete nemcsak az újság történetével ismertet meg, de bepillantást enged a szerkesztőségi vitákba és a lapkiadás nehézségeibe is, valamint vázlatát adja a város politikátörténetének, s felvillant Kecskemét művelődéstörténetéből számos eseményt és érdekességet. (Bálint Sándor *Szellemi Örökségéért Alapítvány*, Szeged, 2016)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000
NYOMDA KFT. KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenetését az Emberi Erőforrások Minisztériuma és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap